

63.3
974

Шүрбан Эрматов

ЭРК ИСТАР
КУНГА

*Русия тунидек қоронги қафас,
Унда пайхон умр, бўлмас ҳур нафас.
Қафасда ётарди эрк истар кўнгил,
Минг олам ўтида ёнар эди дил.*

Шароф Рашидов

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

Шухрат Эргашев

**ЭРК ИСТАР
КҮНГИЛ**

*Атоқли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов
таваллудининг 100 йиллигига бағишланади*

ТОШКЕНТ — «O'ZBEKISTON» — 2017

УЎК 94(575.1)

КБК 63.3(5Ў)

Э 74

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тарих институти илмий кенгашининг 2017 йил 20 март 3-сонли
қарори билан нашрга тавсия этилган.*

Масъул муҳаррирлар:

Р.М. Абдуллаев, тарих фанлари доктори,
Қ.К. Ражабов, тарих фанлари доктори, профессор

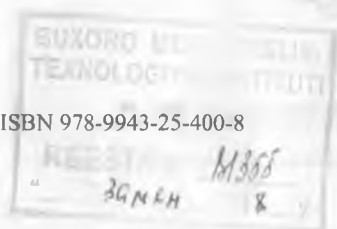
Такризчилар:

Б.А. Пасилов, тарих фанлари номзоди,
Р. Б. Сиддиқов, тарих фанлари номзоди, доцент

ISBN 978-9943-25-400-8

© Шухрат Эргашев, 2017

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2017

*Ҳеч шубҳа йўқки, Шароф Рашидов
номини ўзбек халқининг тарихидан,
ҳаётидан айри тасаввур қилиб бўлмайди.
Шароф Рашидов ўз халқига ва Ватанига
фидойи фарзанд эди.*

*Шавкат МИРЗИЁЕВ
Ўзбекистон Республикаси Президенти*

СЎЗБОШИ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Атоқли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида» 2017 йил 27 мартда қабул қилинган Қарорида «Республикаимизни жуда мураккаб ва оғир йилларда бошқариб, юртимиз тараққиёти йўлида фидокорона хизмат қилган, ижтимоий ва ижодий фаолияти билан миллий адабиётимиз ҳамда маданиятимиз ривожига катта ҳисса қўшган атоқли давлат арбоби, таниқли ёзувчи Шароф Рашидовнинг ёрқин хотирасини улуғлаш ҳамда таваллудининг 100 йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисида»¹ белгиланган тадбирлар тарихий ҳақиқатнинг юзага чиқиши сифатида республикаимиз жамоатчилиги томонидан катта кўтаринкилик билан кутиб олинди.

Ўзбекистон тарихининг Шароф Рашидов раҳбарлик қилган босқичи халқимиз орасида катта кизиқиш уйғотувчи ва айна пайтда, ўта зиддиятли даврларидан бири. Халқ орасида бу даврга нисбатан муносабат ўта мураккаб, ёрқин ва оғир таассуротларга бой. Шу боис Ш. Рашидов даврини ўрганиш, унга қўпчилиқни

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Атоқли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида// «Халқ сўзи», 2017 йил, 28 март.

каноатлантирадиган, объектив баҳо бериш жуда мураккаб иш ва ҳали тарихчилар, сиёсатшунослар, адабиётчи олимлардан кўп меҳнат талаб қилади.

Бу табиий ҳол, зотан Ш. Рашидов даври тарихи – бу умумий маънода ўзбек халқининг XX аср мустақилликкача бўлган даври тарихи. Бу тарих – анъанавийлик билан модернизация, миллийлик билан большевикча байналмилаллик, исломий анъаналар билан коммунистик даҳрийлик ўртасидаги кураш тарихи. Бу кураш – адабиёт ва санъатни, фан ва маорифни, миллий онг ва эътиқодни, кундалик турмуш ва урф-одатларни, ҳуллаш, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини камраб олган ва бутун XX аср бўйлаб давом этган чинакам кураш эди. Бу курашнинг энг буюк натижаси ўзбек халқининг ўзлигини, ўз миллий ғурурини саклаб қолиши, Ватан деган муқаддас тушунчанинг халқимиз онгида чуқур илдиз отиши ва, албатта, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши бўлди. Ҳеч шубҳасиз Ш. Рашидов бу курашнинг олдинги сафида бўлди ва «биз бугун тўла ишонч билан айта оламизки, Шароф Рашидов мустақиллик пойдеворига муносиб ғишт қўя олган арбоблардан бири эди»².

Бу тарихни ўрганиш, унинг умумий жиҳатларини очиш, унда Шароф Рашидовнинг ролини кўрсатиш, сиёсатчи ва раҳбар сифатида уни тушуниш имконини беради. Шароф Рашидов ўз даврининг фарзанди, советлар замонининг кишиси эди. У сиёсатчи ва раҳбар, ёзувчи ва фуқаро сифатида шу замонга, унинг ғоялари ҳамда эҳтиёжларига хизмат қилди. Аммо Ш. Рашидовнинг бутун фаолияти шундан далолат берадики, у совет тузуми, коммунистик мафкура имконият берган даражада бир умр, аввало, Ўзбекистон, ўзбек халқи манфаатлари учун курашди. Шароф Рашидов даврида Ўзбекистон илм-фани, адабиёти, санъати, миллий маданияти ўзининг энг юксак намуналари билан жаҳон маданиятини бойитди. Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқларининг

² Қаранг: *И.Каримов*. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 1996. 89-б.

қиёфаси ўзгарди, Тошкент Шарқнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланди. Навоий, Гулистон, Янгйер, Зарафшон, Учкудук каби янги шаҳарлар қад кўтарди, замонавий саноатнинг кўплаб соҳалари ҳам шу даврда шаклланди, кишлоқ хўжалигини механизациялашда катта ютуқларга эришилди, халқ фаровонлиги ошди.

Албатта, бу ўзгаришлар совет тузуми даврида, шу тузум имкониятлари доирасида амалга оширилди. Бу имкониятлар эса амалда Москвага қарам бўлган Ўзбекистон учун унчалик катта эмасди. Ривожланишнинг маълум чегара ва қоидалари ўрнатилган бўлиб, улардан четга чиқишга ҳаракат қилган раҳбарларнинг аксарияти катагонга учрарди ёки ишдан олинарди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаги бир қатор асарларда Ўзбекистоннинг совет даври тарихи, жумладан, унинг Ш. Рашидов раҳбар бўлган босқичи ҳақида илгари ҳукмрон бўлган тасаввурлар қайта кўриб чиқилди. Бу табиий ҳол. Аммо қайта кўриб чиқиш кўпчилик ҳолларда ғалаба ва мағлубият тушунчаларининг ўрнини алмаштиришдан иборат бўлди: илгари тарихий ғалаба ва ютуқ деб қаралган барча воқеалар энди мағлубият ва фожиа сифатида талқин қилинди. Қизиғи шундаки, дастлаб бу қайта кўриб чиқиш билан, асосан, совет даврида улғайган, ўқиб олим бўлган, советлар даврида шу тузумни кўкларга кўтариб мактовчи асарлар ёзган муаллифларнинг ўзлари шуғулланди.

Аслида тарихнинг қайсидир воқеа ва ҳодисаларини қайта англаш, ҳатто у илгари ғалаба ҳисобланган воқеаларнинг мағлубият деб талқин қилинишига олиб келса ҳам, бу ўта муҳим ва зарурий жараён. Албатта, бундай қайта англаш беғараз ва фактларга асосланган бўлиши лозим. Биз совет даврига, у давр кишилари фаолиятига баҳо берганимизда, уларни қайта баҳолаганимизда бугуннинг кўзи, бугуннинг меъзони билан ёндашмаслигимиз, даврнинг мураккабликларини доим ёдда тутишимиз, халқимиз тарихига жуда катта ҳурмат ва эътибор билан муносабатда бўлишимиз лозим. Зотан, «ўтмишга нисбатан ношукурлик,

нонқўрлик, беписандлик — халқимизнинг, миллатимизнинг табиатиға зид»³.

Шу маънода Шароф Рашидов шахсига, унинг даврига баҳо беришда сўзсиз ўта қобилиятли бу улуғ инсон қалбининг тўрида ўзи хизмат қилган тузумга нисбатан қандай ҳисларни асраб юрганини, ўзи билан қандай сирларни, орзу ва умидларни олиб кетганлигини билмасдан, фақат юзаки фактларга таяниб хулоса қилиб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев айтганидек: «Шароф Рашидов ўз даврининг фарзанди эди, у мавжуд тузумга садоқат билан хизмат қилди. Аммо бедодликни қарангки, шундай одам дунёдан қўз юмганида ўзи умр бўйи ҳимоя қилган, содиқ бўлиб хизмат қилган тузум унга хиёнат қилди. Мисли қўрилмаган шаккоклик билан унинг хотирасини таҳқирлаб, жасадини қўчирдилар, оила аъзолари ва қариндош-уруғларини таъқиб этдилар. «Рашидовчилик» деган сохта иборани ўйлаб топиб, унинг хотирасини ёмонотлик қилдилар»⁴.

Хўш, Ўзбекистонда чорак асрлик Ш. Рашидов бошқарувининг натижаси нималардан иборат? Улар, аввало, юкорида айтилганидек, мураккаб ва зиддиятли. Ш. Рашидов ўз сиёсатига Ўзбекистон ва Марказ манфаатлари ўртасидаги мувозанатни асос қилиб олди. Бу чорак аср давомида учта совет раҳбарлари алмашди: Н. Хрущёв, Л. Брежнев, Ю. Андропов. Буларнинг ҳар бири ички ва ташқи сиёсатни кескин ўзгартиришга, Ғарб билан мусобақада тобора ортда қолиб бораётган совет тузумини ислох қилишга, уни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолишга интилди. Шахсий характери ва сиёсати бир-биридан кескин фарқ қилувчи бу раҳбарлар билан Ш. Рашидовнинг тил топиши, уларнинг сиёсатига мослашиши ва айни пайтда, ўзбек халқи, Ўзбекистон манфаатларини доим инобатга олиши, ҳимоя қилиши осон бўлмади. Агар совет давлати тарихида ўз республикасига энг узоқ раҳбарлик қилган

³ Қаранг: *И.Каримов*. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. — Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 1996. 86-б.

⁴ *Ш.М. Мирзиёев*. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. — Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. 343 — 344-б.

шахслар Д. Кунаев ва Ш. Рашидов бўлса, Д. Кунаев ҳам Н. Хрущёв билан келишмасдан, 1962 йили бир марта лавозимидан озод қилинган эди.

Бу даврда Ўзбекистон аҳолиси икки баробардан зиёдрокка кўпайди, яъни 1959 йилги 8119 минг кишидан 1983 йили 17087 минг кишига етди. 1959 йили Ўзбекистонда саноатнинг 70 та соҳасида 1300 та йирик завод ва фабрикалар бўлиб, улар маҳсулоти дунёнинг 41 та мамлакатига экспорт қилган бўлса⁵, 1983 йилга келиб саноатнинг 100 дан зиёд соҳасида 1500 дан кўп йирик корхоналар маҳсулотини дунёнинг 70 дан зиёд мамлакатларига экспорт қиларди. 1959 йили Ўзбекистондаги 31 та олий ва 85 та ўрта махсус ўқув юртларида 145,5 минг йигит ва қизлар таълим олган бўлса, 1983 йили Ўзбекистонда 43 та олий ўқув юртлари, жумладан, 3 та университет, 222 та ўрта махсус ўқув юртлари бўлиб, уларда қарийб 35 минг профессор-ўқитувчилар меҳнат қиларди. Катта илмий-педагогик имкониятга эга бўлган республикамиз фақат ўз халқ хўжалиги учун эмас, бошқа республикалар ва 80 та чет мамлакатлар учун мутахассислар тайёрларди⁶.

1983 йилга келиб Ўзбекистонда 3,5 млн малакали ишчилар бўлиб, уларнинг катта қисмини маҳаллий миллат вакиллари ташкил қиларди. Бу энг жадал ўсувчи қатлам: 1959 йилдан 1979 йилгача ишчиларнинг умумий сони 2,7 марта ўсгани ҳолда, миллий ишчи кадрлар сони 3,7 марта ўсди⁷.

Айни пайтда, бу чорак асрда республикамизда пахта якка-хокимлиги кучайди. Пахта хомашёсини етиштириш 1958 йилги 2 млн 750 минг тоннадан 1983 йили 6 млн тоннага етди. Бу даврда қарийб 1,5 млн гектар чўл ва қўриқ ерлар ўзлаштирилиб, уларни суғориш учун ўнлаб сунъий сув омборлари қурилди, каналлар ва

⁵ Қаранг: Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент, издательство «Узбекистан», 1974. – С. 555.

⁶ Қаранг: Ш. Рашидов. Братское сотрудничество народов СССР на этапе зрелого социализма. – Ташкент. Издательство ЦК Компартии Узбекистана. 1983. – С. 22.

⁷ Қаранг: Шу асар, 32-бет.

ариклар қазилди. Пахта ҳосилдорлигини ошириш учун кишлоқ хўжалигини кимёлаштириш кескин ривожланди. Бу жараёнлар республикадаги экологик ҳолатга, миллат соғлиғи ва халқ фаровонлигига салбий таъсир кўрсатди, Орол денгизи куриб борди.

Ўзбекистонда етиштирилган мўл пахта ҳосилидан келади-ган даромад йил сайин кескинлашиб борган иктисодий ва экологик муаммоларни ҳал қилиш имконини бермади. Чунки Совет Иттифокида нархлар буйруқ асосида шакллантирилиб, у на қиймат қонунига, на жаҳон бозоридаги нархларга боғланган эмасди. Амалда бу сиёсат пахта нархининг қулгили даражада паст бўлишига ва ўзбек деҳқонининг барқарор камбағал ҳолатига олиб келди. 1989 йилгача бир килограмм пахта хомашёсини те-риб олиш учун 5 тийин ҳақ тўланиб, унга бир стакан сув берарди. Совет давлати 1990 йилгача бир тонна пахта толаси учун ўзбек қолхозчисига 810 рубль тўларди, айни пайтда, мутахассисларнинг фикрича, унинг бозор нархи 2700 рублни ташкил қилган. Пахта учун бундай паст нархни ўрнатган давлат тўрт йил ичида (1984 – 1988) Ўзбекистонга (доллар билан рублни 1:1 ҳисоблаганда) 14,6 млрд рубль кам пул берди. Айнан шу йиллари марказий матбуот эса ўзбеклар қўшиб ёзган пахтаси учун иттифок фонидан 4,5 млрд рубль қонуний пул олди, деб бутун жаҳонга жар солди. Қизиғи шундаки, большевиклар давлат тўнтаришидан олдин рус тижоратчилари бир тонна пахта хомашёси учун ўзбек деҳқонига олтин червон пул билан 556 рубль тўлаган. Бу совет давридаги нархдан 5 баробар кўп эди. Бу ўзбек пахтакорининг меҳнати учун ҳақ тўлашнинг талончилик сиёсати эмасмиди? Айнан шу сиёсат Ўзбекистонда қўшиб ёзиш ва қўзбўямачилик каби иллатлар пай-до бўлишининг асосий сабабларидан бири бўлмадими?

КПСС ва Совет давлатининг миллий сиёсати Ўзбекистон миллий бойликларини уятсизларча талашга айланди. Пахта учун кам пул тўлашдан ташқари Совет давлати маҳаллий ресурс-ларни талашнинг ўзига хос механизмини яратди. Республика ҳудудида жойлашган 1556 та саноат корхоналарининг фақат 270 таси Ўзбекистонга тегишли эди. Ҳарбий-транспорт самолётлар

ишлаб чиқарувчи ТАПОиЧ (Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси), вертолёт заводи, мис, олтин, уран, кўрғошин, қалай ҳамда бошқа рангли ва камёб металллар казиб чиқарувчи рангли металллар комбинатлари, нефть-кимё комбинатлари, газни қайта ишлаш заводлари ва бошқалар фақат марказий ҳукуматга бўйсунарди. Ҳар йили Совет Иттифокида ишлаб чиқарилган олтиннинг 50% га яқини Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келарди, аммо республика бюджетига унинг қийматидан 1% и ўтказилар эди, холос. Бу талончилик механизми мустамлака характериға эға бўлиб, Коммунистик партиянинг шиори бўлган халқлар ўртасидаги тенглик ва дўстликка сира ўхшамасди. Олтин, камёб рангли металллар, уран ва бошқа стратегик хомашё республикадан ўта махфий ҳолда деярли текин олиб чиқиб кетиларди. Бу ҳақда маҳаллий партия ва давлат ташкилотларини огоҳлантиришни ҳам эп кўришмасди. Бундай миллий сиёсат оқибатида табиий ресурсларға бой бўлган Ўзбекистон Иттифокда энг камбағал республикалардан бири бўлиб қолди. Ўзбекистондаги яшаш даражаси мамлакатдаги энг пастларидан бири бўлиб, аҳоли жон бошиға даромад ўртача иттифок даражасидан икки марта паст, СССРда бу кўрсаткич 2118 рублга, Ўзбекистонда эса 1093 рублга тенг эди⁸.

1990 йилға келиб СССРда етиштирилган 8 млн тонна пахтанинг 6 миллиони Ўзбекистон ҳиссасиға тўғри келарди. Совет Иттифокида ҳукмрон бўлган режали иқтисод на иқтисодий қонун ва на объектив шароитлар билан ҳисоблашмасди. Режа ҳар қандай шароитда бажарилиши шарт эди. Масалан, Ўзбекистон учун унинг имкониятларидан ошиқ даражада режа ўрнатиларди. Табиийки пахта етиштирувчи хўжаликлар учун ҳам шундай режа ўрнатилиб, уни бажаришнинг иложи бўлмасди. Оқибатда хўжалик раҳбарлари турли хил алдаш, кўшиб ёзиш ва суиистеъмол ҳолларидан фойдаланарди. Чунки режани бажармаслик ишдан олиниш, партиядан ўчириш ва, ҳатто, жиноий жавоб-

⁸ Қаранг: СиФ: Хлопковое дело в Узбекистане. Как это было (история). Часть 1-я. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1210739760>

гарликкача олиб келарди. Албатта, бундай шароитдан бир қисм кўли эгри раҳбарлар ўз манфаатлари йўлида ҳам фойдаландилар.

Шундай огир шароитда республикага чорак аср раҳбарлик қилган Ш. Рашидов мавжуд барча зиддиятларга қарамасдан, иқтисод ва маданиятнинг юксалишига, халқ фаровонлигининг ошишига катта ҳисса қўшди. Халқимиз доим чуқур ҳурмат билан хотирлайдиган бу улуғ инсон аслида ўзи садоқат билан хизмат қилган совет тузумининг қурбонига айланди. Ш. Рашидов вафотидан сўнг унинг ишларига нисбатан катта ҳурматсизлик, хотирасига нисбатан адолатсизлик қилинди. Унинг бир умр қилган хизматлари инобатга олинмасдан, номи фақат «пахта иши» билан боғланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. Каримов ташаббуси билан Шароф Рашидовнинг табаррук номи тикланди. Аслида халқ хотирасидан у ҳеч қачон, ўша мураккаб замонларда ҳам ўчмаган эди. Тошкентнинг марказий ва энг чиройли кўчаларидан бирига, Сирдарё вилоятидаги туманга унинг номи берилди. Ўзбекистон халқлари тарихи музейи қаршисидаги хушманзара хиёбонда – у дастлаб дафн этилган жойда унга ҳайкал ўрнатилди.

2016 йил декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев ташаббуси билан у туғилган Жиззах туманига Шароф Рашидов номи берилишини ва халқимиз тарихий ҳақиқатнинг рўёбга чиқиши, адолатнинг қарор топиши сифатида олқишлар билан кутиб олди.

Бугун биз мустақил юртда буюк келажакка интилиб яшайпмиз. Аммо миллатнинг буюклиги аҳоли жон бошига нечта уяли телефон ёки енгил автомобиль тўғри келиши билан ўлчанмайди, у жаҳон бахтлилик рейтингидаги ўрин билан ҳам белгиланмайди. Биз дунёга Муҳаммад Хоразмий ва Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фаргоний ва Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий ва Мирзо Бобур сингари буюқларни берган халқ, агар бугун ҳам шу буюк аجدодларга муносиб авлод бўлсак, тарихга, яқин тарихимизга, ўта

оғир замонда яшаб ўтган, барча кийинчиликларга қарамасдан, бизга буюк ватанни мерос қолдирган оталаримиз ва боболаримиз даврига муносабатимизни, баъзан ўта сиёсийлашган қарашларимизни ўзгартиришимиз, бу даврни қуруқ танқид қилишдан уни таҳлил қилишга, тушунишга ҳаракат қилмоғимиз лозим. Зотан, ўзининг улуғ фарзандларини асрай олган, уларнинг улкан хизматлари олдида кичик хатоларини кечири олган бағри кенг халқгина буюк бўлиши мумкин.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК

1917 йил 25 октябрь (7 ноябрь). Шу куни кечаси Россиянинг пойтахти Петроградда яна ҳокимият алмашди. Подшо ағдарилгандан кейин саккиз ой ўтиб, ўзларини большевиклар деб атаётган бир гуруҳ инқилобчи-таваккалча ҳокимиятни эгаллаб олди.

Бу воқеадан бир кун олдин, 24 октябрда Россиянинг чекка ўлкаси бўлган Туркистоннинг кичкина бир шаҳарчаси, аммо 1916 йили оқ подшога қарши кўтарилган кўзғолон туфайли номи энди кўпчиликка маълум бўлган Жиззах атрофида яшовчи Рашид исмли деҳқон йигит ва унинг турмуш ўртоғи Қўйсиной оиласида фарзанд дунёга келди. Унга Шароф деб исм қўйдилар. Шарофнинг, у сингари бир неча авлод ўзбекларнинг тақдири Петроградда ҳокимиятга келган шу янги куч ва улар илгари сурган коммунистик ғоя билан боғлиқ бўлишини Туркистонда ҳали ҳеч ким билмасди.

Бу ғояни, коммунистлар яратмокчи бўлган жамиятни фақат 1917 йили Туркистонда эмас, улар ҳукмронлик қилган етмиш йилдан зиёд вақт ичида дунёнинг 1/6 қисмини эгаллаган СССР деб аталган давлатнинг сал кам 300 миллионли аҳолиси ҳам охиригача тушунмади. Ҳатто, Совет давлатининг охири раҳбарларидан бири Ю.В. Андропов партия йиғинларидан бирида: «Биз ўзимиз яшаётган жамиятни охиригача билмаймиз», дея тан олган эди. Хўш, ҳозир, коммунизм сиёсий тузум ва ғоя сифатида барбод бўлганига чорак аср ўтгандан сўнг бу жараён охиригача англадимиз? Уни англаш аслида бугун ҳам жуда муҳим, зотан Шароф Рашидовни, у сингари шу ғояга ишонган, унга хизмат қилган, айти пайтда, умрини ҳалол яшаб ўтган миллионлаб инсонларни, оталаримиз ва боболаримизни тушуниш, улар фаолиятига тўғри баҳо бериш жуда мураккаб, аммо ўта муҳим иш. СССРнинг охириги ва мустақилликнинг дастлабки йиллари жамиятдаги умумий кўтаринкилик кайфияти муҳитида ёзилган, илмий ёки унча илмий бўлмаган адабиётларда пайдо бўлган кўплаб таҳлиллар, «кизил империя», «кизил салтанат», «мустабид тузум» каби турли ёрлиқлар, шошма-шошарлик билан чиқарилган айрим хулосалар муаммонининг моҳиятини тушунтиришга хизмат

қилмади. Айниқса, фақат ташқи таъсирга мўлжалланган давр даҳшатларини, коммунистлар даври жиноятларини тўхтовсиз санашдангина иборат бўлган фош қилишлар, чуқур илмий таҳлилсиз бутун бошли даврга баҳо беришга уриниш, айрим сиёсатчи раҳбарларнинг яқин тарихимизни фақат бугуннинг манфаатларидан келиб чиқиб баҳолашга уриниши совет даврини англаш жараёнини янада мураккаблаштирди.

1991 йил декабрда СССР тарқалиб кетгандан сўнг совет жамиятида яшаган кишиларнинг қўпчилиги бу ҳодисанинг сабаби нимада эди, деган саволга ҳамон жавоб топмади. Бир қисм кишилар 1980 йилларга келиб халқ истеъмол товарларига бўлган талабнинг қондирилмагани СССРнинг тарқалиб кетишига асосий сабаб бўлди дейишса, бошқа бир қисм кишилар бу ҳодиса М. Горбачёв бошчилигидаги бир гуруҳ раҳбарларнинг ҳоинлиги туфайли юз берди деб ҳисоблашади. Яна бир қисм кишилар Россия, Украина ва Беларуссиянинг ўша даврдаги раҳбарлари Б. Ельцин, Л. Кравчук, С. Шушкевичнинг чексиз ҳокимиятга интилиши ҳамда Б. Ельциннинг М. Горбачёвга нисбатан шахсий адовати уларни СССРни тарқатиб юбориш тўғрисидаги Беловежье келишувини имзолашга олиб келди, дейишади. СССР тарқалиб кетгандан сўнг айрим кечаги коммунистик раҳбарлар ўзлари узок вақтдан бери СССРга қарши зимдан «курашганлиги»ни, унинг тарқалиб кетиши эса шу раҳбарлар «жасоратли кураши»нинг натижаси эканлигини эълон қилди. Лекин буларнинг барчасини қониқарли жавоб деб бўлмайди, албатта.

Баъзи олимлар: «Постсовет маконда (нафақат унда) айримлар аввалгидек буларнинг барчаси чет мамлакатлар махсус разведка хизматлари ва маҳаллий миллатчилар бузғунчилик фаолиятининг натижаси деб ўйлашади. Бироқ, аслида қўйилган бу саволга жавобни илгари ягона, бўлинмас давлат таркибига кирган халқларнинг озодлик учун кураш тарихидан, уларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш учун қилган табиий интилишидан изламоқ лозим»⁹ ва бу фикрни ҳақиқатга яқин жавоблардан бири деб қараш мумкин.

⁹ Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917 – 1918 годы. – Ташкент, «Adabiyot uchqunlari», 2016. – С. 6.

Зеро, халкларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш учун доимий интилиши СССРнинг сўнгги раҳбарлари фаолияти туфайли юзага келган шароит билан қўшилиб, жуда мустаҳкамдек туюлган империянинг парчаланишига ва унинг таркибидаги халкларнинг мустақиллигига олиб келди. Бу ҳақда СССРнинг сўнгги раҳбари М. Горбачёв: «Менинг ҳаётим мақсадим коммунизмни йўқ қилиш эди... Айнан шу мақсадга эришиш учун мен партия ва мамлакатдаги ўз мавқеимдан фойдаландим. Мен Ғарб билан шахсан танишганимда, қўйган мақсадимдан ортга қайта олмаслигимни тушундим. Унга эришиш учун мен КПСС ва СССР раҳбариятини, шунингдек, барча коммунистик мамлакатлар раҳбарларини алмаштиришим керак эди. Режали иктисод социалистик мамлакатлар халклари эга бўлган имкониятни амалга оширишга йўл қўймасди. Мен бу мақсадларимни амалга оширишда издошлар топишга эришдим. Улар орасида Александр Яковлев ва Эдуард Шеварднадзе алоҳида ўрин эгаллайди, бизнинг умумий ишимизда уларнинг роли бебаҳо»¹⁰, дейди.

Хуллас, бу саволларга барчани каноатлантирадиган жавоб бериш анча мураккаб, аммо Ш. Рашидов сиймосини, унинг даври ва фаолиятини шу саволларга маълум даражада жавоб бермасдан, совет даврини англамасдан ёритиб бўлмайди.

* * *

Ш. Рашидов туғилишидан анча олдин, XIX асрнинг 60-йилларида юз берган воқеалар, яъни Туркистоннинг Россия империяси томонидан босиб олинishi туфайли бу ўлкада катта ўзгаришлар юз берди. Туркистон жаҳон геосиёсатининг муҳим бўғинларидан бирига айланди.

1867 йилдан расман Туркистон генерал-губернаторлиги деб аталган Россиянинг сўнгги ва энг бой мустамлакаси майдони бўйича (1,5 млн кв. вёрст) Австрия-Венгрия, Германия ва Франциянинг жами ҳудудидан катта эди. Туркистонни забт этган Россия, аввало, мустамлака давлатлар ўртасида, ўзининг ҳарбий-сиёсий ва дипломатик позициясини мустаҳкамлаб олди

¹⁰ Враги народа или герои – М.С.Горбачёв, А.Н.Яковлев, Б.Н.Ельцин и Э.А.Шеварднадзе? <http://forum-msk.org/pda/material/society/9833394.html>

ва шубҳасиз бир катор манфаатларга эга бўлди: козоқлар ва туркманлар яшайдиган Каспий денгизи қирғоқларига, Афғонистон, Хитой, Эрон ва Ҳиндистон чегараларига чиқди.

Афсуски, бу муаммо совет даври ва ҳозирги замон тарихшунослигида фақат мустамлака сифатида метрополия томонидан ҳар жиҳатдан эксплуатация қилинган минтақа манфаатлари нуктаи назаридангина қараб чиқилган. Жуда камдан-кам ҳолатларда бу муаммо халқаро муносабатлар нуктаи назаридан тадқиқ этилган. Айни пайтда Туркистон забт этилишининг ўзи ва унинг Россия империяси таркибига кириши кўплаб етакчи давлатлар, хусусан, Буюк Британия, Германия, Туркия ва бир катор Шарқ давлатларининг геосиёсатини ўзгартирди. Мустамлакачилик ўлканинг иқтисодига, 9 аср илгари XV асргача давом этган илк Шарқ ренессансини бошлаб берган кўҳна маданиятига улкан зарар етказганлигини тан олган ҳолда таъкидлаш лозимки, Россия таркибига кириш Европага дарча очди, Россия орқали Ўрта Осиё хонликларини капиталлаштириш жараёни бошланди¹¹.

Аммо мустамлакачилик ижтимоий психологияга кучли таъсир кўрсатди: миллий ғурур топталди. Кечагина «Петербургга тулпор отда кириб бориш»ни ваъда қилган Бухоро амири мағлубиятга учраб, таслим бўлди. Ҳукмдорларнинг халқ орасида, айниқса, зиёлилар ўртасида обрўи тушиб кетди. Боскин, аввало, оддий халқ бошига катта кулфат олиб келди: фақат Самарқанд шаҳрини ғимоя қилган минглаб кишилар ҳалок бўлди. Хўжалик вайрон қилинди, моддий ва маданий бойликлар таланди. Мустамлакачилик халқ руҳиятида оғир из қолдирди. Агар илгариги урушларда, асосан, мусулмон ҳукмдорлар бир-бирига қарши урушган бўлиб, ғолибни аҳоли навбатдаги сулола алмашинуви тарзида қабул қилган бўлса, руслар мўғуллар босқинидан кейинги 650 йил ичида¹² Ўрта Осиёни забт этган бошқа диндаги илк босқинчилар эди. Русларнинг босқини араблар босқинидан ке-

¹¹ Қаранг: Алимова Д. История Узбекистана начала XX века в контексте Евразийских процессов. <http://www.eurasiyahub.org>

¹² Аслида мўғулларнинг ҳам катта қисми истило давомида ислом динини қабул қилган эди.

йинги минг йил давомида шаклланган урф-одатлар, ҳаёт тарзи ва энг асосийси, кишиларнинг маънавий дунёси ва қадриятлар тизимига катта ҳавф солди. Аммо 1817–1864-йиллардаги Кавказ урушининг аччиқ тажрибасидан етарли ҳулоса чиқарган руслар, Туркистонда анча эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилдилар. Бундан ташқари, аҳолисининг сони ва ҳарбий қудрати жиҳатидан Европада сўзсиз биринчи бўлган Россия иқтисодий жиҳатдан қолоқлигича қолаётган эди.

Шунга қарамасдан, Россия мустамлакачилиги XIX асрнинг охириги чорагида Туркистонда бир қатор ижобий ўзгаришларга ҳам олиб келди. Ўлкага нисбатан илғор ишлаб чиқариш муносабатлари ва воситалари олиб қирилди. Ўрта Осиё темир йўли қурилиб, дастлабки поезд 1888 йил 27 февралда Янги Бухоро (ҳозирги Когон) шаҳрига етиб келди. Ўрта Осиё темир йўлининг Бухоро қисми тугалланиши муносабати билан Бухоро амири темир йўл бош қурувчиси М.Н. Анненковни йирик бриллиантлар қадалган Олтин юлдуз билан тақдирлади. Поезд 1888 йили Самарқандга қириб келди ва бу шаҳар 1896 йилгача Закаспий темир йўлининг охириги бекати бўлиб қолди. 1899 йил 15 январда Сирдарёда қурилган темир йўл кўприги очилиб, шу йил 1 май куни Красноводскдан поезд Тошкентга етиб келди. 1900 йили Ўрта Осиёдаги дастлабки йирик саноат корхонаси – Бош темир йўл устахоналари (кейинчалик Тошкент тепловоз таъмирлаш заводи) ишга туширилди. 1905 йил 11 январда Тошкентдан Оренбургга қараб биринчи йўловчи поездеи жўнаб кетди. Тошкентдан махсус советкич-вагонга қовун ва узум ортган поезд эса 1906 йил 3 август куни Москвага етиб келди. 1912 йилга келиб Фарғона водийси Россия билан темир йўл орқали боғланди. Темир йўл қурилиши ва ишга туширилиши Ўрта Осиёда савдо ва саноатнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар очди. Аммо асосий эътибор хомашё, биринчи навбатда, пахтани ташиб кетишга қаратилди. Биринчи жаҳон уруши арафасида Россия империяси ҳудудида мавжуд бўлган 220 та пахта тозалаш заводларининг 208 таси Туркистонда қурилган эди. Маҳаллий аҳоли орасидан ишчи қасбларни эгаллаш ҳам шу даврда бошланди. Савдо ва ишлаб чиқаришнинг қадимий анъаналарига эга бўлган маҳаллий тадбиркорлар жуда тез пахта саноатида етакчи ўрин эгаллади.

Масалан, 1895 йили Марғилон уездида мавжуд бўлган 15 пахта тозалаш корхоналарининг 12 таси маҳаллий саноатчиларга тегишли эди.

Айни пайтда Туркистонни бойлик орттириш манбаи деб билган россияликларнинг ўлкага доимий яшаш учун кўчиб келиши кўпайди. Туркистонда рус шаҳарлари ва кишлоклари қад кўтарди. Дастлаб қўлга киритилган форт, қалъа, ва ҳудудларда руслар яшайдиган манзилгоҳлар пайдо бўлди. Тошкент шаҳри яқинида 1867 йилнинг ўзидаёқ руслар яшайдиган Черняевка манзилгоҳига асос солинди. 1875 йилдан 1890 йилгача Туркистонга 1300 оила кўчиб келиб, 19 та рус кишлоклари вужудга келди. 1891–1892 йилларда Россияда очарчилик кучайган пайтда бу кишлоқлар сони 25 тага етди.

Биз совет даврининг катта хатоси, айниқса, Ўзбекистонга Ш. Рашидов раҳбарлик қилган даврда авжига чиққан деб ҳисоблайдиган пахта яккахокимлигининг бошланиши аслида XIX аср охири – XX аср бошларида юз берган эди. «Ҳали ўшандаёқ пахта экини аста-секин маҳаллий аҳолини қарам қилишнинг куралига айланиб борди, галла ва шолини сиқиб чиқариб, минтақани бу соҳада метрополияга тўлиқ қарам қилиб қўйди»¹³. Шу даврдан бошлаб Россиянинг Туркистондаги бош иқтисодий лойиҳаси пахта билан боғлиқ бўлди. Бу ерда пахтанинг серхосил америка нави маҳаллийлаштирилган ва Россиянинг тўқимачилик марказлари билан темир йўл алоқаси ўрнатилгандан сўнг пахта саноати тез ривожланди. Айтиш лозимки, илгари етиштирилган маҳаллий пахта нави (у бухороча нав деб аталган) саноат ишлаб чиқариши учун яроқсиз бўлиб, асосан, маҳаллий аҳоли томонидан кўрпа, ёстик, чопон ва ҳоказоларнинг ички қисмини тўлдиришда вата сифатида фойдаланилган. 1871 йилдан америка навини маҳаллийлаштириш бошланган бўлса, бу жараён 13 – 15 йилни ташкил қилди.

1884 йилдан Туркистонда Америка пахтасини етиштириш ривожлана борди ва экин майдонлари ҳам кенгайди. 1884 йили Россиядаги Кудринлар савдо уйи учун Беляков деган шахс томо-

¹³ Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917 – 1918 годы. – Ташкент, «Adabiyotuchunlari», 2016. С. 26.

нидан дастлабки 8 той Туркистон пахтаси жўнатилди¹⁴. Бу ўлкага келтирилган Америка жинларида (жин – пахта тозалаш машинаси шундай аталган) тозаланган илк 100 пудга якин пахта толаси бўлиб, Туркистоннинг (кейин Ўзбекистоннинг) узок йилларга Россия тўқимачилик саноатининг хомашё базасига айланишини бошлаб берди.

Россия ҳукмрон доиралари Ўрта Осиё пахтасининг стратегик ва иқтисодий аҳамиятини англаб етди, уни етиштиришни кўпайтиришга интилди. 1912 йили Россия Қишлоқ хўжалик министри И. Кривошеин Тошкентга қилган ташрифидан сўнг император Николай II га ёзган ахборот хатида: «Туркистонда пахтачиликнинг ҳозирги ривожланиши суғориладиган ерларда ғалла майдонларини камайтириш ҳисобига кенгайтирилиши мумкин ва лозим. Туркистон бугдойининг ҳар бир пуди Кубань ва Сибирь ғалласига қўшимча ракобат, ҳар бир пуд пахта эса Америка пахтасига ракобат. Шунинг учун қўшимча тўлов ҳисобига бу ерга ғалла келтириб, суғориладиган ерларга пахта экиш лозим»¹⁵, дея хулоса қилган эди.

Ўлкада пахтачиликнинг жадал ривожланиши бир неча сабаблар билан боғлиқ эди. Биринчидан, Закаспий темир йўлининг қурилиши пахтани ташиб кетишни осонлаштирди; иккинчидан, Америка жин ва прессларининг келтирилиши уни тозалаш ва саноат учун тайёрлаш ишини осонлаштирди; учинчидан, Туркистонда ишлаб чиқарилган Америка пахтасига Москвада талаб кескин ошди; тўртинчидан, шу йиллари Россияга четдан пахта олиб кириш учун бож тўловлари оширилди (куруклик йўл билан олиб қириладиган 1 пуд пахта толаси учун бож тўлови илгариги 50 тийин ўрнига олтин ҳисобида 1 рубль 25 тийинга, денгиз йўли билан олиб келингани учун эса 1 рубль 20 тийингача оширилди).

Бу тадбирлар натижасида Туркистонда пахта етиштириш ўта фойдали бизнесга айланди. Кўплаб рус тадбиркорлари ҳам пахта етиштириш билан шуғуллана бошлади. Натижада пахта экиладиган ер майдонлари кимматлашиб, айниқса, Тошкент ва Сирдарё

¹⁴ Сельское хозяйство въ Туркестанскомъ краѣ. Составитель А.И. Шахназаровъ. – С-Петербургъ. Типографія В.Ө.Киршбаума, 1908. – С. 143.

¹⁵ М. Мамедов. Ирригация Средней Азии. – М. 1969. – С. 16–17.

вилоятларида ернинг нархи 25 – 30 % га ошиб кетди. Баъзи амалдорлар ва офицерлар ҳам ишларини ташлаб, пахтачилик билан шуғуллана бошладилар¹⁶.

Пахта хомашёсини ташиб кетиш киммат бўлганлиги сабабли Туркистонда маҳаллий пахта тозалаш саноати шаклланди. 1916 йили пахта тозалаш корхоналарида ишлаб чиқарилган махсулот қиймати 11 млн рублни ёки бутун ўлкада ишлаб чиқарилган саноат махсулотлари умумий ҳажмининг 85% ини ташкил қилди. 1915 йили Туркистон ўлкасида 235 та йирик пахта тозалаш заводлари ишлаётган бўлиб, уларнинг барчаси хусусий тадбиркорларга қарашли эди. Айтиш лозимки, урушдан олдин пахта заводларининг 60% и маҳаллий тадбиркорларга қарашли бўлса, шунинг катта қисми бухоро яҳудийларига тегишли эди. 1916 йили Туркистонда 9 та йирик пахта савдо-саноат фирмалари фаолият юритган бўлиб, уларга 58 та пахта тозалаш ва 15 та ёғ-мой заводлари тегишли бўлган. Масалан, ака-ука Ёқуб ва Сион Вадъевлар 1916 йили Россиянинг Иваново-Вознесенск мануфактурасини сотиб олиб, пахтани етиштириш, хомашёсини сотиб олишдан то Ивановодаги текстиль комбинатларида мато ишлаб чиқаришгача бўлган жараёни тўлиқ ўз назоратига олдилар. Бухоро яҳудийларининг Вадъевлардан кейинги бой оиласи ака-ука Рафаэль ва Натаэль Потеляховлар бўлиб, уларга 36 та пахта тозалаш ва 2 та ёғ-мой заводлари қарашли эди. Бу саноат корхоналарининг асосий қисми Фарғона вилоятида жойлашган бўлиб, 1913 йилга келиб бу вилоят саноат ривожланиши даражаси бўйича Харьков ва Нижний Новгород губернияларига етиб олди. Фарғона вилоятида Туркистондаги барча пахта заводларининг 2/3 қисми жойлашган эди. Пахта сотишни ташкил қилишда Қўконда жойлашган Биржа қўмитаси муҳим роль ўйнади. Унга вилоятнинг йирик савдо ва саноат доиралари, шунингдек, Россиянинг банк ва фирмалари вакиллари аъзо эди. Қўмитанинг раиси этиб Ёқуб Вадъев сайланган¹⁷.

Туркистоннинг Россияга қарашли қисми билан бир қаторда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ҳам пахтачилик жадал ри-

¹⁶ Қаранг: Сельское хозяйство въ Туркестанскомъ краѣ. Составитель А.И. Шахназаровъ. – С-Петербургъ. Типографія В.Ө. Киршбаума, 1908. 146-бет.

¹⁷ Қаранг: А. Аранов («Революция в центре Азии» номли эълон қилинмаган қўлёзмадан) <http://memoryoffuture.blogspot.co.uk>

вожланди. Бухоро ва Хивада 1914 йили 140,2 минг, 1915 йили эса 152,6 минг гектар ерга пахта экиларди. Биринчи жаҳон уруши арафасида Россияга Туркистондан жўнатиладиган умумий пахта ҳажмида Бухоронинг улуши (бу иш билан, асосан, бухоро яхудийларидан чиққан савдогарлар шуғулланган) 13% га яқинни ташкил қилди. Хивада 1909 йили барча экин майдонларининг 16% га яқинини пахта эгаллади. Шу йили Хива хонлигидан Россияга 8 минг тонна пахта толаси олиб кетилган бўлса, 1915 йили бу кўрсаткич 14,4 минг тоннани ташкил қилди. Хонлик ҳудудида 4 та ёғ-мой ва 30 дан ортиқ пахта тозалаш заводлари қурилди.

Аммо айтиш лозимки, Туркистонда пахта майдонларининг кенгайиши илгари озиқ-овқат, хусусан, ғалла етиштирилган экин майдонлари ҳисобига юз берди. Натижада Туркистонда четдан ғалла сотиб олиш йилдан йилга ошиб борди. Агар 1907 йил 64 минг тонна ғалла четдан келтирилган бўлса, 1914 йили 200 минг тонна ғалла четдан сотиб олинди. Бунинг асосий қисми энг кўп пахта етиштирадиган Фарғона водийсига келтирилди.

Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан Россияга четдан пахта келтириш камайди, натижада Туркистон пахтасига эҳтиёж ошиб, унинг нархи ҳам кўтарилиб борди. Масалан, Туркистон пахта толасининг бир пуди 1913 йили 24 рубль турган бўлса, 1915 йили 32 рубль (+ 33%), 1916 йили эса 36 рублга кўтарилди (+ 50%). Бу ҳол маҳаллий аҳолини пахта майдонларини кенгайтиришга ундади. Агар 1914 йили Туркистонда 502 минг гектарга пахта экилган бўлса, 1915 йили – 570,7 минг га, 1916 йили – 582 минг га майдонга пахта экилиб, бу ҳудуддаги умумий экин майдонларининг 16 % ини ташкил қилган. Аммо Биринчи жаҳон уруши бошлангандан сўнг Россия ишчиларининг кўпчилиги харбий хизматга жалб қилинганлиги сабабли у ерда ишлаб чиқариш пайсида ва Туркистонга олиб келинаётган саноат маҳсулотлари ва дон миқдори кескин камайиб кетди. Натижада ноннинг нархи пахта нархига нисбатан анча тез: 1915 йили – 100% га, 1916 йили – 400% га кўтарилди¹⁸, очарчилик хавф сола бошлади. 1916–1917 йил пахта майдонлари кескин қисқариб, аҳоли озиқ-овқат етиштиришга киришди.

¹⁸ Қаранг: *А. Апанов* («Революция в центре Азии» номли эълон қилинмаган қўлёзмадан) <http://memoryoffuture.blogspot.co.uk>

Туркистонда вужудга келаётган янги шароит, савдо ва саноатнинг ривожланиши янгича таълим олган ўқимишли кишиларни талаб қиларди. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида 1914–1915-ўқув йиллари 4632 та эски усул мактаблар бўлиб, уларда 44773 нафар ўқувчилар таълим оларди. Аммо бу мактабларда таълим бериш, асосан, диний китобларни ёд олишга асосланган бўлиб, энди кўпчиликни қаноатлантирмасди. Шу сабабли XX аср бошларидаёқ ўзбек зиёлиларининг илғор вакиллари янги усул (жадид) мактабларини ташкил қила бошлаган эди. 1914–1915-ўқув йилида Ўзбекистон ҳудудида 160 та шундай мактаблар бўлиб, уларда 17300 нафар талаба таълим оларди¹⁹.

СОВЕТ ҲОКИМИЯТИ ВА МИЛЛИЙ МАДАНИЯТ

Шароф Рашидов туғилган 1917 йил арафасида Туркистондаги умумий ҳолат шундай эди. 1917 йили Россияда ҳокимиятга келган большевиклар инсоният тарихидаги микёси бўйича энг катта, натижалари бўйича энг баҳсли экспериментни амалга оширди. Кўплаб халқлар, миллатлар яшайдиган жуда катта ҳудудда ўтказилган ислохотлар натижасида янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга асосланган жамият қурилди. Инсон ресурсларини шафқатсиз эксплуатация қилган бу тоталитар режим қудратли иқтисодиёт ва кучли армия барпо қилди.

Ш. Рашидов деҳқон оиласида туғилган. Отаси «Рашид Халилов етти пушти деҳқон бўлиб, суяги меҳнатда қотган, умри қора меҳнатда ўтган бир одам эдилар. Буни у туғилиб ўсган Совунгарлик қишлоғида яшовчи қариялар жуда яхши билишади»²⁰. Айни пайтда, Рашидовлар оиласи ўзининг билим олишга бўлган интилиши билан ажралиб туради. Аслида XX аср 20-йилларнинг ўрталари ҳали тўқ ва тинч замон эмасди. Туркистонда миллий-озодлик ҳаракати билан большевиклар тарафдорлари ўртасида кураш давом этаётган, янги ҳаётга кескин қарши чиқаётган кучларнинг ҳам ҳали таъсири кучли бўлган давр эди. Бунинг

¹⁹ Қаранг: Народное образование в СССР. <http://www.detskiysad.ru>

²⁰ Қаранг: Рашидов А. Халқимизнинг кутби замони //«Janob». 2016 й. № 9. 22–25-б.

устига совет мамлакатининг давлат тузилиши тўғрисидаги баҳс ҳам охирига етмаганди. Айтиш лозимки, бу пайтда большевиклар партияси раҳбариятида Совет Иттифоқининг бўлғуси тузилиши ҳақида икки хил нуктаи назар мавжуд эди. И. Сталин ва унинг тарафдорлари (В. Молотов, С. Орджоникидзе, Г. Чечерин ва бошқалар) «автономлаштириш» режасини таклиф қилди. Бу режага кўра, совет республикалари РСФСР таркибига автоном республика ҳуқуқи билан кириши кўзда тутилди. «Демократик централизм» деб аталган принципга асосланган бу режа келажакда тўлиқ мустақилликка эришиш истагини билдирган республикалар олдида катъий тўсиқлар қўйишга қаратилган эди. Аммо, большевиклар дохийси В. Ленин бу фикрга қўшилмади. У совет республикаларининг тенг ҳуқуқлилиқ асосида бирлашишини ва ҳар бир республика иттифокдан чиқиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолишини ёқлаб чиқди. В. Ленин И. Сталиннинг нуктаи назари устун келатганини билгандан сўнг (И. Сталинни Грузиядан ташқари барча республикалар раҳбарлари қўллаётган эди) бу қарорга «вето» қўйди. В. Ленин ва большевикларнинг ашаддий мухолифи бўлган рус файласуфи Н. Бердяев ҳам В. Лениннинг бу ҳаракати Россияни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолганлигини кейинчалик тан олган эди. Бу билан файласуф собиқ Россия унитар империяси таркибига кирган рус ва бошқа халқлар учун шу даврда федерализмдан бошқа маъқул йўл йўқ, дея тан олади.

Шу ерда эслатиб ўтишимиз лозим, 1922 йили СССР ташкил топганда унинг таркибига Ўзбекистоннинг фақат бир қисми, яъни Туркистон Автоном Совет Социалистик республикаси кирган бўлиб, Бухоро ва Хоразм Халқ Совет республикалари СССР таркибига кирмаган эди. 1924 йили Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-ҳудудий чегараланиш натижасида Ўзбекистон ва Туркманистон Совет Социалистик республикалари, РСФСР таркибида Қирғизистон (Қозоғистон дастлаб шундай аталган) ва Ўзбекистон таркибида Тожикистон Автоном Совет Социалистик республикалари ҳамда Қора-Қирғиз (Қирғизистон) автоном области (РСФСР таркибида) ташкил қилинди. Орол денгизи бўйларида 1925 йили ташкил қилинган Қорақалпоғистон автоном области дастлаб Қозоғистон, 1936 йилдан эса Ўзбекистон таркибига кир-

ди. Айтиш лозимки, 1924 йилдаги миллий-худудий чегараланиш жараёни мустакиллик давридаги тарихшунослигимизда ҳозирча ўзининг етарли илмий баҳосини олгани йўқ.

Туркистон худудида, жумладан, Ўзбекистонда совет ҳокимияти бирданига ўрнатилмади, осонликча тан олинмади. Бу ерда совет ҳокимиятига сиёсий мухолифатчилардан ташқари минг йиллар давомида кишиларнинг ҳаёт тарзига айланган ислом анъаналари ҳам янги тузумнинг жадал ўрнатилиши йўлида жиддий тўсик бўлди. Большевиклар тузумининг ўрнатилишига қарши бошланган қуролли ҳаракат совет даврида «босмачилик», мустакиллик йилларида эса истиклолчилик ҳаракати номини олди. У 1930-йилларнинг ўрталаригача давом этди. Аслида бу ҳаракат ягона ғоя остида бирлашмаган, унинг асосий қисмини миллий мустакиллик тарафдорлари ташкил қилган бўлса-да, бу жараёнда исломий давлат тузишни тарғиб қилаётган диний уламолар, мутаассиблар ва ҳокимиятсизлик ҳолатидан фойдаланиб қолишга интилган оддий талончилар ҳам иштирок этди. Бу мураккаб жараённинг айрим томонлари мустакиллик йилларида амалга оширилган бир қатор тадқиқотларда жиддий таҳлил қилинди, ҳаракатнинг моҳияти, асосий ривожланиш босқичлари очиб берилди²¹. Бирок бу мураккаб жараённи ўрганиш, унга кўпчиликни қаноатлантирадиган илмий баҳо бериш ҳали охирига етказилган эмас. Совет даврида бу ҳаракат катнашчиларини тўлиқ «босмачилар» деб аталиб, улар янги тузум ва «порлоқ келажак»га қарши бўлган қоқоқ кучлар сифатида таърифланди. Мустақилликнинг дастлабки йилларидаги бир қатор илмий ишларда ва ўқув адабиётларида бу совет тузумига қарши қуролли ҳаракат, истиклолчилик ҳаракати сифатида талқин қилинди. Аслида бу ўта мураккаб жараён бўлиб, уни тадқиқ этиш давом этмоқда.

Россияда муваққат ҳукумат ағдарилган, большевиклар ҳукмронлиги ҳали тўлиқ ўрнатилмаган давр ҳақида муваққат ҳукумат арбобларидан бири В.Б. Станкевич кейинчалик шундай ёз-

²¹ Қаранг: *Ражабов Қ. Бухорога Қизил Армия босқини ва унга қарши кураш.* – Тошкент: «Маънавият», 2002. Шу муаллиф. Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари. – Тошкент: «Yangi nashr», 2015 ва бошқалар.

ган эди: «Февралдан сўнг омма... умуман, ҳеч ким томонидан бошқарилмади... у бирорта мафкурага, бирорта ташкилотга мос тушмайдиган, умуман, ҳар қандай мафкура ва ташкилотга қарши бўлган ўз ҳиссиётлари ва қонунлари билан яшади»²². Бу шароитни ичидан билган кишининг ҳақиқатга жуда яқин ҳулосаси эди.

Ўзбекистондаги кураш ҳам XX аср бошларида бутун Шарқда бўлгани сингари, аввало, анъанавийлик билан модернизация ўртасидаги кураш эди. Бу жараённинг биринчи босқичида (1918 – 1924) кураш Туркистон халқлари вакилларида иборат мустақиллик тарафдорлари билан Қизил Армиянинг турли миллатлар вакилларида ташкил топган кучлари ўртасида бўлди. Аммо кенг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланган мустақиллик тарафдорларини енгил учун катта куч талаб қилишини ҳис қилган большевиклар раҳбарлари маҳаллий аҳоли вакиллари ўз томонига жалб қилиб борди. 1919 йилиёқ 3,3 минг киши Қизил Армия сафларига жалб қилинган бўлиб, уларнинг катта қисми маҳаллий миллатлар вакиллари эди²³. Большевиклар партиясининг Қизил Армия миллий бўлинмаларини таъсис этиш тўғрисидаги қарори тасодифан бошқа бир миллий деб қараш мумкин бўлган институтнинг пайдо бўлишини таъминлади. Бу бўлинмалар Қизил Армия сонини ошириш учунгина эмас, аввало, СССРнинг рус бўлмаган қисми аҳолисини сафарбар қилиш ва уларга ўз тилида сўзлашувчи офицерлар раҳбарлик қилиши учун тузилди. Ҳали миллий-ҳудудий чегараланишдан олдин ўзбек матбуоти бу бўлинмаларни «миллий армия» сифатида таърифлаган эди. Миллий-ҳудудий чегараланишдан кейин бу бўлинмалар матбуотда ўзбек миллий армияси сифатида кенг ёритилди. Файзулла Хўжаев миллий бўлинмаларни «Ўзбекистон мустақиллигини таъминловчи оташин куч бўлган ўзбек миллий кўшини» сифатида таърифлайди²⁴.

²² Қаранг: *Кожинов В.В.* Правда сталинских репрессий. – М.: ООО «Издательство Алгоритм», 2013. – С. 38 – 39.

²³ Қаранг: *Раджапова Р.Я.* Создание и работа политорганов в войсках Туркеспублики и Туркфронта (1918 – 1920). – Ташкент, 1967. – С. 11 – 14.

²⁴ Қаранг: *Адиб Халид.* Становление Узбекистана. Таджики как остаточная категория // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии / Отв. ред. Ш.С.Камолиддин. Saarbrücken:LAP, 2016. – С. 40.

Советларга карши қуроли ҳаракатнинг иккинчи босқичи (1925 – 1935) характери ва қучлар нисбатига кўра биринчи босқичда фарқ қилади.

1930-йилларнинг ўрталарига келиб, жуда катта ҳарбий-техник ва иқтисодий устунликка эга бўлган совет ҳокимияти кўзғолончиларнинг сўнгги отрядларини тор-мор қилишга эришди. Айтиш лозимки, халқнинг узоқ йиллик тенгсиз қурашда руҳан чарчаганлиги кўп жихатдан совет ҳокимиятининг муваффақиятини белгилаб берди. Шунингдек, қуроли ҳаракат иштирокчиларида жиддий сиёсий ва ҳарбий тажрибанинг етишмаслиги, мутаассиб руҳонийлар билан жаҳидлар ўртасида ва кўрбошилар орасида ўзаро жиддий қелишмовчиликларнинг мавжудлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатди²⁵.

Шу даврда советлар учун жиддий муаммолардан бири, ислом дини омили бўлди. Ўзбекистонда панисломизм ва пантуркизмнинг уйғунлашуви большевиклар сиёсати учун катта хавф туғдираётган эди. Марказдаги раҳбарлар бу икки оқимни бир-биридан ажратишга ва бирма-бир тор-мор қилишга эришди.

Туркистонда қуроли ҳаракат аста-секин ўзининг оммавийлигини ва умумхалқ ҳаракати сифатидаги моҳиятини йўқотиб борди. Унинг иштирокчилари тўхтовсиз жанговар ҳаракатлардан чарчади ва тинч ҳаётга қайтишни орзу қилди. Ҳар қандай урушда бўладиган қароқчилар тўдасининг мавжудлиги ҳам катта роль ўйнади. Сиёсий ва ҳарбий ҳолатдаги бекарорликдан фойдаланиб, улар талончилик қилди ва миллати, дини, сиёсий қарашлари, ижтимоий мансублигидан қатъи назар, тинч аҳолига нисбатан зўравонлик қилди²⁶. Натижада, советларнинг унумли фаолияти туфайли Қизил Армия сафларида ҳам маҳаллий аҳоли вакиллари сони ошиб борди. Шу сабабли бу қурашнинг фожиавий оқибати шундан иборат бўлдики, унда иккала томондан ҳам жабр кўрганларнинг асосий қисмини маҳаллий аҳоли, жумладан, ўзбеклар ташкил қилди.

²⁵ Қаранг: Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917 – 1918 годы. – Ташкент, «Adabiyot uchqunlari», 2016. – С. 254.

²⁶ Қаранг: Раджабов К. Теоретико – методологическая основа изучения истории вооружённого движения в Туркестане в 1918–1935 гг. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://ia-centr.ru/expert/747/>

СССР ташкил топгандан сўнг мамлакатда бошланган иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар — «индустрлаштириш» ва «коллективлаштириш» билан бирга саводсизликни тугатиш, янги типдаги совет мактаблари тизимини яратиш, «халқ зиёлилари» кадрларини тайёрлаш, большевиклар назорати остида ва марксча-ленинча мафкура асосида фан, адабиёт ва санъатни ривожлантириш тарихда «маданий инқилоб» номини олди.

Совет индустрлаштириш тажрибаси тўғрисида сўнгги йилларда кўп, асосан, салбий томонлари ёзилган. Аммо илғор индустриал мамлакатлар ривожланишда жуда олдинлаб кетган бир пайтда СССРнинг жадал индустрлаштиришдан бошқа йўли бормиди? Масалан, 1920 йилларнинг охирига келиб, тахминан 160 млн аҳолига эга бўлган СССР ҳар йили 3–4 млн тонна чўян, 4–5 млн тонна пўлат, 35–40 млн тонна кўмир, 5–6 млрд кв/соат электр энергияси ишлаб чиқарар, бу 40 – 50 млн киши аҳолига эга бўлган Германия, Англия ва Франциядан 2–3 марта, ёки шу даврда 120 млн аҳолига эга бўлган АҚШдан кўплаб марта кам эди. Совет саноатининг ишлаб чиқариш даражаси аҳоли жон бошига ривожланган индустриал мамлакатлардан 5–10 ва, ҳатто, ундан ҳам кўп марта фарқ қиларди. Ишлаётган аҳолининг 80% и қишлоқ хўжалигида банд, деҳқонлар улуши ишчиларга нисбатан 6–7 марта кўп эди. Мамлакат аҳолиси таркибида қишлоқ аҳолиси шаҳарникига нисбатан 4 марта кўп, мамлакат аҳолисининг ярмига яқини саводсиз эди. Шу даврда СССРда ишлаб чиқариш жараёнининг ускуналар билан жиҳозланганлик даражаси Англияга нисбатан 4 марта, Германияга нисбатан 5 марта, Америкага нисбатан 10 марта паст, мамлакат халқ хўжалиги эски техник база асосида тикланган эди²⁷.

Биринчи беш йилликда (1928 – 1932) мамлакатни интенсив индустрлаштириш бошланди. Жами 1500 та йирик саноат корхоналари қурилди. Ўзбекистоннинг кейинги ривожланиши учун муҳим бўлган Туркистон – Сибирь (Турксиб) темир йўли ишга туширилди. Миллий даромад икки марта, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам икки мартадан кўпроқ ошди. Қишлоқ хўжа-

²⁷ Қаранг: Л.А.Гордон, Э.В.Клопов. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-годы. – М. Политиздат. 1989. – С. 16 – 17.

лигини ҳам социалистик қайта куриш бошланди. 211 минг колхозлар ташкил қилинди. СССР машинасозлик, чўян ва нефть ишлаб чиқариш бўйича дунёда иккинчи, электр энергияси ишлаб чиқариш бўйича учинчи ўринга чиқди. И. Сталин СССРда «социалистик иктисодиётнинг пойдевори яратилди», деб эълон қилди. Аммо 1931 йил 4 февралда сўзлаган нуткида: «Биз илғор мамлакатлардан 50 – 100 йилга орқада қолиб кетдик. Биз бу масофани ўн йилда босиб ўтишимиз керак. Ёки шу ишни бажарамиз, ёки бизни синдиришади», деди.

Шу даврда Ўзбекистон саноатига киритилган капитал маблағлар миқдори икки баробар ошди. Йирик саноат корхоналари сони 1928 йили 166 тага етди, электр энергияси ишлаб чиқариш деярли уч баробар ошди. Аммо Ўзбекистон иктисодиёти аграр характерда эди. 1929 йилга келиб халқ хўжалигида қишлоқ хўжалигининг улуши 60% ни, саноат – 27% ни ташкил қилар²⁸, унинг ҳам 90% и қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга йўналтирилган эди.

Ўзбекистон саноатининг асосий фондлари биринчи беш йиллик давомида 70 млн рублдан 240 млн рублга ўсди, бу шу даврда Ўзбекистон саноати 346% га ўсганлигини кўрсатади. Биринчи беш йилликда саноатга киритилган умумий маблағлар 276 млн рублни ташкил қилди. Саноат маҳсулотларининг ялпи ҳажми 1928 йилги 217 млн рублдан 627 млн рублга, яъни беш йилда 288% га ўсди²⁹. Биринчи беш йилликда 192 та саноат корхоналари ишга туширилди, саноатнинг асосий ишлаб чиқариш фонди 3 марта ошди. Электр энергияси ишлаб чиқариш 3 марта, нефть казиб олиш – 2,5 марта, металлни қайта ишлаш саноати маҳсулотлари – 6 марта, цемент 3,5 марта ошди. Ўзбекистон айрим турдаги асосий маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича СССРда юқори ўринларга чиқди. 1932 йили республика СССРдаги цементнинг 54% и, ўсимлик ёғининг 56% и, пилланинг 42%

²⁸ История Узбекской ССР. (Сдревнейших времен до наших дней). Под ред. И.М. Муминова. Т.: «Фан», 1974. – С.358.

²⁹ Речь Ф. Ходжаева на XVII съезде ВКП(б). http://www.hrono.ru/vkpb_17/19_5.html

ини ишлаб чиқарарди. Пахта хомашёси тайёрлаш 1929 йилдан 1932 йилгача 45,9% га ўсди, 1933 йили умумиттифок микёсидаги пахтанинг 65% и Ўзбекистон хиссасига тўғри келди³⁰.

Айни пайтда, «Ғарб кишиларини шунчалар ҳайратга солган беш йиллик режа жуда оддий ва насрий ҳолат эди. Россия – индустриал қолақ мамлақат. Қандай бўлмасин, уни индустрлаштириш лозим. Ғарбда бу капитализм белгиси остида юз берди – Маркс бўйича шундай бўлиши керак эди. Аммо Россияда индустрлаштириш коммунизм шиори остида ўтиши лозим. Коммунистик режимда бунини фақат индустрлаштириш иштиёқини яратиб, уни прозадан поэзияга, хушёр реалликдан мистикага айлантириб, беш йиллик ҳақида миф яратиб, амалга ошириш мумкин»³¹, деб ёзган эди Н. Бердяев биринчи беш йиллик якунлари ҳақида. Аслида ҳам беш йиллик ғалабалари ҳақида бутун совет тарихи давомида бўрттириб борилган миф яратилган эди.

Иккинчи беш йилликда (1933 – 1937) СССРда 4500 та йирик саноат корхоналари қурилди, миллий даромад – 2,1 марта, саноат ишлаб чиқариши – 2,2 марта, қишлоқ хўжалиги – 1,3 марта ўсди.

Учинчи беш йилликнинг дастлабки йилларида (1938–1941) Ўзбекистон оғир ва енгил саноатнинг ҳам асослари яратилди. Тошкент қишлоқ хўжалиқ машинасозлиги заводи (Ташсельмаш), Тошкент ва Фарғонада текстиль комбинатлари, Самарқанд, Бухоро ва Қўқонда тикувчилик фабрикалари, Тошкентда кондитер фабрикаси ва бошқалар қурилди. Саноатнинг янги соҳаларига, Чирчик каби саноат шаҳарларига асос солинди. 1940 йилда Ўзбекистонда 1452 та саноат корхонаси фаолият юритаётган эди³².

Асосан биринчи ва иккинчи беш йилликлар давомида амалга оширилган маданий инқилобнинг бош мақсади фан ва санъатни марксистик мафкурага бўйсундириш эди. Бу йўлда амалга оширилган дастлабки тадбирлардан бири саводсизликни тугатиш бўлди. 1926 йили 9 ёш ва ундан катта ёшдаги аҳолининг 51,1% и

³⁰ Қаранг: Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент. Издательство «Узбекистан». 1974. – С. 310.

³¹ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. – М.: Наука, 1990. – С. 119.

³² Қаранг: Эргашев Ш. Жаҳон тарихи. III қисм. Энг янги давр (1918 – 1945). – Тошкент, «O'zbekiston» НМИУ, 2017. 173-б.

саводли, айрим миллий ўлкаларда эса бу кўрсаткич ўта паст – 2,7% дан 9,1% гачани ташкил қиларди.

СССР таркибига кирган миллий республикалар, жумладан, Ўзбекистонда умумий мажбурий таълимни жорий қилиш учун мактаб бинолари, малакали кадрлар етишмаслигидан ташқари диний ва миллий урф-одатлар билан боғлиқ тўсиқлар ҳам мавжуд эди. Асрлар давомида ўзбек аёлининг ҳаёти шариат қоидалари ва улардан келиб чиққан урф-одатлар билан белгиланар, эркаклар онгида эса аёллар ҳақида қотиб қолган ақидалар ва тасаввурлар устивор эди. Совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг қисқа вақт ичида ўзбек аёлларини озод қилиш вазифаси қўйилди.

Аммо бу масаланинг шошилинч ҳал қилиниши кўплаб муаммоларни келтириб чиқарди. 1917 йилги октябрь давлат тўнтаришидан сўнг аёллар масаласи тўғрисида бир қатор: аёлларнинг эркаклар билан тенглиги, балоғат ёшига етмаган қизларни турмушга беришни тақиқлаш тўғрисида ва шу каби қонун ва қарорлар қабул қилинди, улар ҳаётда маълум ижобий ўзгаришларга олиб келди.

Ижтимоий ҳаётдаги шундай ижобий ўзгаришлар Ш. Рашидовнинг ҳам ҳаётий истикболини белгилаб берди. У камбағал дехкон оиласида туғилди, чор Россияси режими даврида замонавий таълим олиши ва унга совет тузуми имкон берган ютуқларга эришишининг иложи йўқ эди. СССРда аҳолининг камбағал қисми орасида маданият ва таълимни юксалтиришга миллий масала доирасидаги энг муҳим иш сифатида қаралди. Россиялик публицист ва ёзувчи Фёдор Раззаковнинг ёзишича, Россияда чор ҳукумати давридаги суръатлар билан саводсизликни бартараф қилиш руслар орасида тахминан XX асрнинг охирида, Ўрта Осиёда – беш асрдан сўнг, Сибирь халқлари орасида эса умуман минг йилдан кейин амалга ошган бўларди. Бу албатта анча баҳсли хулоса, аммо большевикларнинг маданият ва таълим масалаларига устивор вазифа сифатида ёндашгани, улар ғоясининг ўзга халқлар томонидан қабул қилиниши шу халқларни маълум анъаналар ва диний тасаввурлар қобиғидан озод қилиш билан боғлиқлигини яхши тушунгани рост эди. Айниқса, аёлларни саводли қилиш ўша пайтда энг долзарб вазифалардан бири бўлди.

Зотан, 1897 йилги аҳолини рўйхатга олиш бўйича Туркистон ўлкасида 49 ёшгача бўлган аёлларнинг бир фоизи саводли эди³³.

Ўзбекистонда 1920-йиллари ташкил қилинган хотин-қизлар бўлимлари фаол тушунтириш ишларини олиб борди, махсус аёллар клублари, артеллар, магазинлар ташкил қилди, аёлларни саводхонликка, ҳунарга, савдога ўргатди. Бу ишлар, асосан, тушунтириш, ишонтириш орқали, зўравонликларсиз амалга оширилиб, жамиятда катта қаршиликларга учрамади.

Аммо анъаналар ва урф-одатларни ҳисобга олиб ўтказилган бу тадбирларнинг суръати большевиклар ҳокимиятини қаноатлантирмади. Бу жараёни сунъий равишда тезлаштириш учун 1927 йили «Хужум» деб ном олган ҳаракат бошланди. Большевиклар психологик ва диний омилни ва хотин-қизларни тўлик озод қилиш учун ижтимоий-психологик муҳит етилмаганлигини инобатга олмадилар. «Хужум» кампанияси давомида зўрлик йўли билан 100 минглаб хотин-қизлар паранжиларини ташлади. Аммо ўзбек аёлларини жадал озод қилиш сиёсати фожиали оқибатларга ҳам олиб келди. 1927–1928-йиллари Ўзбекистонда 2,5 минг фаол аёллар, хотин-қизлар клублари раҳбарлари, кутубхоначилар, ўқитувчи аёллар ўлдирилди³⁴.

1929 йилдан бутун СССР бўйлаб саводсизликни тугатиш ҳаракати авж олди. Бу ҳаракатга юз минглаб кишилар жалб қилинди. Саводсизликни ва чаласаводликни тугатиш жараёнида қатнашган кишилар сони 1930 йили 1 млн кишини ташкил қилди. 1930–1932-йиллари саводсизликни тугатиш бўйича ташкил қилинган турли мактабларда 30 млн киши ўқирди. Саводсизликни тугатиш учун мамлакатда мажбурий таълимни жорий қилиш лозим бўлди. 1930–1931-ўқув йилидан бошлаб 8, 9, 10 ва 11 ёшдаги болалар бепул тўрт йиллик таълим билан камраб олинди. Шу йили саноат шаҳарларида, фабрика-завод районларида, ишчилар шаҳарчаларида 4 йиллик таълимни битирган болалар учун етти йиллик мажбурий таълим жорий қилинди. Биринчи

³³ Қаранг: М.А. Ахунова. Национальный аспект решения женского вопроса в СССР. – Ташкент, 1978. – С. 109.

³⁴ Қаранг: Эргашев Ш. Жаҳон тарихи. III қисм. Энг янги давр (1918 – 1945). – Тошкент, «O'zbekiston» НМИУ, 2017. 178-б.

беш йиллик охирига келиб СССР ҳудудида умумий мажбурий таълим асосан жорий қилинди.

Ўзбекистонда бу давр, умуман, бутун XX аср давомида ҳал қилиниши лозим бўлган энг мураккаб муаммолардан бири ўзбек ёзувини жорий қилиш билан боғлиқ бўлди. Бу масаланинг узок ҳал этилиши ўша даврда билим олишга интилан кишилар учун катта ноқулайликларни келтириб чиқарди, бир неча авлод 20 – 30 йил аввал нашр қилинган адабиётларни ўқий олмасдан қийналди. Масалан, Ш. Рашидов тенгдошлари дастлаб эски араб ёзувида, кейин ислоҳ қилинган араб ёзувида, 1930 йилдан латин алифбеси асосидаги ўзбек ёзувида, урушдан қайтгач, кирилл алифбеси асосидаги ёзувда ўқиш ва ёзишга мажбур бўлди.

1918–1922-йиллари араб алифбеси асосидаги ўзбек ёзувини ислоҳ қилиш тўғрисида қизғин баҳслар олиб борилди. 1921 йил январда Тошкентда ўтган ўзбек алифбеси ва орфографияси бўйича ўлка I съезди А. Фитрат томонидан таклиф қилинган ислохот лойиҳасини маъқуллади. Аммо, турли сабабларга кўра бу лойиҳа амалга ошмай қолди.

Араб графикаси асосидаги ўзбек ёзувини ислоҳ қилиш масаласи 1923 йил октябрда Бухорода бўлиб ўтган Ўрта Осиё ўзбекларининг Биринчи орфография конференциясида узил-кесил ҳал қилинди. Бу конференцияда маъқулланган алифбе 1923 йил 18 октябрда Туркистон АССР Маориф халқ комиссари томонидан тасдиқланди. Бу алифбе 1930 йилгача амалда бўлди.

Бир қатор олимлар томонидан латин алифбеси асосида янги ўзбек ёзувини жорий қилиш масаласи 1920 йиллариёқ кун тартибига қўйилган эди. 1926 йили Боку шаҳрида бўлиб ўтган туркологик съездда бу масала иккинчи бор кўтарилди. Шу съездда СССРдаги барча туркий халқларнинг янги латин алифбеси – яналифга ўтиши тўғрисида қарор қабул қилинди.

1929 йил майда Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган тил ва имло бўйича ўтказилган конференцияда 34 та белгидан иборат янги ўзбек алифбеси тасдиқланди. 1934 йил январда бўлиб ўтган орфография масалалари бўйича республика съезди бу алифбегга бир қатор ўзгаришлар киритди. Бу ўзгаришлар ўзбек алифбесини осонлаштирди, аммо барча муаммоларни ҳал этмади. Шу муносабат билан А.К. Боровков бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар

Ўзбек алифбеси ва орфографиясининг янги вариантини ишлаб чиқишга киришди. Аммо, бу даврда бутун СССР бўйлаб мавжуд латин алифбесини кирилл алифбеси билан алмаштириш жараёни бошланиб кетган эди.

1939 йили Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлиги хузурида кирилл алифбеси асосида ўзбек ёзувини яратиш бўйича комиссия тузилди. Бу комиссия ишлаб чиққан алифбега рус алифбесининг 33 та ҳарфлари ва қўшимча 6 та ҳарф ва тутук белгиси киритилди. Аммо бу алифбе олимлар томонидан қаттиқ танқид остига олинди, алифбенинг янги кўринишлари таклиф қилинди.

Нихоят 1940 йил 8 майда Ўзбекистон ССР Олий Совети III сессиясида рус алифбеси асосидаги ўзбек ёзувига ўтиш тўғрисида қонун қабул қилинди. Алифбе 35 та ҳарф ва тутук белгисидан иборат бўлди. Янги алифбега ўтиш муддати 1942 йил 1 январь қилиб белгиланди³⁵.

Шу билан бирга, биринчи ва иккинчи беш йилликларда бутун мамлакат бўйлаб кенг миқёсда мактаблар қурилиши ҳам олиб борилди. 1929–1932-йиллари 3,8 млн ўқувчига мўлжалланган 13 минг янги мактаблар, 1933–1937-йиллари эса яна 18778 та шундай мактаблар қурилди³⁶.

Аммо барчани баробар таълим тизимига жалб қилиш жараёни миллий ўлкаларда ўзига хос қийинчиликларга эга эди. Масалан, Ўзбекистонда ўғил болалар билан қизларнинг бир мактабда ўқиши, бир синфда ёки бир партада ўтириши, қизларнинг мактабларда паранжи ечиши асрлар давомида шаклланган диний урф-одатларга мос келмасди. Шунинг ҳисобга олган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети 1930 йил октябрь пленумида ўзбек қизларини таълим жараёнига тўлиқ қамраб олишни, бунинг учун қизлар учун алоҳида мактаблар сонини оширишни маҳаллий органлардан талаб қилди.

Бу йиллари совет маданиятининг ривожланиши зиддиятли характерга эга эди. Бир томондан, аҳолининг саводлилик даражасини ошириш, фундаментал фаннинг энг муҳим соҳаларини ривож-

³⁵ Қаранг: Узбекская письменность. <https://ru.wikipedia.org>

³⁶ Қаранг: Народное образование в СССР. <http://www.detskiysad.ru>

лантириш, илмий-техник кадрларни тайёрлаш объектив зарурат бўлса, бошқа томондан, совет ҳокимияти жамиятда ўзининг мафкуравий таъсирини кучайтириш ва бунда адабиёт, санъат ҳамда ижтимоий фанлар имкониятидан фойдаланишни биринчи даражали вазифа қилиб белгилади. Зиддиятлар, айниқса, анъаналар ва модернизация ўртасидаги муносабатда яққол кўзга ташланди. Масалан, Ўзбекистон аҳолисини модернизацияга жалб қилиш бўйича советлар олиб борган сиёсат инглиз ва французларнинг ўз мустамлакаларида олиб борган шундай сиёсатига ўхшаб кетади. Аммо фарқ шундаки, Совет давлати ўз сиёсатини жамиятни ўзгартириш мақсадида олиб борди ва шу сабабли совет ҳокимияти ўзбек халқи ҳимоя қилишга, сақлаб қолишга ҳаракат қилган миллий анъаналари, маънавий оламига бошқа мустамлака давлатларига нисбатан тажовузкор тарзда кириб борди. Советларнинг модернизация сиёсати Туркия ва Эрондаги шундай жараёнлар билан ҳамоҳанг эди. Аммо 1920–1930-йилларда советлар жорий қилган ҳаёт тарзининг ўзбеклар учун мутлақо бегоналиги Ўзбекистонда унга қарши кучли қуролли ҳаракатга олиб келди.

Шу йиллари ўтказилган индустриалаштириш натижасида Ўзбекистон мамлакатнинг йирик саноат минтақаларидан бирига айланди, унинг иқтисодиёти энди аграр характер касб этмай қолди (халқ ҳўжалигида саноатнинг улуши 38,4% га етди). Аммо кўпчилик тарихчилар бу жараён шиддат билан ўтказилганлиги сабабли даҳшатли оқибатларга ҳам олиб келди деб ҳисоблашади. Масалан, Л. Левитин шундай ёзади:

«Бу кечиккан модернизация, техник тараққиётда кўп йиллар олдинлаб кетган Ғарбнинг илғор капиталистик мамлакатлари ортидан қувиб етиш учун қилинган модернизация эди. У шунинг учун ҳам ўта жадал суръатларда олиб борилди ва бу жуда катта ижтимоий йўқотишларсиз амалга оширилиши мумкин эмасди. Ўзбекистондаги совет модернизациялаштириши мамлакатни жуда тез техник прогрессга, машина меҳнатига эриштирди. Аммо, айни пайтда, республика ўз табиий эволюцияси натижасига, ўзининг ички шароити ва қонуниятларига таяниб ривожланиш йўлидан бормади. Ўзбек жамиятининг шаклланган анъаналари ва табиий ривожланиш тенденцияларига зид равишда модернизациялаш моделлари, дастур ва муддатлари ташқаридан

белгилаб берилди. Ўзбекистондаги модернизация цивилизациялар тўқнашувини, бир маданиятга мансуб кишилар бошқа маданият кишиларига ўз иродасини мажбурий сингдиришини билдирарди. Бу офат – одамларни қурбон қилишни талаб қилувчи қўркинчли, тўймас куч»³⁷.

Жаноб Л. Левитин фикрининг бир қисмига, яъни бу кечиккан модернизация эканлиги ва кераксиз қурбонларга олиб келганлигига қўшилиш мумкин. Аммо тарихчи фикрининг бошқа, модернизациялаш моделлари дастур ва муддатлари ўзбек жамиятининг шаклланган анъаналари ва табиий ривожланиш тенденцияларига зид равишда четдан белгилаб берилганлиги, бу жараённинг цивилизациялар ўртасидаги тўқнашув эканлиги ҳақидаги қисмига қўшилиш кийин. Зеро, янгилик ҳар доим эскилик билан курашда ўзига йўл очиб боради. Ғарбнинг илғор мамлакатларида ҳам модернизациялаш жараёни ўз вақтида жамиятнинг маълум қисми қаршилигини шафқатсиз енгиш орқали амалга оширилган эди. Туркистонда эса модернизациялашнинг зарурлигини большевиклардан анча олдин жамиятнинг илғор қисми бўлган жадидлар англаб етди. Англаган эҳтиёжни амалга ошириш йўлларига келсак, Туркияда Мустафо Камол Отатурк, Эронда шоҳ Муҳаммад Риза жамиятни модернизациялаш жараёнини худди шундай зўрлик ва жадаллик усуллари билан амалга оширди. Афғонистонда Омонуллохон бошлаган модернизация жараёнининг охиригача амалга ошмай қолганлиги афғон жамияти учун бугун ҳам жуда катта муаммо бўлиб қолмоқда.

Олиб борилган ўзгаришлар натижасида 1930-йиллар охирига келиб Ўзбекистон саноати ривожланган республикалар каторига кирди. Агар 1924–1925-йиллари Ўзбекистон ССРнинг биринчи бюджети 32 млн 700 минг рублни ташкил қилган бўлса, 1939 йили бу кўрсаткич 1 млрд 427 млн рублга етди. Демак, Ўзбекистон ССР бюджети 15 йилда 43 марта ўсди³⁸.

Ўзбекистонда шундай мураккаб курашлар шароитида амалга оширилган мамлакатни индустриалаштириш жараёни қўплаб мала-

³⁷ Л. Левитин. Узбекистан на историческом повороте. <http://royallib.com> С. 180–181.

³⁸ Речь депутата Усмана Юсупова на Третьей сессии Верховного Совета СССР. 26 мая 1939 год <http://doc20vek.ru/node/3019a>.

кали ишчилар ва техник ходимларни талаб қилар эди. Шу сабаб-ли бир катор олий ўқув юртлари очилди. Ўзбекистонда биринчи беш йиллик охирига келиб, олий ўқув юртлари сони 31 тага етди. Талабалар сони ҳам 1928 йилги 4 мингтадан 1932 йили 12,2 минг кишигача ошди³⁹.

Қўплаб янги авлод вакиллари сингари Шароф Рашидов ҳам 1924 йили 7 ёшида Жиззахдаги етти йиллик мактабга келди. Кейинчалик Н. Наримонов номидаги 10-ўрта мактаб бўлган бу таълим маскани ҳам ўзининг узоқ тарихига эга. Мактаб 1883 йили рус-тузем мактаби шаклида ўз фаолиятини бошлаган. Ўтган узоқ йиллар давомида эришилган барча ютуқлар мактаб кучоғидан етишиб чикқан давлат арбоблари, фан, маданият ва санъат на-мояндалари, халқимизнинг содик ўғлонлари камолида ўз изи-ни қолдирган. Бу мактабни турли йилларда атоқли шоир Ҳамид Олимжон, ёзувчи Насрулла Охундов, академик Ўктам Орипов, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир Сафаров, драматург ва давлат арбоби Сарвар Азимов, таниқли болалар шоири Шукур Саъдул-ла, таниқли олимлар Орифжон Икромов ва Полвон Азизов каби таниқли инсонлар битирган. Ш. Рашидов ҳам шу мактабда таъ-лим олди⁴⁰. Замондошларининг хотирлашича, Ш. Рашидов ўткир хотирага эга бўлган ва фанларни жуда енгил ўзлаштирган. 1932 йили етти йиллик мактабни битирган Шароф Рашидов Жиз-зах педагогика техникумига ўқишга кирди. Техникумда у жуда тез орада ўзини фақат аълочи талаба эмас, яхшигина ташкилот-чи сифатида ҳам кўрсатди: у техникум касаба уюшмасига раис этиб сайланди. Шу йиллари Шароф Рашидовнинг адабиётдаги қобиляти ҳам намоён бўлди. У шеърлар ёзиб, техникум деворий газетасида эълон қилиб борди. Шу пайтда Самаркандда педака-демияни битириб, Тошкентга келган Ҳамид Олимжон жиянининг шеърый машқларини рағбатлантириб борди.

1930 йил июлда 8–10 ёшли болалар учун умумий мажбурий бошланғич таълим жорий қилинди. Шу йили Ўзбекистонда бар-ча типдаги мактаблар сони 2720 та бўлиб, 1933 йили улар сони

³⁹ История Узбекской ССР. (С древнейших времен до наших дней). Под. ред. И.М. Муминова. Т.: «Фан», 1974. – С. 391.

⁴⁰ Қаранг: Б. Ўринбоев, А. Рашидов, Ҳ. Ҳайдаров. Асрга тенгдош мактаб (тарихий-педагогик очерк). Т.: «Ўқитувчи», 1983. 6–22-б.

6444 га етди. Ўқувчилар сони ҳам шу даврда 167,9 минг нафардан 644,3 минг нафарга кўпайди. Шунга яраша ўқитувчилар сони ҳам 1929 йилги 5400 нафардан 1933 йили 19344 нафаргача ошди⁴¹. 1935 йил январда бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР Советларининг V съезди республика ҳукумати олдида 8 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларни етти йиллик мажбурий таълим билан қамраб олиш режасини ишлаб чиқиш вазифасини қўйди. Халқ таълими эҳтиёжларига жуда катта маблағ – 1 млрд 162,5 млн рубль ажратилди. Бу дастурни амалга ошириш натижасида иккинчи беш йилликда Ўзбекистонда 35 минг ўқувчига мўлжалланган 539 та мактаб қурилди. Шу даврда бутун мамлакат бўйлаб олиб борилаётган саводсизликни тугатиш кампанияси, айниқса, қишлоқ жойларда ўқитувчиларга жуда катта эҳтиёж келтириб чиқарди ва бу ўқитувчининг жамиятдаги обрўси юқори бўлишини белгилаб берди. 1936 йил апрелда ВКП(б) МК ва СССР Халқ Комиссарлар Советининг «Ўқитувчиларнинг иш ҳақини ошириш ва ўқитувчиларни мактабга мудир ва директор қилиб тайинлаш тўғрисида» қарори қабул қилинди. Ўқитувчиларнинг ойлик иш ҳақи шаҳарларда 50 сўмдан 110 сўмга, қишлоқ жойларда 45 сўмдан 90 сўмгача оширилди⁴². Умуман айтиш лозимки, бу маош унчалик юқори бўлмаса-да, оммавий саводлилиқка катта эътибор қаратган совет жамиятида ўқитувчиларнинг юқори ижтимоий мақоми ва обрўсини ўрнатишга эришилди. Айнан шу юқори ижтимоий мақом сабабли ўқитувчилик соҳасига жамиятнинг иқтидорли қатлами кириб келди, улар эса 1930–1940 йиллардан юксалиб борган ўзбек фани ва маданиятининг раванқини таъминлаган авлодни тарбиялаб етиштирди. Ўқитувчининг юқори обрўси жамиятда бу касбга ҳавас уйғотди, то 1970-йилларнинг ўрталаригача ёшлар кўплаб бошқа касблар, жумладан, ҳозир жуда урф бўлган милиционер, прокурор каби касблардан ўқитувчилик ва инженерликни афзал кўрарди, олим ва космонавт бўлишни эса орзу қилишарди.

⁴¹ Қаранг: Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент. Издательство «Узбекистан». 1974. С. 320.

⁴² Белова Н.А. Заработная плата советских учителей в 1920–1960-е гг. // Ярославский педагогический вестник – 2011 – №1 – Том 1 (Гуманитарные науки). – С. 37.

Шу даврда халқ соғлиғини сақлаш соҳасига, аввало, санитария-гигиена маданиятини юксалтиришга ҳам эътибор кучайди. Республикада шифохоналар тармоги шаклланди. Агар 1914 йили Ўзбекистон ҳудудида факат 64 та шифохона мавжуд бўлса, 1937 йилга келиб бу ерда деярли 13 минг ўринга эга бўлган 248 та шифохона фаолият юритарди⁴³.

1930-йиллардан маориф ва соғлиқни сақлаш соҳаларига бундай катта эътибор қаратилишига бу даврда Ўзбекистон эришган иқтисодий ютуқлар ҳам имконият яратди. Шу йилларда республика қишлоқ хўжалигида колхоз тизими узил-кесил қарор топди. Республикада коллективлаштириш жадал суръатлар ва катта қонунбузарликлар билан олиб борилди, чунки Марказ биринчи беш йиллик охирига, яъни 1934 йилга келиб СССРнинг пахта мустақиллигига эришишини таъминлаш шиорини ўртага ташлади. Шу сабабли биринчи ва иккинчи беш йилликларда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш якунланди. 1937 йили 95% деҳқон хўжаликлари ва 99,4% экин майдонлари колхозларга бирлашди. Аммо бу жараёнда ўзига тўқ минглаб тадбиркор деҳқонлар қатағонга учради, халқимизнинг анъанавий деҳқончилик маданиятига катта зарар етказилди. Шундай кескин қоралар туфайли 1930-йиллар охирига келиб Ўзбекистон колхозлари пул даромадлари ҳажми бўйича СССРда биринчи ўринга чиқди. Бунга, албатта, «оқ олтин» ҳосилдорлигини ошириш эвазига эришилди, халқ хўжалигининг етакчи соҳаси пахтачилик бўлиб қолди. 1937 йили 1521,7 минг тонна пахта ҳосили териб олинди (1933 йили 860 минг тонна эди). Колхозларнинг маҳсулот сотишдан олган даромадлари 1932 йилги 29 млн рублдан 1937 йили 222 млн рублгача ошди⁴⁴.

Ш. Рашидов ҳам мактабда ўқитувчилик қилиб, жамиятга фойдаси тегиши, кўпчилик ота-оналар орзу қилган ҳурмат ва эътиборга эришиши мумкин эди. Аммо ўзига ўта талабчан бўлган бу йигит анча юқори марраларни кўзлайди. 1935 йили Жиззах педагогика техникумини битириб, икки йил мактабда ўқитувчилик қилган

⁴³ Қаранг: Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент. Издательство «Узбекистан». 1974. – С. 361.

⁴⁴ Қаранг: Узбекская Советская Социалистическая Республика <http://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/113/685.htm>

Ш. Рашидов 1937 йили Самарқанддаги Ўзбекистон давлат университетида ўқишга кирди. Бунда ёш бўлса-да, элга танилиб қолган шоир, Шароф Рашидовнинг тоғаси Ҳамид Олимжоннинг таъсири катта бўлди. Ҳамид Олимжон 1929 йили ўзининг «Қўклам» деб номланган илк шеърлар тўпламини нашр қилдирган эди.

Ш. Рашидов Ўзбекистон тарихининг энг мураккаб даврида талаба бўлди. Бу даврда СССРда бошланган оммавий қатағон сиёсати Ўзбекистонда Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Саидносир Миржалилов, Маҳмуд Ҳодиев (Боту), Убайдулла Асадуллаҳжаев, Ашурали Зоҳирий, Элбек, Отажон Ҳошимов, Карим Абдуллаев ва бошқа кўплаб ватанпарвар зиёлиларни нобуд қилди. Умуман, 1929 йилнинг январь ойидан 1933 йилгача большевиклар тузуми юртимиз зиёлиларининг 217 нафарини қатағон қилди. Энг аянчлиси, уларнинг аксарияти отилди. Қатағон сиёсати 1937–1938-йиллари авжига чикди ва тарихда «катта террор» номини олди. Бу даврда СССРда 681 минг 692 киши ўлим жазосига ҳукм қилиниб, қатл этилди⁴⁵. Қатағон қилинганлар сони СССР бўйича миллионлаб кишиларни ташкил қилди, улар узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда 1936–1940-йиллари ўзбек ёзувчилари, журналистлари, жамоат арбобларидан 5758 киши қамалди, 4800 дан кўп киши отилди. Умуман, 1937–1953-йиллари 100 минг ўзбекистонликлар қатағон қилинди, шулардан 13 минг киши ўлим жазосига ҳукм қилинди⁴⁶. Қатағон қилинганлар орасида замонавий ўзбек романчилик мактабининг асосчиси Абдулла Қодирий, олим ва драматург Фитрат, янги ўзбек шеърлатининг асосчиларидан Чўлпон ва Усмон Носир, Ўзбекистон ССР ҳукуматининг биринчи раҳбари Ф. Ҳўжаев, Ўзбекистон коммунистларининг етакчиси А. Икромов яна кўплаб фан ва маданият арбоблари, раҳбар ходимлар, диндорлар, оддий зиёлилар бор эди.

1930-йиллар охирида И. Сталин юкоридан «кадрлар инкилоби»ни амалга оширишни бошлади. И. Сталиннинг ўлиmidан сўнг

⁴⁵ Кожинов В.В. Правда сталинских репрессий. – М.: ООО «Издательство Альгоритм», 2013. – С. 131.

⁴⁶ Қаранг: Борисова О. «Знать прошлое, чтобы не повторилось в будущем...» <https://psmb.ru/a/znat-proshloe-chtoby-ne-povtorilos-v-budushchem.html>

хокимиятга келган раҳбарлар бунинг сабаби доҳийнинг шахсий сифатларида: унинг ўта гумонсираши ва раҳмсизлигида эди дейишди. Бу ҳақда Н. Бердяев: «Ленинзм – бу янги типдаги доҳийпарастлик, у омма орасидан диктаторлик ваколатларига эга бўлган доҳийни яратади. Унга Муссолини ва Гитлер тақлид қилади. Сталин доҳий-диктаторнинг энг мукамал типи эди»⁴⁷, деб ёзади.

Аслида И. Сталиннинг шахсий сифатларидан бошқа, анча муҳимроқ сабаблар ҳам бор эди. Россиялик тарихчи В. Кожинов ёзганидек: «Ярим миллиондан зиёд раҳбарларни «алмаштириш» битта кишининг – ҳатто у чекланмаган хокимиятга эга бўлганда ҳам – иродаси бўлиши мумкин эмаслигини тушуниш осон, бундай тўнтаришнинг сабаблари «шахсга сиғиниш»га нисбатан анча кенг ва чуқурроқдир»⁴⁸.

Ўзбекистонда партия сафларини «тозалаш» бир неча босқичда ўтказилди. Биринчиси 1930-йилларнинг бошларида амалга оширилиб, унда деярли 40 минг партия аъзолари, 1937 йилга келиб эса яна минг киши партия сафларидан чиқарилди. 1938 йили партия сафларини қайтадан тўлдириш жараёни бошланиб, пайдо бўлган янги ёш коммунистлар амал поғоналари бўйлаб жуда тез кўтарилди. Шундай ёшлар орасида Шароф Рашидов ҳам бор эди. Айтиш лозимки, 1960–1970-йиллари СССРни бошқарган жуда кўп раҳбарларнинг фаолияти айнан 1930-йиллардаги Сталиннинг «кадрлар инқилоби»дан бошланган эди. Л. Брежнев 1938 йили техникум директори лавозимидан Днепропетровск обкомига бўлим мудири бўлиб ўтди. Ю. Андропов 1936 йили Рибинск сув транспорти техникумини битириб, 1937 йили Ярославск обком комсомолнинг секретари бўлди. А. Косигин 1938 йилгача Ленинградда ип-йигирув фабрикасининг директори, кейин эса ВКП(б) Ленинград обкомининг бўлим мудири лавозимида ўтказилди. А. Громико Иқтисодиёт институтини битириб, СССР Фанлар академияси Иқтисодиёт институтида илмий тадқиқот билан шуғулланди, 1939 йилдан эса дипломатик хизматга ўтказилди.

⁴⁷ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. – М.: «Наука», 1990. – С.103.

⁴⁸ Кожинов В.В. Правда сталинских репрессий. – М.: ООО «Издательство Алгоритм», 2013. – С.174.

Бирок бу шахсларнинг ҳокимият чўққисига эришишини фақат тарихий сабаблар билан тушунтириш унчалик тўғри бўлмаса керак. Бунда сўзсиз субъектив омилни, яъни кишиларнинг шахсий сифатларини ҳам инобатга олиш лозим. Масалан, Ш. Рашидовда бу мақсадга интилувчанлик, собитқадамлик, меҳнатсеварлик, ақллилик ва, албатта, шуҳратпарастлик каби сифатлар эди. Агар шу сифатлардан биттаси бўлмаганда ҳам, Ш. Рашидов ҳаётда бунчалар катта муваффақиятларга эришмаган бўларди.

Совет жамиятини «халқ душманлари»дан тозалаш жараёнида янги мафкуранинг ўрнатилишига катта эътибор қаратилди. 1938 йили И. Сталин таҳрири остида нашр қилинган «ВКП(б) тарихи қисқа курси» қарийб йигирма йил ўқув юртларидаги таълим ва ижтимоий-сиёсий тадқиқотлар учун асосий мезон бўлиб қолди. Бу бутун совет давлати тарихида, баъзан ҳатто ундан кейин ҳам давом этган партия ва давлат раҳбари асарларининг ўқув юртларида мажбурий ўқитилиши жараёнини бошлаб берди. Давлат раҳбари асарини билиш фаннинг барча соҳаларида фаолият юритаётган олимлар билимини баҳолашнинг универсал мезонига айланди. Давлат раҳбари бўлган шахс эса фан, адабиёт ва санъатнинг барча соҳалари билимдонига айланиб, оддий деҳқон ва хунарманддан тортиб то шоиру олимгача, ҳаммасига ақл ўргатарди, фақат мен ҳаммасини биламан, дерди. Улар ҳақда кейинчалик шоир:

*Гўё сен бўлмасанг тонглар отмайди,
Сендан сўрамасдан қуёш ботмайди.
Эртадан то оқшом «Мен!» дейсан фақат,
Забонингга лаънат, фикринга лаънат, —*

деб ёзган эди.

Н. Бердяев айтган «мукаммал типдаги доҳий-диктатор»га ҳавас ижтимоий онгда, раҳбарлик усулларида яна узоқ вақт сакланиб қолди. Адабиёт ва санъат ривожланиши тўлиқ коммунистик мафкурага бўйсундирилиб, социалистик реализм расмий бадий тамойилга айланди. Бу тамойилга қўшилмаган кўплаб миллий маданият вакиллари қатағон қилиниб, «шаклан миллий, мазмунан социалистик» деб аталган маданият яратилди.

ЮКСАЛИШ

*Манзилга, албатта, етаман, дўстлар!
Гов бўлса енгаман, ўтаман, дўстлар!*

Шароф Рашидов

Шароф Рашидов талабалик йилларида ижод билан шуғулланиб, шеърлар ва кичик хикоялар ёзиб юради. Унинг интилишини кузатган факультет декани Иброҳим Мўминов (кейинчалик машҳур жамоат арбоби бўлган файласуф академик) бу фаол талабага ўқишдан бўш вақтларида Самарканд область «Ленин йўли» газетасида ишлаш учун ректордан рұхсат олиб беради. Ш. Рашидов «Ленин йўли» газетасида мухбир, масъул котиб, муҳаррир муовини бўлиб ишлайди ва ўқишни битириш арафасида газета муҳаррири лавозимига кўтарилади.

Фрунзе пиёдалар мактаби
битирувчиси Ш. Рашидов.
1941 йил ноябрь.

1941 йили бошланган уруш кўплар катори Ш. Рашидовнинг ҳам ҳаётини режаларини ўзгартириб юборди. Шу йили ноябрда Фрунзе (ҳозирги Бишкек) Пиёдалар ҳарбий билим юртини тезлаштирилган дастур асосида тугатгандан кейин кичик полтирук (Совет Армиясида шахсий таркибнинг сиёсий тайёргарлиги билан шуғулланувчи командир) Ш. Рашидов Калинин fronti-га жўнатилди. Ш. Рашидовга яқин бўлган кишиларнинг айтишича, у ўзининг уруш давридаги ҳаёти ҳақида кўп гапиришни ёқтирмасди. У ўз хисларини шеърларида ифодалашга уринган. Хусусан, 1941 йили ёзган шеърида:

*Фикрим сенда, жанг қил, мадорим!
Қайраб олган ярогинг бўлай,
Қон ичида ўртогинг бўлай,
Жанг қил мени мадорим, ёрим!*

*Жанг қил, ёвга омон бўлмасин,
Жанг қил бахти-баҳорим учун,
Ёруғ машъал диёрим учун,
Жанг қил, менинг меҳрибон ёрим!⁴⁹ –*

деб ёзади.

Ш. Рашидов 1941 йил декабрда Москва остоналаридаги жангларда қатнашди, шундан сўнг Шимоли-Ғарбий фронтга, кейин эса Волхов фронтига жўнатилди. Бу даврга келиб Ш. Рашидов 38-гвардиячи дивизияда батальон комсомол бюроси секретари этиб сайланган эди. СССР Мудофаа министрлиги архивида Ш. Рашидовнинг жангларда кўрсатган шахсий жасорати тўғрисида командирларнинг маълумотлари сақланаётганлиги ҳақида совет даври тадқиқотчилар ёзган⁵⁰. Бу жасорат учун Ш. Рашидов 1942 йил бошида Қизил Юлдуз ордени билан мукофотланган эди. Агар у оғир ярадор бўлмаганида, орденлар, албатта, кўпроқ бўларди. 1942 йилнинг охирларида чап қўлидан оғир ярадор бўлди. Свердловск (Екатеринбург) областининг Ревда шаҳрида узок даволангандан сўнг тиббий кўрикда ҳарбий хизматни давом эттириш учун яроксиз деб топилди, чунки ярадорлик Шароф Рашидовнинг юрагида асорат қолдирган эди. Бу асоратдан у умрининг охиригача қийналиб юради. Бу ҳақда Асил Рашидов: «Ака-ука Шароф ва Саҳоб Рашидовлар айни қиёмат-койим уруш даврида – 1942–1944-йилларда ҳаракатдаги армия сафида, конли жангларда қатнашишган ва жанг майдонидан ярадор бўлиб қайтишган. Уларнинг кўкрак тўла жанговар мукофотларини бир бошдан санасам, баъзи асаби суст адибларимиз яна хотиралари ранжида бўлишидан қўрқаман»⁵¹, деб ёзади.

Ш. Рашидов тинчроқ иш топиб, ҳаётни давом эттириш учун она диёри Жиззахга қайтиб келади. Бу ерда уни қачонлардир ўзи ўқиган мактабга директор қилиб тайинлашади. Албатта, уруш

⁴⁹ Шароф Рашидов. Эрк истар кўнгил. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992. 108-б.

⁵⁰ Қаранг: *Ф.Раззаков*. Коррупция в политбюро: Дело «красного узбека». <http://www.fedy-diary.ru> С. 46 – 47.

⁵¹ Қаранг: *Асил Рашидов*. Халқимизнинг кутби замони //«Janob». 2016 й. № 9. . 22 – 25-бетлар.

йиллари мактаб директорлиги сокин ҳаётни таъминлайдиган тинч иш эмасди. Кўплаб ўқитувчилар урушга кетганлиги сабабли бир киши бир неча, баъзан бир-биридан анча узок бўлган фанлардан дарс беришга мажбур эди. Ш. Рашидов ҳам директорлик билан бирга она тили ва адабиёти, тарих, рус тили каби фанлардан дарс берди. Ўқитувчилар етишмаслиги сабабли фронтга кетганларнинг ўрнини эгаллаган янги ўқитувчилар, одатда, тезлаштирилган курсларни битирган бўлиб, на етарли билимга ва на тажрибага эга эмасди.

Ш. Рашидов мактаб директори лавозимида бир йилдан камроқ вақт ишлади. Уруш қийинчиликларини бироз унутган ва соғлиғи анча тикланган Ш. Рашидов яна журналистика касбига қайтди. Уни Самарканд область «Ленин йўли» газетасига муҳаррир этиб тайинлашди. Бу лавозимда Ш. Рашидов ўзининг ташаббускорлик, жамоани бошқара олишлик, одамлар билан муносабат ўрнатиш маданияти каби ажойиб хислатларини намоён қилди. Яхши билим ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлган Ш. Рашидов тезда Самарканд область партия раҳбарларининг эътиборига тушди. Уруш пайтида бундай раҳбарларга партия ҳам ўта муҳтож эди. Шу сабабли 1944 йил июлда Ш. Рашидовни Ўзбекистон Коммунистик партияси Самарканд область комитети секретари лавозимига ўтказишади. Унинг шахсий хислатларидан келиб чиқиб, ёш бўлса-да, унга энг мураккаб йўналиш – кадрларни танлаш ва улар билан ишлаш йўналиши топширилди. Шу даврда Самарканд область партия комитетининг биринчи секретари бўлиб ишлаган Носир Маҳмудов Ш. Рашидовнинг моҳир сиёсатчи ва раҳбар бўлиб етишишида унга устозлик қилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Тошкент, Фарғона, Андижон, Бухоро сингари Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари қаторида Самарканд ҳам уруш ортидаги муҳим саноат ва маданият марказларидан бирига айланди. Фронтолди ҳудудларидан Ўзбекистонга эвакуация қилинган 104 та саноат корхоналарининг 14 таси Самаркандга жойлаштирилди. Жуда кўплаб ишчилар, саноат ускуналари билан бирга, уруш йиллари Ўзбекистонга 9 та академия, 22 та илмий-текшириш институтлари, 2 та кутубхона ҳам кўчириб келинди. 1943 йил 4 ноябрь Тошкентда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси тантанали равишда очилди. 1944 йили

Ўзбекистон Фанлар академияси таркибида 22 та илмий ташкилотлар, 818 нафар илмий ва илмий техник ходимлар бор эди. Т.А. Саримсоков, В.И. Романовский, М. Камолов, Н.Н. Назаров ва бошқа олимлар раҳбарлигида амалга оширилган тадқиқотлар ўқ-дорилар, ҳарбий техника сифатини ошириш, ватан авиациясини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган муҳим муаммоларни ҳал қилишга салмоқли ҳисса қўшди. 1943 йили республикамизда 41 та олий ўқув юртлари, жумладан, 12 та эвакуация қилинган институтлар ва 52 та ўрта махсус ўқув юртлари фаолият юритарди. Уруш йиллари бу ўқув юртларида 20 минг мутахассислар тайёрланди⁵². Умуман, 1941 – 1943 йиллари Ўзбекистонга фронтга яқин ҳудудлардан 1 млн дан ортиқ аҳоли, жумладан, 200 мингдан ошиқ болалар эвакуация қилинди⁵³.

Шунингдек, Ўзбекистон уруш йилларида юз мингга яқин етим болаларга бошпана берди. 1941 йил 1 октябрдан 1942 йил 1 октябргача фронтга яқин шаҳарлардаги 78 та болалар уйлари-дан 43 минг тарбияланувчилар Ўзбекистонга эвакуация қилинди. Шундан 4 та болалар уйлари Самарқандда жойлаштирилди. Аҳоли зич жойлашган Самарқандда эвакуация қилинган болаларни жойлаштириш осон иш эмасди. Янгидан ташкил қилинган 8 та болалар уйларида 4270 нафар турли миллат болалари тарбияланди⁵⁴. 1944 йилдан Самарқанд область партия комитетининг секретари бўлган Шароф Рашидов бу йўналишлардаги ташкилий ишларга ҳам фаол раҳбарлик қилди.

Иккинчи жаҳон уруши Ўзбекистон учун ҳам жуда катта синов бўлди. Эркакларнинг кўпчилиги фронтда бўлганлиги сабабли завод ва фабрикаларда аёллар, болалар, қариялар меҳнат қиларди. 1941 йил 26 июндан бутун мамлакатда 13 соатлик иш куни ва 6 кунлик иш ҳафтаси ўрнатилди. Ўзбошимчалик билан иш жойи-

⁵² Қаранг: Трудовой подвиг Узбекистана в годы второй мировой войны. http://testhistory.ru/history.php?id=his_6_14

⁵³ Қаранг: Узбекистан в годы войны (1941 – 1945). <http://geroiuzb.narod.ru/65.htm>

⁵⁴ Қаранг: Саидова Г. Ш. Жизнь эвакуированных детей в Узбекистане в годы Второй мировой войны // Молодой ученый. – 2013. – №12. <http://moluch.ru/archive/59/8352/>

дан кетиш ёки ишга кечикиб келиш 5 йилдан 8 йилгача камок билан жазоланар эди.

Озиқ-овқат етишмаганлиги сабабли уруш йиллари карточка тизими жорий қилиниб, бир ишчи кунига 400 – 500 гр нон оларди. Уруш йиллари колхоз раиси бўлган отам Эргаш Элмуродов бир даҳшатли воқеани сўзлаб берганди. Зарафшоннинг ирмоғи бўлган Мирза арикқа яқин жойлашган колхозлардан бирида пахта даласининг паст қисмида доимий кўллаб ётадиган бир неча сотих зах ерда экилган чигит униб чиқмаган. Оч аҳолини қандай боқишни ўйлаб юрган колхоз раиси шу ерни омочлаб, шоли экишни буюрган. Шоли экишда ҳайдалган ерда бир неча ғўза ҳам униб чиқади. Буни кўрган бир киши юқори ташкилотга раис устидан аноним хат битади (афсуски чақимчилик ва аноним хат ҳам совет маданиятининг «ютуғи» бўлиб, қанчадан-қанча бегуноҳ кишиларнинг умрига зомин бўлган). Отамнинг айтишича, район маркази бўлган Булунғур шаҳарчасида кечаси ўтказилган катта мажлисда ўша раис сўроқ қилиниб, шоли эктирганини тан олгандан сўнг, мажлис залининг орқа томонидаги жарликка олиб чиқиб отиб ташланган. Отам ўша колхоз раисини 30 – 35 ёшлардаги баланд бўйли, келишган, мард ва халқпарвар йигит сифатида эслаб қолганди. (Афсус, бу раиснинг исми шарифи ёдимда қолмаган). Уруш даври инсоннинг ҳаёти, қадри ҳеч нарса турмайдиган даҳшатли замон бўлган.

Шунга қарамасдан, халқимиз жуда катта матонат билан ғалабага улкан ҳисса қўшди. Ўзбекистонга эвакуация қилинган ва янгидан қурилган заводларда фронт учун ўқ-дорилар, самолётлар, бронепоездлар, парашютлар ва кўплаб бошқа анжомлар ишлаб чиқарилди. Шунингдек, ўзбекистонликлар фронт учун Мудофаа фондига 650 млн рубль пул, 22 млн рубль давлат заёми облигациялари, 55 кг қимматбаҳо буюмлари билан ёрдам кўрсатди. Республикамизда очилган 113 та госпиталларда минглаб ярадорлар даволанди⁵⁵.

Уруш йилларининг қийинчиликларига қарамасдан Ўзбекистонда катта қурилиш ишлари амалга оширилди. 7 та электро-

⁵⁵ Қаранг: Узбекистан в годы войны (1941 – 1945). <http://geroiuzb.narod.ru/65.htm>

станция қурилиб ишга туширилди, 1941–1943-йиллари электр энергияси ишлаб чиқариш 3,5 марта кўпайди ва бу фронт учун зарур бўлган маҳсулотлар ҳажмини кескин ошириш имконини берди. Уруш йиллари Марғилон ва Фарғона шойи комбинатлари, Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлик заводи, Паровоз таъмирлаш заводи қурилди, 1942 йил кузда Бекобод металлургия заводини қуриш бошланди, Чирчиқ электрокимё комбинати (бу ерда фронт учун портлаткич моддалар ишлаб чиқариларди), Қўкон суперфосфат заводи ишга туширилди. Кимё маҳсулотларини ишлаб чиқариш уруш охирига келиб урушдан олдинги даражасига нисбатан 5 марта кўпайди. 1943 йили республика халқ хўжалигида саноатнинг ялпи улуши 75% гача ошди⁵⁶ (бу, жумладан, эвакуация қилинган корхоналар ҳисобига). Ўзбекистонда рангли металлургия саноатига ҳам шу йиллари асос солинди, Олмалик мис кони ишга туширилди. Умуман, 1941 – 1945-йиллари Ўзбекистонда саноатнинг ҳамма соҳаларини камраб олган 280 та янги корхоналар қурилиб ишга туширилди. Фронт учун жуда кўп маҳсулотлар, масалан, 2 минг донадан зиёд самолётлар етказиб берилди.

Қишлоқ хўжалигида асосий стратегик экин пахта бўлиб қолди. Унинг ҳосилдорлигини ошириш, янги ерларни суғориш учун Шимолий Тошкент, Юқори Чирчиқ, Шимолий Фарғона ва бошқа каналлар қазилди. Халқимиз уруш йиллари 4 млн 806 минг тонна пахта хомашёси етказиб берди. Дехконларимиз пахта ҳосилини камайтирмасдан, озик-овқат маҳсулотлари етиштиришни оширишга эришдилар. Бу ўн минглаб одамларни очлик ва ўлимдан асраб қолди.

Совет халқига жуда катта қулфат олиб келган Иккинчи жаҳон уруши якунланди. Мамлакат 27 млн ҳалок бўлган совет фуқароларидан ташқари (жумладан, урушда қатнашган 1 млн 430 минг 230 нафар ўзбекистонликлардан 400 мингдан ошиғи ҳалок бўлди, 130 минг киши бедарак йўқолди)⁵⁷ жуда катта иқтисодий зарар кўрди. 1945 йил сентябрда уруш оқибатида етказилган за-

⁵⁶ Қаранг: Узбекистан в годы войны (1941 – 1945). <http://geroiuzb.narod.ru/65.htm>

⁵⁷ Қаранг: Цифры потерь Красной Армии в годы советско-германской войны 1941 – 1945 гг. <http://maxpark.com/community/4375/content/2656748>

рар 679 млрд рубль деб баҳоланди, бу СССРнинг 1940 йилги ялпи миллий даромадидан 5,5 марта кўп эди.

Одамлар тинч ҳаётга қайтди. Халқаро миқёсда СССРнинг роли кескин ошганлигига, у дунёнинг қудратли давлатларидан бирига айланганига қарамасдан, уруш совет халқи учун жуда қимматга тушди. СССРнинг энг ривожланган ҳудудлари вайрон қилинди. Асосий ғалла етиштирувчи ҳудудлар – Украина, Шимоллий Кавказ ва Волга бўйининг катта қисми уруш оловида қолди. Шунчалар кўп ҳудуд вайрон қилиндики, уларни тиклаш бир неча ўн йилларга чўзилиши мумкин эди. Деярли ҳар бир совет оиласи яқин кишисидан айрилди.

Урушдан кейинги вайронгарчилик, ҳўжаликни тиклаш машаққатлари устига 1946 йилги қурғокчилик ҳам қўшилиб, аҳволни янада мураккаблаштирди, 1 млн киши очликдан вафот этди. Аммо очарчилик расман тан олинмади. Сталин қишлоқ ҳўжалигига, асосан, саноат ва шаҳарларни тиклаш учун манба сифатида қаради, деҳқонларнинг аянчли аҳволига эътибор бермади. Колхозчилар ҳамон махсус рухсатсиз ўз яшаш жойларини тарк эта олмасдилар. Натижада деҳқон ҳўжаликлари ва деҳқончилик анъаналари йўқ бўлиб борди.

Шароф Рашидовнинг партия раҳбарлигига ўтказилиши унинг ижодий фаолиятига ҳалақит бермади. У аввалгидай шеърлар ва ҳикоялар ёзишда давом этди. Аммо шу даврда унга доимий маслаҳатчи бўлган, далда бериб турган кишидан, ижоддаги устозидан айрилди. 1944 йил 3 июлда автомобиль ҳалокати туфайли атоқли ўзбек шоири Ҳамид Олимжон 35 ёшида оламдан ўтди.

Шароф Рашидовнинг бу даврдаги ижодида уруш мавзуси асосий ўрин эгаллайди. У ўзи гувоҳи бўлган урушни лаънатлайди, совет кишиларининг жасорати ва фидойилигини улуғлаган шеърлар ва ҳикоялар ёзади. 1945 йили унинг совет халқининг фашистлар Германияси устидан қозонган ғалабасига бағишланган илк китоби – «Қаҳрим» шеърлар тўплами босилиб чиқади. Шундан сўнг Ш. Рашидов Ўзбекистон Ёзувчилар союзига аъзо бўлди.

Урушдан кейин «Маршалл режаси» бўйича АҚШдан 17 млрд доллар ёрдам олган Ғарб давлатларидан фарқли равишда СССР иқтисодиётни тўлиқ ички ресурслар ҳисобига ўз кучи билан тик-

лади. Фақат Германия тўлаган репарация (4,3 млрд доллар тоvon пули) сезиларли роль ўйнади, бу пуллар саноатда ўрнатилган ускуналар харажатининг ярмини таъминлади ва бошқа соҳаларда илмий-техник тараққиётга туртки бўлди. Аммо бу ускуналар асосан эскирган эди.

Фақат халқнинг матонатли меҳнати туфайли вайрон бўлган заводлар, шаҳарлар қайта қурилди, инфратузилма тикланди. Халқнинг меҳнат иштиёқи чин дилдан бўлиб, улар фарзандлари учун тинч ва фаровон ҳаётни таъминлаш йўлида турмуш қийинчиликларига ҳам тайёр эди. Тикланиш жараёни деярли уруш даври режимида давом эттирилди.

Миллионлаб кишиларнинг фидокорона меҳнати ва ресурсларни бир мақсад сари йўналтириш туфайли 1948 йилга келиб СССРда саноат ишлаб чиқариши урушдан олдинги даражасига етди.

1947–1948-йиллардаги нисбатан яхши ҳосил аҳолини озик-овқат билан таъминлашни бироз яхшилади. 1947 йилга келиб аҳолини озик-овқат ва кундалик эҳтиёж моллари билан таъминлашнинг карточка тизими бекор қилинди ва конфискацион пул ислоҳоти⁵⁸ ўтказилди. Бу тадбирлар мамлакатнинг молиявий аҳолини барқарорлаштиришга хизмат қилди, аммо аҳолининг аҳолини оғирлаштирди, чунки энди тижорат нархларида сотилаётган кўплаб товарлар улар учун қимматлик қиларди. Натижада кўплаб товарлар сотилмасдан тўпланиб қолди ва 1947–1950-йиллар орасида улар нархи 5 марта пасайди. Нархлар пасайишининг асл сабабини билмаган халқ орасида бу Сталиннинг оталарча ғамхўрлиги сифатида қабул қилинди.

Урушдан тинч ишлаб чиқаришга ўтиш жараёнида мамлакат иқтисодиётининг кейинги ривожланиш йўллари, унинг структураси ва бошқариш тизими тўғрисидаги масалаларини ҳал қилиш лозим бўлди. Гап фақат ҳарбий ишлаб чиқаришни тинчлик даври эҳтиёжлари учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтказиш ҳақида эмас, шаклланган иқтисодий моделни сақлаб қолишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақида эди. Бу модель 1920–1930-йил-

⁵⁸ Конфискацион пул ислоҳотида эски пуллар янгисига алмаштирилмайди, эскиси бекор қилиниб, янгиси жорий қилинади.

лардаги фавқулодда ҳолат шароитида шаклланган бўлиб, уруш бу «фавқулодда ҳолат»ни янада кучайтирди. Уруш йиллари мавжуд иқтисодий моделнинг кучли томонлари, хусусан, юқори сафарбарлик имкониятлари, қисқа вақт ичида юқори сифатли куролларни оммавий ишлаб чиқаришни йўлга қўя олишга, армия ва ҳарбий саноат комплексини бошқа секторлар ҳисобидан зарур ресурслар билан тўхтовсиз таъминлашга қодирлиги намоён бўлди. Шунингдек, уруш совет иқтисодиётининг самарасизлиги, қўл меҳнатининг юқори даражаси, ҳарбий бўлмаган маҳсулотларнинг сифатсизлиги каби кучсиз томонларини ҳам очиқ ташлади. Гап иқтисодиётнинг ҳарбий сектори ҳаддан зиёд кенгайиб кетган, ўта марказлашган ва бозор муносабатлари тўлиқ йўқ қилинган урушдан олдинги моделига қайтиш лозимми, деган савол устида кетаётган эди.

Урушдан кейин партия ва хўжалик раҳбарлари, иқтисодчиларнинг бир қисмида иқтисодиётни бошқариш тизимини қайта қуриш, корхоналарнинг ташаббуси ва мустақиллигини бўғувчи ўта марказлашган йўлни сусайтиришга интилиш пайдо бўлди. Айримлар бозор муносабатларининг баъзи элементларига, ҳатто, хизмат кўрсатиш ва майда ишлаб чиқариш соҳаларида хусусий секторнинг мавжуд бўлишига расман рухсат беришни таклиф қилди. Бундай таклифлар марказий давлат органларига оддий фуқаролардан ҳам келаётган эди. Иқтисодиётни бошқаришда маъмуриятчилик режимини юмшатиш тарафдорлари республикалар раҳбарлари орасида ҳам анчагина эди.

Бундай кайфиятлар уруш даврида шаклланган бўлиб, уруш барча бўғинлардаги раҳбарларни ташаббускорликка, маълум маънода мустақил қарор қабул қилишга ўргатди. СССР Давлат план комитети (Госплан)га ва унинг бошлиғи Н.А. Вознесенскийга ҳам шу кайфият таъсир кўрсатди. Госплан томонидан тайёрланган 1945–1950-йиллари мамлакат халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш режасида корхоналар ва саноатнинг айрим соҳаларига маълум мустақилликлар берилиши кўзда тутилди.

Аммо СССР иқтисодиёти аввалбошданок уруш шароитида ишлашга йўналтирилган, урушдан олдинги йилларда қурил-

ган барча корхоналар бир вақтда ҳам ҳарбий, ҳам оммавий маҳсулотларни ишлаб чиқаришга мўлжалланган эди. Бу ҳолатни ўзгартириш учун қилинган барча ҳаракатлар жаҳонда бошланиб кетган «совуқ уруш» шароитининг мантиқига ва И. Сталиннинг империячилик амбицияларига мос келмасди. 1940-йиллар охиридан раҳбарликнинг аввалги маъмурий-буйруқбозлик усуллари-ни кучайтириш ҳисобига индустриал тараққиёт суръатларини жадаллаштириш сари йўл тутилди.

Жуда катта сиёсий-маъмурий босим, енгил саноат ва қишлоқ хўжалигини талаш ҳисобига ҳамда меҳнаткаш омманинг ташаббусини мафкуравий рағбатлантириш туфайли 1946–1950-йиллари 6200 та саноат корхоналари тикланди ва қайта қурилди (таққослаш учун: 1928–1941-йиллари 9 минг корхона қурилган эди). 1950 йили саноат ишлаб чиқариши ҳажми расмий маълумотларга қараганда урушдан олдинги даражасидан 73% га ошиб кетди, жумладан, оғир саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 2 марта, енгил ва озиқ-овқат саноати эса бор йўғи 23% га ўсди. 1946–1950-йиллари Ўзбекистонда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни 89% га, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини эса 52% га ошириш режалаштирилди⁵⁹. Аммо СССР бўйича қишлоқ хўжалигининг ўсиши урушдан олдинги даражасига етмади.

Ўзбекистонда ҳам 1947 йили давлатга пахта етаказиб бериш режаси бажарилмади. Шу йили 1 млн 500 минг тонна ёки олдинги йилга нисбатан 365 минг тонна кам пахта териб олинди. Давлат режаси 76,4% га бажарилди, холос. Бунинг сабаби, албатта, ўта ноқулай келган об-ҳаво шароити билан боғлиқ эди. Шу йили апрель ойи жуда совуқ келди, кейин бошланиб кетган ёгингарчилик то июнь ойигача давом этди. Кўплаб ҳудудларда чигитни икки, ҳатто уч марта қайта экишга тўғри келди. Бундан ташқари, ёқилғи маҳсулотлари танқислиги туфайли мавжуд техникадан унумли фойдаланишнинг иложи бўлмади. Аммо бу қийинчиликлар Москвада ўтирган раҳбарларни қизиқтирмас, шароитдан қатъи назар, уларга пахта керак, режани бажариш керак эди. Республиканинг ўша пайтдаги раҳбари Усмон Юсу-

⁵⁹ Қаранг: Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент. Издательство «Ўзбекистан». 1974. – С. 465.

пов Москвага чакиртирилиб, ундан тушунтириш талаб қилинди. У. Юсуповга ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси А. Абдурахмоновга ҳайфсан эълон қилинди. Фақат эртаси куни И. Сталиннинг шахсан аралашуви У. Юсуповни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолади.

Шунга қарамасдан урушдан кейинги йиллар Ўзбекистон иқтисодиёти учун энг қулай йиллар ҳисобланади. Агар урушдан олдинги йилларда Ўзбекистонни индустрлаштиришнинг бош йўналиши уни Россиянинг Москва, Ленинград, Ғарбий Сибирь каби ривожланган саноат ҳудудлари учун хомашё базасига айлантириш бўлса, урушдан кейин бу ҳолат кескин ўзгарди. Уруш йиллари Ўзбекистонга эвакуация қилинган саноат корхоналари республиканинг индустриал базасини тубдан ўзгартирди. Ўзбекистон ҳудудига 48 та машинасозлик, металлсозлик, кимё ва бошқа оғир саноат корхоналари, 45 та енгил саноат корхоналари кўчириб келтирилди, улар Ўзбекистон иқтисодиётининг структурасини кескин ўзгартириб юборди. Ангрен кўмир хавзаси, Бекобод металлургия комбинатининг қурилиши республикага ўзининг кўмир-металлургия базасини яратиш ва ривожланаётган саноат эҳтиёжларини таъминлаш имконини берди.

Бу ютуқларга қарамасдан, Москвадаги бошликлар Ўзбекистон раҳбарлари ишончни оқламапти, деган ҳулосага кела бошлади. 1948 йили Ўзбекистон 1 млн 519 минг тонна, ўтган йилдагига нисбатан 19 минг тонна кўп пахта ҳосилини йиғиштириб олди. Аммо, бу Москвани қаноатлантирмади. Муаммони жойида ўрганиш ва ҳал қилиш учун Москвадан КПСС Марказий Комитетининг масъул ходими С. Игнатъев бошчилигида бир гуруҳ текширувчилар жўнатилди. Улар муаммони ўрганиб, Москвага ўз ҳулосаларини бериши лозим эди. 1940-йиллар охиридан республикаларда бўлаётган воқеалардан доимий кўз-қулоқ бўлиб туриш учун ВКП(б) Марказий Комитетининг Вакили лавозими ҳам жорий қилинган эди. Ўзбекистонда бу лавозимни К. Ефимов эгаллаган. Кейинчалик то совет давлати қулагунча республикалар компартиялари Марказий Комитетларининг иккинчи секретарлари жойларда Москванинг «кўзи ва қулоғи» бўлиб қолганди.

Айни пайтда, СССР кишлок хўжалигидаги аҳвол аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, енгил саноатни эса хомашё билан таъ-

минлашни қийинлаштирди. Совет Иттифоқи аҳолисининг озиқ-овқат рационаи жуда чекланганига қарамасдан, ҳукумат чет элга, айниқса, социализм қуришни бошлаган Марказий ва Жануби-Шарқий Европа мамлакатларига дон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилди.

1950 йиллар бошларида Волга ва Днепр дарёларида жуда катта электр станцияларини, Қоракум чўлида ҳамда Волга ва Дон дарёлари оралиғида каналлар қуриш лойиҳалари илгари сурилди. Бу лойиҳалар жуда катта ресурсларни талаб қилди ва кишлок ҳўжалигининг янада вайрон бўлишига олиб келди. Дехқонлар турли баҳоналар билан кишлокни тарк эта бошлади. 1946–1953-йиллари жами 8 млн дехқонлар шаҳарларга кўчиб кетди.

Бундан ташқари, концентрацион лагерлар бу даврда ҳам Сталин режимининг ажралмас қисми бўлиб қолаверди. 1945–1953, йиллари лагерлар ва колониялардаги маҳбуслар сони 1,5 млн дан 2,5 млн кишига кўпайди. Бу турмаларда ётганлар ва сургун қилинганлардан ташқари эди. Айрим ҳисоб-китобларга қараганда, урушдан кейинги даврда катағон қилинганлар сони 5,5–6,5 млн кишига етган. 1929–1953-йиллари катағон қилинганларнинг умумий сони охириги ҳисоб-китобларга қараганда 21,5 млн кишидан зиёдни ташкил қилади. Сталин даврининг характерли белгиси репрессив органлар, хусусан, Давлат хавфсизлиги комитетининг (КГБ) на партия органларига, на қонун бўйича улар фаолияти устидан назорат ўрнатиши лозим бўлган прокуратура органларига бўйсунмаслигида, барча куч ишлатувчи тизимлардан устун туришида эди. Жамият назоратидан четда қолган ва давлатнинг бошқа барча ташкилотларидан устун турган совет типидagi бундай жазо органларини яратиш жамиятда минг-минглаб бегуноҳ кишиларнинг ноҳақ жазоланишига, давлатнинг, миллатнинг хавфсизлиги мақсадларида тузилган бундай органнинг тубанлашувига, жамиятда норозилик ҳолатларининг кучайишига олиб келади. Бундай ташкилотлар жамиятдан бегоналашиб боради, уни қўрқитувчи террорчи кучга айланиб қолади. Сталин ўлиmidан кейин айрим Осиё, Лотин Америкаси ва Африка мамлакатларида ҳамда СССР тарқалиб кетгандан сўнг баъзи собик Совет республикаларида автаритар режимларнинг таянчига ай-

ланган ва жамият назоратидан четда қолган ҳавфсизлик органлари фаолияти бу фикрнинг тўғрилигини исботлади.

Самарқанд область партия комитетининг секретари лавозида фаолият юритаётган Шароф Рашидов фақат областда эмас, республикада олиб борилаётган катта қурилиш ишларида фаол иштирок этди. У Марказий Фарғона чўлларини ўзлаштиришда, Фарҳод ГЭСини қуришда иштирок этаётган самарқандликлар қаторида бўлди. Унинг фаол раҳбарлиги ва ишда жонқуярлиги Усмон Юсуповнинг эътиборини ўзига тортди.

1947 йили Шароф Рашидов Ўзбекистон Коммунистик партиясининг марказий органи «Қизил Ўзбекистон» (1964 йилдан «Совет Ўзбекистони», ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасига бош муҳаррир этиб тайинланди. Айтишларича, Ш. Рашидовдан олдин ҳам, ундан кейин ҳам бу газетага ҳеч ким ўттиз ёшида бош муҳаррир бўлмаган.

Шароф Рашидов турмуш ўртоғи Хурсанд Ғафуровна ва икки фарзанди: кизи Сайёра, ўғли Илҳом билан (кейинчалик яна икки кизи туғилади) Тошкентга кўчиб келди.

Шу йили Ш. Рашидов кейинги партиявий фаолияти учун яна битта замин тайёрлади: у ВКП(б) МК ҳузуридаги Олий партия мактабига сиртдан ўқишга кирди.

Айнан «Қизил Ўзбекистон» газетасига бош муҳаррирлик қилган йиллари Шароф Рашидов ўзининг дастлабки йирик прозаик асари – «Ғолиблар» қиссаси устида ишлашни бошлайди. Қисса ўзбек халқининг қўриқ ерларни ўзлаштириш учун қурашига бағишланган. Бу асар ўз даври учун жуда долзарб бўлган муаммони – республикада суғориш тизимини тубдан ўзгартиришни, бу йўлда таваккал қилмасдан, ҳаммасини ўз жойида қолдиришни истаган айрим раҳбар ходимлар билан ёш новаторлар ўртасидаги қурашни тасвирлашга бағишланган. Ўзи қишлоқда, деҳқон оиласида туғилиб ўсган Ш. Рашидов республика қишлоқ хўжалигидаги аҳволни, ютуқлар ва муаммоларни жуда яхши биларди, шу сабабли ўзининг дастлабки асарини айнан қишлоқ хўжалиги муаммоларига бағишлади. Асарнинг бош қаҳрамонлари – Олтинсой қишлоқ советининг ёш раиси Ойқиз Умрзокова ва уни севиб қолган комсомол ташкилоти етакчиси Олимжон қишлоқдаги

хаётни кескин ўзгартириш учун курашувчи ёшлардир. Уларга маҳаллий колхоз раиси Қодиров қарши чиқади. Аслида «ишлаб чиқариш жараёнида эскилик билан янгилик ўртасидаги кураш» ўша давр совет адабиёти учун типик мавзу эди. Аммо Шароф Рашидов ўзбек адабиётида бу мавзунини шундай долзарб қилиб кўтариб чиққан дастлабки ёзувчилар қаторидан ўрин эгаллайди. «Ғолиблар» қиссаси 1951 йили босилиб чиқди.

Шу даврда Ш. Рашидов публицист сифатида ҳам кўзга ташланади. Унинг республика, иттифоқ ва халқаро мавзуларга бағишланган мақолалари бирин-кетин республика ва марказий матбуотда чиқа бошлайди. Москва зиёлиларининг анча обрўли вакиллари билан танишади. Шулардан бири СССР Ёзувчилар союзининг бош секретари, Жаҳон Тинчлик кенгашининг президенти таниқли совет ёзувчиси Александр Фадеев эди.

1940-йилларнинг охирида халқаро муносабатларда «совук уруш» авжига чиққан бир пайтда И. Сталин мамлакат ичкарасида мафкуравий курашни янада кучайтириш, Ғарб мафкурасининг таъсирига мойил бўлган интеллигенция вакилларини жазолашни мақсад қилиб, қатағонларнинг янги босқичини бошлайди. Бу тарихда космополитизмга қарши кураш номини олган. Бу кураш у ёки бу маънода кўзга кўринган зиёлиларнинг барчасини ўз домига тортди. Жумладан, А. Фадеев ва Ш. Рашидов ҳам бу курашдан четда қолмади.

1948 йили театр танқидчиларининг Москвада бўлган конференциясида бир гуруҳ интеллигенция вакиллари ҳукуматга яқин бўлган ёзувчилар, жумладан, А. Фадеев, Н. Сафронов, А. Сурковлар фаолиятини кескин танқид қилиб чиқди. Бу Ўзбекистондаги муҳитга ҳам таъсир қилмасдан қолмади. 1949 йил мартда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартиясининг X съездида Ш. Рашидовни «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бош муҳаррири вазифасидан озод қилиш масаласи кўтарилди. Фақат Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари бўлган Усмон Юсуповнинг Ш. Рашидовга нисбатан ижобий муносабати муаммони тўғри ҳал қилиш имконини берди.

Космополитизмга қарши кураш пайтида Ш. Рашидовнинг тўғри позицияни эгаллаганлиги, А. Фадеев билан бўлган яхши муносабатидан воз кечмаганлиги унинг кейинги тақдирига ўз

таъсирини кўрсатди. А. Фадеевнинг қўллаб-қувватлаши туфайли Шароф Рашидов 1949 йили Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси этиб сайланди. Бу лавозим ёзувчиликда, журналистликкада анча танилиб қолган Ш. Рашидовнинг факат раҳбарлик эмас, ёзувчилик фаолияти учун ҳам жуда муҳим тажриба бўлди. 32 ёшли Ш. Рашидов бу лавозимда Ғафур Ғулом ва Ойбек сингари академик ёзувчиларга раҳбарлик қилди, таниқли ёзувчи Шукруллонинг эслашича, муҳит анча мураккаб бўлган ёзувчилар союзини маҳорат билан бошқара олди. Шу йили Москвада бўлган Тинчлик тарафдорларининг Биринчи Бутуниттифок конференциясида қатнашиш учун Ўзбекистон делегациясига бош бўлиб келган Ш. Рашидов шарафига сўз айтган А. Фадеев: «Мен партия ходими, иқтидорли сўз санъаткори, ўз дўстим Рашидов билан фахрланаман», деди. Шу куни А. Фадеев ва СССР Ёзувчилар союзидаги унинг муовини, таниқли шоир Константин Симонов меҳмонхонада Ш. Рашидов турган хонага келиб, учаласи эрталабгача суҳбат қуради. Бу суҳбат чоғида А. Фадеев Ш. Рашидовга қаратиб, кейинчалик башоратдай туюлган бир гапни айтади: «Биламан, сени катта партия ва давлат фаолияти кутмоқда, аммо туғишган акангдай сенга берадиган маслаҳатим – ижодни ҳеч қачон тўхтатма».

1946 йили И. Сталин Ўрта Осиё республикаларида раҳбарларни алмаштириш жараёнини ўтказди. Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистоннинг раҳбар элитаси алмаштирилди. У У. Юсуповга яхши муносабатда бўлганлиги учун Ўзбекистон раҳбарларини алмаштиради. Аммо 1950 йили Ўзбекистонга ҳам навбат келди. У. Юсупов бошқа республикалар раҳбарларидан фарқли равишда Москвага ишга ўтказилди ва СССР пахтачилик министри этиб тайинланди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимида республика Олий Совети Президиумининг Раиси бўлиб ишлаётган Амин Ниёзов сайланди. 1938 йилдан бери Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси лавозимини эгаллаб турган А. Абдурахмонов ўрнига А. Мавлонов тайинланди. Москванинг кўзи ва қулоғи бўлган Марказий Комитетнинг иккинчи секретари К. Ефимов ўрнини Р. Мельников эгаллади. Москванинг Ўзбекистондаги вакили бўлган С. Игнатъев ҳам ўз вазифасини бажариб бўлди,

деб Москвага чакириб олинди. У бир йилдан сўнг СССР Давлат хавфсизлиги министри этиб тайинланди.

1950 йил апрелда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг пленумида сўзга чиккан У. Юсупов Ш. Рашидовни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг бюро аъзоси этиб сайлашни таклиф қилди ва унинг номзодини Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раислигига кўрсатди. Ўзбекистон ССР Олий Советининг 21 августда бўлиб ўтган сессияси Шароф Рашидовни Олий Совет Президиумининг Раиси лавозимига тасдиқлади. Шу кундан Ш. Рашидовнинг давлат раҳбари сифатидаги фаолияти бошланди.

Ш. Рашидовнинг республика раҳбар элитаси таркибига кириб олиши осон кечмади. Уни юқори лавозимга тавсия қилган У. Юсупов Москвага жўнаб кетгандан сўнг Ш. Рашидовни ишдан олиш учун бир неча ҳаракатлар бўлди. Республика Олий Совети Президиумининг Раиси анча рамзий лавозим бўлишига қарамадан, Ўзбекистоннинг айрим раҳбарлари бу лавозим Ш. Рашидовга халқ орасида обрў орттириш ва айниқса, Москвадаги раҳбарлар олдидан ўз иқтидорини намоён қилиш учун имконият беради деб ҳисоблаб, уни четлатишга ҳаракат қилди. 1951 йили бунга деярли эришган ҳам эдилар.

Шу йил бошида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросининг навбатдаги йиғилишида республикада коммунистик мафкуранинг ҳолати масаласи кўриб чиқилди. Бу борада олиб борилаётган ишлар қоникарсиз деб топилиб, Марказий Комитетнинг мафкура бўйича секретари ишдан олинди. Бюро аъзолари бу лавозимга Ш. Рашидовни тайинлашга қарор қилди. Олий Совет Президиуми Раислигига таниқли олим академик Т.А. Саримсоқов номзоди кўрсатилди. Аммо бу ишни Москвада маъқуллашмаган шекилли, олти ой ўтгандан сўнг Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси ўз қарорини бекор қилишга мажбур бўлди. Ш. Рашидов ўз лавозимида қолди.

Шу даврда маънавий ҳаётнинг ҳам барча жабҳалари устидан назорат кучайтирилди. Бирин-кетин шов-шувли ташвиқот кампаниялари авж олиб, факат Ғарб мафкурасининг таъсири эмас, ҳар қандай ўзига хослик, тафаккур ва ижоддаги мустақиллик қаттиқ танқид остига олинди. Ёзувчи М. Зошченко, шоира А. Ахматов

ва, композиторлар Д. Шостакович, Ю. Шапорин, С. Прокофьев, кинорежиссёр С. Эйзенштейн ва бошқа кўзга кўринган маданият арбоблари кувғинга учради. Шу даврда Ўрта Осиё республикаларида миллатчиликка қарши кураш кампанияси бошланиб, Ўзбекистонда ҳам Ойбек, А. Қахҳор, Ҳ. Ғулом, Миртемир, М. Бобоев сингари ёзувчи ва композиторлар таъкибга учради. М. Шайхзода, Шукрулло, М. Юсупов, Ғ. Алимов (Шухрат), Мирзакалон Исмоилий, олим Ҳамид Сулаймонов ва бошқа бир қатор ёзувчи ва шоирлар суд қилиниб, узок муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Яна 60 га яқин олим, ёзувчи ва маданият ходимлари миллатчиликда айбланиб, жиноий жазога тортилди.

Урушдан кейинги йиллари авжига чиққан террорни таърифлаб, ўзи ҳам Сталин даври лагерларида бўлган ёзувчи В. Шаламов: «Замонавий тарихдан эслаш лозим бўлмаган воқеаларни эслаб қолган барча қамаларди», – деб ёзади. Фақат И. Сталиннинг ўлими дахшатли оммавий террорга чек қўйди.

И. Сталин 1953 йил 5 март куни вафот этди. Ҳокимиятнинг бошқа шахсга ўтказишнинг легитим йўли бўлмаганлиги сабабли уни эгаллаш учун кураш авж олди. Расман жамият тараққиётининг етакчи кучи бўлган Коммунистик партия Сталин даврида бошқа ижро, аввало, репрессив органлар томонидан четга суриб қўйилди, реал ҳокимият эса у ёки бу сиёсий институтларда эмас, Сталин қўлида тўпланди. Натижада, ҳокимиятга даъвогарлар ўртасидаги кучлар нисбати уларнинг юқори лавозими билан эмас, марҳум диктаторга яқинлиги, партия-давлат ва ҳарбий элита орасидаги шахсий алоқалари билан белгиланди. 200 миллионли халқнинг тақдири унинг номидан мамлакатни бошқарувчи бир гуруҳ шахслар томонидан ҳал қилинди.

Сталин ўлимидан сўнг ҳокимиятга расман коллектив раҳбарият – Г.М. Маленков, В.М. Молотов, Л.П. Берия, Н.С. Хрущёв, М.М. Каганович, А.И. Микоян, Н.А. Булганин, К.Е. Ворошиловдан иборат диктаторнинг энг яқин сафдошлари келди. Аммо вужудга келган кучлар нисбатига кўра ҳокимият учун асосий кураш Сталин атрофига 1930-йиллари қўшилган «ёш» авлод ўртасида борди. Бу кураш давомида уч нафар асосий даъвогарлар – Маленков, Берия, Хрущёв ажралиб чиқди. Қизиги шундаки, «коллектив раҳбарият»нинг ҳар бир аъзоси давлат сиёсатида

қандайдир ўзгаришлар киритиш таклифи билан чиқса-да, энг кескин ислохотчилик кайфиятидаги шахслар мана шу учаласи эди. Улар ўртасидаги ҳокимият учун кураш, айна пайтда, жамиятдаги ўзгаришлар йўналишини танлаш учун ҳам кураш бўлди.

Бу курашда Н. Хрущёвни етарлича баҳоламаган Л. Берия мамлакат ичкарасида ва чет элларда ўз мавкеини мустаҳкамлаш учун бир катор ислохотларнинг ташаббускори бўлди. У И. Сталиннинг охириги қатағонларидан бири бўлган «врачлар иши» деб аталган фитнани тўхтатди, бу иш бўйича барча камалганларни озод қилди, шунингдек, мамлакатда амнистия ўтказиб, ўн минглаб камокдагиларни (жумладан, ҳақиқий жиноятчиларни ҳам) озодликка чиқарди. 1953 йил апрелда Л. Берия яна бир ислохотни бошлади: иттифокдош республикалар раҳбарларига хат жўнатиб, миллий кадрлар фақат ўзлари туғилиб ўсган жойда ишлаши лозимлиги масаласини кўриб чиқишни таклиф қилди. Бу таклиф Ўзбекистонда муҳокама қилинган пайтда республика Министрлар Советининг Раиси бўлиб ишлаётган Н. Муҳитдинов бунга қарши чиқди. Албатта, совет жамиятида кенг қулоч ёйган чақимчилик бу ерда ҳам ўзини кўрсатди: Л. Берияга дарров етказишди. Л. Берия Ўзбекистон раҳбарияти олдида Н. Муҳитдиновни лавозимидан озод қилиш масаласини кўйди. И. Сталин ўлгандан сўнг СССР Пахтачилик министрлиги бекор қилинганлиги сабабли бўш қолган У. Юсупов яна Ўзбекистонга қайтиб, республика Министрлар Совети Раиси лавозимини эгаллади. Н. Муҳитдинов эса Ўзбекистон ССР Ташқи ишлар министри этиб тайинланди.

Аммо Москвада ҳокимият учун кечган курашда Н.С. Хрущёв ғолиб чиқди. 1953 йил 26 июнда Н. Хрущёв ва унинг тарафдорлари ҳарбийларнинг (Г. Жуков ва бошқалар) қўллаб-қувватлаши билан Кремлдаги йиғилиш пайтида Л. Берияни камокка олди. 1953 йили СССР Давлат Хавфсизлиги министрлиги билан Ички ишлар министрлиги (НКВД) қўшилди, улар ходимлари 12% га қисқартирилди, Ички ишлар министрлигида катта тозалаш ўтказилди. Бу министрликларнинг бир гуруҳ раҳбарлари ҳам камокка олиниб, 1953 йил декабрда суд қарорига кўра отиб ташланди. Шунингдек, 1342 нафар собик ходимлар судга тортилиб, турли муддатларга камок жазосига ҳукм қилинди. 2370 нафар

ходим маъмурий жазога тортилди. 1954 йили алоҳида Давлат хавфсизлик комитети (КГБ) ташкил қилинди. СССР Ички ишлар министрлиги ҳузуридаги Махсус судлар бекор қилинди. Бу судлар мавжуд бўлган 1934–1953-йиллари улар томонидан 10 минг 101 киши ўлим жазосига ҳукм қилинган эди⁶⁰.

1953 йил октябрда КПСС МКнинг Биринчи секретари этиб сайланган Н. Хрущёв Сталин даври раҳбар кадрларини биринкетин ишдан олишни мўлжаллади. Аммо ҳали Н. Хрущёвнинг якка ҳокимияти ўрнатилмаган бўлиб, у Л. Берияга қарши курашдаги шериклари билан ҳокимиятни бўлишишга мажбур эди.

1953 йил августда Г. Маленков СССР Олий Советининг сессиясида нутқ сўзлаб, янги иқтисодий курснинг мазмунини таърифлаб берди. Курс совет давлати тарихида биринчи марта енгил саноатнинг, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришнинг устуворлигини белгилади. Ижтимоий йўналтирилган иқтисод халқ истеъмол буюмлари ишлаб чиқаришнинг кўпайишида, уй-жойлар қурилишида, маошларнинг ошишида жуда тез намоён бўлди.

Янги иқтисодий дастурнинг бошқа бир банди озиқ-овқат муаммосини ҳал қилиш, қишлоқ хўжалигини узоқ давом этган инкироз ҳолатидан олиб чиқишга қаратилган эди. Бунинг учун қишлоқ хўжалиги солиғини пасайтириш (1954 йили 2,5 марта), боқиманда қарзлардан воз кечиш, колхозчиларнинг томорқаларини кенгайтириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат харид нархларини ва колхоз бозори имкониятларини ошириш, шунингдек, қишлоққа техника етказиб бериш учун капитал маблағларни кўпайтириш кўзда тутилди. Қозоғистон, Сибирь ва Волга бўйидаги кўрик ва бўз ерларни ўзлаштириш ғалла етиштиришни тез кўпайтиришнинг муҳим омили сифатида қаралди. Натижада 1954–1958-йиллари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ўртача йиллик ўсиши 8% ни ташкил қилди. 1953–1958-йиллари колхозларнинг пул даромадлари 3 мартадан кўпрокка ўсди.

⁶⁰ Қаранг: С.Г. Кара-Мурза. «Советская цивилизация» (том II). От великой победы до наших дней. http://www.kara-murza.ru/books/sc_b/sc_b_content.htm – С. 47.

Бу курс ижтимоий-иқтисодий таъсирдан ташқари катта сиёсий шов-шувга ҳам эга бўлди. Г. Маленковнинг нутки босилган газеталарни энг чекка қишлоқдаги камбағал деҳқонгача ўқиб, «мана бу биз учун», деган хулосага келишди.

Аммо ҳокимият масаласи коммунистик партия раҳбарларининг тор доирасида ҳал қилинди. 1953 йил сентябрда Н. Хрущёв КПСС МК Биринчи секретари лавозимини эгаллади. Г. Маленковнинг 1954 йил мартдаги нуткида: «Совет ҳукумати халқаро кескинликни янада юмшатиш, мустаҳкам ва узоқ муддатли тинчлик тарафдори, қатъий равишда «совуқ уруш» сиёсатига қарши, зотан бу сиёсат янги жаҳон урушини келтириб чиқаради, замонавий қуроллар мавжудлигини инобатга олсак, бу уруш жаҳон цивилизациясининг ҳалокатига олиб келади», деган сўзлари бюрократик аппаратни ва совет жамоатчилигининг катта қисмини ҳайратга солди. Чунки аҳолининг бу қисми мафкуравий догмалар таъсири остида оламга социализм билан капитализм ўртасидаги кескин кураш тарзида қарар ва унинг якунини социализмнинг ҳарбий ғалабасисиз тасаввур қила олмасди.

Г. Маленковнинг шусиз ҳам омонат бўлган мавқеи кескин ёмонлашди. У КПСС МКнинг 1955 йил январь Пленумида Н. Хрущёв томонидан каттик танқидга учради. Февраль ойида Г. Маленков истеъфога чиқарилиб, унинг ўрнига СССР Министрлар Советининг Раиси қилиб Н.А. Булганин сайланди.

Ислохотчи Г. Маленковнинг фожиаси энг аввало унинг ҳокимият учун курашдаги хатосида эди. Унинг сиёсатида стратегик мазмун, энг асосийси – ишончли таянч етишмади. Шунга қарамасдан, Г. Маленковнинг айрим ғоялари ўз давридан бир неча ўн йиллар илгарилаб кетган эди. Унинг ҳаракатлари туфайли 1950-йиллар ўрталаридан иқтисод инсон эҳтиёжлари томон бурилди, қишлоқ хўжалиги жадал ривожланди, халқаро муносабатлар иликклашди.

Жамиятни либераллаштириш, Сталинни фош қилишда Г. Маленковдан анча илгарилаб кетган Н. Хрущёв (кўп жиҳатдан ҳокимият учун кураш таъсири остида) ўзининг кескин ҳаракатларига қарамасдан, Г. Маленковнинг ижтимоий-иқтисодий соҳадаги муҳим ташаббусларини давом эттира олмади.

1956 йил 25 февралда КПСС XX съездининг охири кунли кўпчилиги иштирокчилар учун кутилмаганда Н. Хрущёв «Шахсга сизгиниш ва унинг оқибатлари тўғрисида» нутқ билан чиқди. Бу нутқда Сталин ҳақида ҳақиқатнинг бир қисми бўлса-да айтилиши, улар янгилик ёки аллақачон тикланиши лозим бўлган адолат бўлишидан катти назар, замондошларини чуқур ҳаяжонга солди. Ёзувчи И. Эренбургнинг эслашича, нутқ давомида бир қанча делегатлар ҳушидан кетиб йиқилган. Чунки бу гапларни қатағон қилиниб, қамокдан қайтган киши ўз дўстлари даврасида эмас, Совет давлатининг раҳбари ҳукмрон партия съездида айтаётган эди. Умуман, Н. Хрущёвнинг КПСС XX съездидаги нутқи ўзининг барча камчиликларига қарамасдан, совет тоталитар давлатининг характерини, Сталин ва унинг шериклари амалга оширган жиноятлар қўламини англаш жараёнини бошлаб берди. Жамиятда ўта очиқ бўлмаса-да, бу муаммолар кенг миқёсда муҳокама қилина бошланди. Айни пайтда, XX съезд халқаро коммунистик ҳаракатнинг инқирозини бошлаб берди ва социалистик тузум охиригача бу инқироздан чиқа олмади.

1953 йили Л. Бериянинг таклифи билан Ўзбекистон ССР ҳукуматида раҳбар бўлган У. Юсуповни Н. Хрущёв унчалик ёқтирмас эди. Биринчидан, Н. Хрущёв 1956 йилгача Қозоғистон, Тожикистон ва Туркменистонда Сталин даври раҳбарларини алмаштириб бўлганди. У У. Юсуповни ҳам И. Сталиннинг арзандаси деб ҳисобларди. Иккинчидан, Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга Н. Хрущёв ва У. Юсуповнинг қарашлари мос тушмасди. Гап шундаки, Н. Хрущёв жуда ҳиссиётга берилувчан киши бўлиб, қўшни Тожикистонда бошланган пахта-ни квадрат уялаб экиш ва кўндаланг ишлов бериш тажрибасидан рухланиб кетади ҳамда Ўзбекистонда ҳам шундай қилишни буюради. У. Юсупов эса бу усулнинг маъқул эмаслигини тушунтиришга ҳаракат қилади. Ҳаёт, тажриба кейинчалик У. Юсуповнинг ҳақлигини исботлади, аммо 1954 йил декабрда у ишдан олиниб, Мирзачўлдаги колоқ 4-Боёвут совхозига директор қилиб жўнатилди.

У. Юсупов ўрнига Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси этиб яна Н. Муҳитдинов тайинланди. Дастлаб

Н. Мухитдинов Н. Хрущёвга маъкул бўлган раҳбарлардан бири эди. Шу сабабли орадан бир йил ўтиб, 1955 йил декабрда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетини беш йилдан бери бошқариб келаётган А.И. Ниёзов ўрнига Н. Мухитдинов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари этиб сайланди. Бюрода Москва билан келишилган Н. Мухитдинов номзодини Ш. Рашидов таклиф қилди.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси лавозимида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг кишлок хўжалиги бўйича секретари бўлиб ишлаган С. Камолов тайинланди.

Шундан сўнг Ўзбекистонда пахтани квадрат уялаб экишга ўтилди. Бундай экиш усули 1960 йилгача кенгайиб борди ва шу йили квадрат уялаб экилган майдонлар умумий пахта майдонларининг 88% ини ташкил қилди. Аммо 1961 йилдан бундай усулда экилган майдонлар қисқариб борди. Тажриба бу усулнинг ёввойи ўтларга қарши курашда, нотекис майдонларга ишлов беришда самарасизлигини кўрсатди. Илмий жиҳатдан яхши асосланмаган бу усулнинг Ўзбекистон пахтачилигига жорий қилиниши мамлакат халқ хўжалигига раҳбарлик қилишда субъективизм ва валютантизмнинг кўринишларидан бири эди.

1956 йил 26–28 январь кунлари Ўзбекистон Компартиясининг XIII съезди бўлиб, унда бешинчи беш йиллик (1950–1955-йиллар) якунлари кўриб чиқилди. Съездда Ўзбекистон саноати жадал ривожланаётгани таъкидланди. Беш йилда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 62% га ўсганлиги айtilди. Шу даврда Самарқанд суперфосфат заводи, Олтинтопган кўрғошин-рух комбинатининг биринчи навбати ва бойитиш фабрикаси, Тошкент чинни ва Чирчик шиша заводлари, учта ёғ заводлари, луб заводи ва бошқа корхоналар ишга туширилди. Фаолият юритаётган кўплаб корхоналар реконструкция қилинди, уларнинг ускуналари янгиланди. Қуйибўзсув, Шаҳрихон, Шайхонтоҳур, иккита Наманган электростанциялари ток бера бошлади. Хушров, Қайраккум гидроэлектростанциялари, Ангрен иссиқлик электр станциясида ишлаб чиқариш синовлари бошланди. Окковоксой, Комсомол, Товоксой гидроэлектростанциялари, Тошкент иссиқ-

лик электр станцияси ва яна бир қатор электростанцияларда янги қувватлар ишга туширилди. Натижада электр энергияси ишлаб чиқариш 1950 йили 2682 млн кв/соат бўлса, 1955 йили бу кўрсаткич 3880 млн кв/соатни ташкил қилди. Беш йиллик охирига келиб Ўзбекистонда Туркия, Афғонистон, Покистон ва Эронда ишлаб чиқарилган жами электр энергиясига нисбатан анча кўп, ёки Биринчи жаҳон урушидан олдин бутун чор Россиясидагидан икки марта кўп электр энергияси ишлаб чиқарилди⁶¹.

Шу даврда совет жамиятидаги ижтимоий-сиёсий муносабатларда ҳам катта ўзгаришлар бошланди. Сталин шахсига сиғиниш мамлакатда мавжуд режимнинг устуни саналиб, унинг барбод бўлиши сиёсий муносабатлар тизимининг ўзгартирилишини талаб қиларди. Диктаторнинг ўлиmidан сўнг давлат бошқаруви тизимини децентрализациялаш, омманинг фаоллигини рағбатлантириш, баъзи бошқарув функцияларига уларни жалб қилиш учун йўл очилди. 1957 йил январда маҳаллий советлар ваколатларини кенгайтириш ва уларнинг моддий-молиявий аҳволини яхшилаш, бюрократия ҳолларини енгиб ўтиш ва кенгашлар ишига оммани жалб қилиш тадбирлари ишлаб чиқилди. Маҳаллий советларга номзодларни муҳокама қилишда демократизм элементларига йўл қўйилди. 1957 йил мартда маҳаллий советларга ва 1958 йили СССР Олий Советига бўлиб ўтган сайловларда бир ўринга битта номзод тартиби сақланиб қолган бўлса-да, номзодларни меҳнат жамоаларида муҳокама қилишга йўл қўйилиши бюрократиянинг ўзбошимчилигини бироз чеклади. Бу тадбирлар Н. Хрущёв бошчилигидаги партия раҳбарияти томонидан олиб борилаётган ўзгаришларнинг ижтимоий таянчи сифатида қаралди. Аммо кенгашларнинг сиёсий тизимдаги ўрни амалда ўзгармасдан қолди. Улар аввалгидек ҳеч қандай ҳокимиятга эга эмасди. Худди шу сабабларга кўра, Ш. Рашидов эгаллаб турган Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раиси лавозими ҳам соф рамзий мансаб бўлиб, асосан, расмийчилик маросимларини бажарар эди.

⁶¹ Каранг: Очерки истории коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент, «Ўзбекистан», 1974. – С. 523 ёки <http://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/113/685.htm>

КПСС XX съездидан кейин Сталин даврида қатағон қилинганларни оқлаш жараёни нафақат оммавий тус олди, балки бутун бошли халқлар ҳуқуқларининг ҳам тикланишига олиб келди. 1957 йил февралда болқорлар, чеченлар, ингушлар, қалмиқлар ва қорачойларнинг уруш йиллари тугатилган автономиялари тикланди. РСФСР таркибида Чечен-Ингуш Автоном Совет Социалистик республикаси, Қалмиқ АССР (1957 йили автоном область, 1958 йили автоном республика) тузилди. Кабарда АССР – Кабарда-Болқор АССР деб, Черкас автоном области – Қорачой-Черкас автоном области деб қайта тузилди. Аммо Сталин даврида жабр кўрган Волгабўйи немислари, крим-татарлари ва месхети турклари окланмади, уларнинг ҳуқуқлари тикланмади. Қрим-татарлар ва месхети туркларнинг катта қисми Ўзбекистонда яшаб келаётган эди.

Иттифокдош республикаларнинг ваколатлари ҳам бироз кенгайди. Илгари иттифок вазирликлари ихтиёрида бўлган кўплаб корхоналар республикалар вазирликлари ихтиёрига ўтказилди. Иттифок миқёсидаги вазирлиқлар сони 30 тадан 23 тага (1957 йили) камайтирилди. 1957–1958-йиллари иттифокдош республикаларнинг қонунчилик, ички ҳудудий-маъмурий тузилиш ва бошқа шу каби масалалардаги ҳуқуқлари кенгайтирилди.

Шу тариқа, 1950 йиллар ўрталарига келиб мамлакатда мавжуд тоталитар тизим бир қадар либераллаштирилди. Аммо бу ҳаракатлар ўтиш даврига хос характерга эга эди. Шунга қарамасдан, либераллаштириш сиёсати ва Н. Хрущёвнинг Сталин жинойатларини фош қилишдаги қатъий ҳаракатлари унинг обрўсини оширди ва раҳбариятда унга қарши муҳолифат – антипартиявий гуруҳнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу гуруҳнинг асосини Г. Маленков, В. Молотов, Л. Каганович ташкил қилиб, бошқа бир қатор раҳбарлар ҳам уларга хайрихоҳлик билдирди. 1957 йил 18 июнда бўлиб ўтган КПСС МК Президиуми йиғилишида Г. Маленков ва В. Молотов қутилмаганда Н. Хрущёвни КПСС МК Биринчи секретари лавозимидан озод қилиш масаласини кўйди. Президиум Н. Хрущёвни лавозимидан озод қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. Аммо Н. Хрущёв бу қарорга бўйсунмагандан қатъий бош тортиб, МК Пленуми чақирилишини талаб

қилди. 1957 йил 22–29 июнь кунлари бўлиб ўтган КПСС МК Пленуми Н. Хрущёвни ўз лавозимида қолдириб, антипартиявий гуруҳ фаолиятини қоралади. Гуруҳ аъзолари МК аъзолигидан ва лавозимларидан озод қилинди. Шундан сўнг Сталин даврида сиёсий қатағонлар қурбони бўлган кишиларни оқлаш жараёни тезлашди. 1954 – 1961 йиллари жами 737182 киши оқланди⁶².

1958 йил мартда Н. Хрущёв КПСС МК Биринчи секретари лавозимида СССР Министрлар Советининг Раиси лавозимини ҳам қўшиб олди. Шу тариқа муҳолифатни йўқ қилган Н. Хрущёв мамлакатда ягона лидерга айланди. И. Сталин ўлимидан сўнг бошланган ва эмоционал-танқидий характерга эга бўлган мамлакат ҳаётини демократизациялаш жараёни ҳам вақтинча тўхтатилди.

1959 йили бўлиб ўтган КПСС нинг XXI съезди СССРда социализм тўла ва узил-кесил ғалаба қозонганлигини таъкидлади. Бундан буён СССРда кенг миқёсда коммунизм қуриш жараёни бошланганлиги эълон қилинди. 1961 йили КПСС нинг XXII съезди партиянинг янги, учинчи дастури – Коммунизм қуриш дастурини қабул қилди. Бу дастурда 1980 йилга келиб коммунизмнинг моддий-техник базасини яратиш вазифаси илгари сурилди. Бунинг учун аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича етакчи капиталистик мамлакатларни қувиб ўтиш, моддий ва маданий неъматларнинг мўл-кўлчилигига эришиш, оғир жисмоний меҳнатни бартараф қилиш каби вазифалар қўйилди. Дастурда аҳоли фаровонлигини кескин ошириш ва жамиятни кенг демократизациялаш каби вазифаларга алоҳида эътибор қаратилди. СССРда пролетариат диктатураси давлати ўсиб, умумхалқ давлатига айланганлиги, давлат бошқаруви аста-секин жамоат бошқаруви билан алмашилиши тўғрисида хулоса қилинди.

Дастурдаги мақсадларнинг бир қисми хомхаёллигига қарамасдан, у жамиятда ижобий қарши олинди. Бу мақсадларнинг улканлиги, юқори яшаш даражасига эришишга қаратилганлиги, демократизациялаш – буларнинг барчаси Сталин обрўсизлантирилгандан кейин «порлоқ келажак»ка омма орасида сўнган ишонччи биров бўлса-да тиклади, кишиларда қандайдир тари-

⁶² Қаранг: Правительственный вестник. 1990, № 7, – С. 11.

хий, оламшумул воқеаларга дахлдорлик ҳисси пайдо бўлди. Булар омманинг ғайрат-шижоати ва ташаббускорлигини авж олдирди. 1954 йили дунёда биринчи атом электростанциясининг ишга туширилиши, 1957 йили Ернинг сунъий йўлдоши учирилиши, 1961 йил 12 апрелда дунёда биринчи космонавт Ю. Гагариннинг космосга парвози одамларни қаттиқ руҳлантириб юборди ва совет халқи уддалай олмайдиган вазифа йўқлигига ишонтирди.

Халқ хўжалигини бошқаришнинг ҳаддан зиёд марказлашуви иқтисодий ривожланиш учун асосий тўсиқ эканлиги маълум бўлиб, уни ҳал қилиш И. Сталин вафотидан кейинги дастлабки йилларда раҳбарият олдида турган биринчи вазифага айланди. 1954 йили ишчи ва хизматчиларнинг умумий сони 44,8 млн киши бўлгани ҳолда, маъмурий-бошқарув соҳаси 6,5 млн кишини ташкил қиларди. Шу сабабли биринчи зарба бюрократияга қарши қаратилди. Саноат бошқарувини маҳаллий органларга бериш (децентрализация) жараёни бошланди. Кўплаб корхоналар республикалар ихтиёрига ўтказилди, марказда 200 дан кўп бошқарма, 4,5 минг идора ва ташкилотлар, 46 та вазирликлар ихтиёридаги 4 мингдан зиёд кичик бошқарув тизимлари қисқартирилди. Статистика ҳисоботлари деярли уч марта камайтирилди. Бошқарув аппаратини тартибга солишдан ҳар йили 5 млрд рубль маблағ иқтисод қилинди⁶³.

КПСС XX съезди илмий-техник тараққиётнинг роли ошиб боришига алоҳида эътибор қаратди. Космосни ўзлаштириш, халқ хўжалигини кимёлаштириш ва бошланган илмий-техник инкилобнинг бошқа йўналишлари йирик давлат дастурлари билан мустаҳкамланди. Фан ва техника ютуқларини, янги технологияларни жорий қилиш ишига раҳбарлик қилиш учун Янги техникалар бўйича давлат комитети ташкил қилинди.

1957 йили иқтисодиётни бошқариш тизимини қайта куриш бошланиб, соҳалар бўйича бўлинишдан худудий принципга ўтилди. Буни амалга ошириш жараёнида ҳар бир иқтисодий районда Халқ хўжалик кенгашлари ташкил қилинди. РСФСРда – 70 та, Украинада – 11 та, Қозоғистонда – 9 та, Ўзбекистонда –

⁶³ *Горинов М.М., Горский А.А., Данилов А.А. и др. История России с древнейших времен до начало XXI века. – М., «Дрофа», 2005. – С. 543.*

4 та ва қолган республикаларда биттадан, жами 105 та шундай кенгашлар тузилди. 141 та умумиттифок ва иттифок-республика вазирликлари тугатилди. Халқ хўжалик кенгашлари СССРда 1917–1932-йиллари ва 1957–1965-йиллари мавжуд бўлиб, унда ишлаб чиқаришни соҳавий бошқаришдан (масалан, Оғир саноат вазирлиги, Қишлоқ хўжалик вазирлиги ва х.к.) худудий бошқаришга ўтиш мақсад қилинган эди.

Аслида шу даврда ўтказилган ислохотлар бутун саноатга ижобий таъсир кўрсатди. Натижада, айрим тадқиқодчиларнинг айтишича, 1950-йиллари саноат ишлаб чиқариши ва миллий даромаднинг ўсиш суръатлари бутун совет тарихида энг юқори бўлган. Бу даврда СССРда саноатнинг ўсиши Япониядан бошқа барча етакчи капиталистик мамлакатлардан юқори бўлди. Бу ўсиш ўртача йиллик ҳисобида: 1951–1955-йиллар – 13,1%, 1956–1960-йиллар – 10,3% ни ташкил қилди⁶⁴.

Булардан ташқари, ислохотлар натижасида Н. Хрущёв яқин йилларда янги иқтисодий рекордлар билан бутун дунёни ҳайратга солмокчи эди. Хусусан, Ўзбекистон давлатга «оқ олтин» етказиб беришни (СССРда етиштирилаётган пахтанинг 70% ини Ўзбекистон бериши лозим эди), пилла (умумий ҳажмнинг 50% ини), коракўл териси (умумий ҳажмнинг 35% ини) етиштиришни, газ қазиб олишни, цемент ишлаб чиқаришни (иккаласини ҳам икки мартадан) ошириш лозим эди. Айтиш лозимки, бу даврда Ўзбекистон ўзининг иқтисодий кўрсаткичлари бўйича мавжуд 15 та совет республикалари орасида кучли бешта республикалар қаторига кирарди. У фақат пахта хомашёси етказиб берувчи эмас, мамлакатнинг ривожланган саноат республикаси ҳам ҳисобланарди. Ўзбекистон саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича СССРда тўртинчи ўринда (РСФСР, Украина, Қозоғистондан кейин) бўлиб, бу маҳсулотларнинг ярми оғир саноат ҳиссасига тўғри келарди. Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари дунёнинг 44 та мамлакатларига экспорт қилинарди.

Аммо шу даврда СССР қишлоқ хўжалигида оғир шароит вужудга келди. Ишлаб чиқаришнинг ўртача йиллик ўсиши 8% ни ташкил қилган 1954–1958-йиллардаги қиска муддатли жадал

⁶⁴ Қаранг: *Мунчаев Ш.М.* и др. Отечественная история. М.: 1994. – С.401.

ўсишдан сўнг аҳвол яна кескинлашди. 1950-йиллар охиридан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари анча сусайди. Мамлакатда озиқ-овкат маҳсулотларининг етишмаслиги кескин сезила бошлади. Ўзбекистон 1950-йиллари қаторасига беш йил давлатга пахта етказиб бериш давлат режасини бажармади. Аслида бошқа пахта етиштирувчи йирик мамлакатлар билан таққослаганда Ўзбекистонда пахта ҳосилдорлиги сезиларли даражада, масалан, АҚШга нисбатан 1,9 центнер, Миср ва Мексикага нисбатан 2,2 центнер, Покистонга нисбатан 4,5 центнер юқори эди. 1955 йили машина-трактор станцияларида (МТС) 15100 дон пахта териш машиналари, колхозларда 47900 та тракторлар мавжуд эди⁶⁵. Шунга қарамасдан, Ўзбекистон раҳбариятини янада юқори натижаларга рағбатлантириш учун Москва пахтанинг харид нархини оширишга рози бўлди. Ўзбекистон бир йилда пахтадан 3 млрд рубль соф фойда ола бошлади. Бу қишлоқ меҳнатқашларининг яшаш шароитини сезиларли даражада яхшилаш имконини берди.

«1956 йил 6 августда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «Ўзбекистон ССР ва Қозоғистон ССРда пахта етиштиришни кўпайтириш учун Мирзачўлдаги кўрик ерларни суғориш ва ўзлаштириш ҳақида» Қарори қабул қилиниб, 1956–1962-йиллари Мирзачўлда 300 минг га, жумладан, Ўзбекистонда – 200 минг га, Қозоғистонда – 100 минг га ерларни суғориш ва ўзлаштириш ва бу ерларда 1956–1960-йиллари камида 220 минг тонна, жумладан, Ўзбекистонда – 135 минг тонна, Қозоғистонда – 85 минг тонна, 1965 йилдан бошлаб эса йилига камида 320–340 минг тонна пахта етиштириш мўлжалланди⁶⁶. Бу режани амалга ошириш учун анча катта давлат маблағи – 4,5 млрд рубль ажратилди. Бу маблағга пахта ва бошқа экинлар экиладиган майдонларни ўзлаштириш билан бирга, 34 та совхозлар ва шунча пахта тозалаш заводлари қуриш режалаштирилди. Айниқса, Мирзачўл ҳудудида йирик ирригация-мелиорация ишлари бошлаб юборилди. Бу ерда 1956–1959-йиллари 35,5 минг

⁶⁵ Қаранг: Очерки коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент, «Узбекистан», 1974. – С. 524.

⁶⁶ Қаранг: КПСС и советское правительство об Узбекистане. – Ташкент: «Узбекистан», 1972. – С. 512–525.

га ер ўзлаштирилди, 460 км суғориш тизими, 630 км очик кол-латорлар ва бошқалар қурилди⁶⁷. Бу ишлар микёси республика раҳбарларининг Ўзбекистонни СССРнинг хомашё базасига эмас, ривожланган аграр-индустриал давлатга айлантириш учун ҳаракат қилганлигидан далолат беради.

Мирзачўлни ўзлаштирувчиларнинг фидокорона меҳнати натижасида Шароф Рашидовнинг ташаббуси билан ўз даврида Сирдарё ва Жиззах областлари, бир миллиондан зиёд киши истикомат қиладиган ҳудудда 17 та район ташкил қилинди, уларда 300 минг янги иш ўринлари яратилди. Бу ерда ташкил қилинган агросаноат комплекслари йилига 800 минг тонна пахта хомашёси, 600 минг тонна ғалла, 160 минг тонна полиз ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари берди⁶⁸.

Айни пайтда республиканинг ҳар бир областини унинг ўзига хос шароити, географияси ва табиий бойликларини ҳисобга олган ҳолда иктисодий ва маданий ривожлантиришнинг аниқ режаси белгилаб олинди. Фарғона водийси аввалгидек пахтачилик, пиллачилик, газлама ишлаб чиқариш, шунингдек, нефть қазиб олиш маркази бўлиб қолди. Тошкент вилоятида пахтачилик, сабзавотчилик, чорвачиликни ривожлантириш режалаштирилди. Шунингдек, бу вилоятда кўмир қазиб олиш, металл ишлаб чиқариш, кимё саноати ва энергетика ривожланди. Бухоро вилоятида пахтачилик билан бир қаторда, қорақўл етиштириш ва пиллачилик, Қорақалпоғистон АССРда – пахтачилик, чорвачилик ва балиқчиликни жадал ривожлантириш кўзда тутилди. Бошқа вилоятларда ҳам шундай йўналишлар белгилаб олинди.

Аммо И. Сталиннинг ўлиmidан кейин ҳам совет республикаларини бир-бирига боғлиқ қилиб қўйиш, ҳаммасини биргаликда Москвага қарам қилиш сиёсати давом эттирилди. Бу сиёсат шунда намоён бўлдики, масалан, Ўзбекистон СССРнинг барча минтақаларига пахта етказиб бергани ҳолда (пахта республика-

⁶⁷ Қаранг: Абдуллаев А.Н. Хлопковая монокультура в Узбекистане и ее последствия. (1917 – 1991 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. uzhistory.uz. – С. 39.

⁶⁸ Қаранг: О чём мечтал Шараф Рашидов? <http://nuz.uz/moi-uzbekistancy/19324-o-chem-mechtal-sharaf-rashidov.html>

миз экспортининг 80% ини ташкил киларди), ўзи бошқа республикалардан буғдой, гўшт, кўмир ва бошқа маҳсулотларни олишга мажбур эди. Ҳатто, картошка Россия ва Белоруссиядан олиб келинарди.

Шу даврда СССР қудратининг ошиб бориши ва жаҳон мустамлака тизимининг барбод бўлиши «учинчи дунё» мамлакатларида совет сиёсатининг фаоллашуви учун қулай имконият яратди. Кўплаб ривожланаётган мамлакатлар билан ўзаро ташрифлар амалга оширилди. Ҳамкорлик тўғрисида 20 дан зиёд келишувлар имзоланди. Мафкуравий мулоҳазалардан, «антиимпериалистик» режимлар билан ҳамкорлик нуқтаи назаридан келиб чикиб, СССР Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги кўплаб мамлакатларга иқтисодий ёрдам кўрсатди. Мисрда иқтисодий тараққиётга йўналтирилган харажатларнинг 50% и, Ҳиндистонда – 15% и СССР ёрдами ҳисобига қопланди. Н.С. Хрущёвнинг социализмга хайрихоҳлик билдирган ҳар қандай мамлакатга ёрдам кўрсатиш учун тайёрлиги СССР ресурсларини сарфлашда исрофгарчиликка олиб келди, ҳеч қандай ҳарбий ёки сиёсий наф келтирмади. СССРдан ёрдам олиб ривожланган давлатларнинг кўпчилиги кейинчалик Ғарб давлатларининг таъсир доирасига ўтиб кетди. Шу тариқа 1950-йиллари социалистик Шарқ ва капиталистик Ғарб ўртасидаги қарама-қаршилик Европадан «учинчи дунё» мамлакатларига кўчди.

Совет ташки сиёсатининг Шарқ йўналишида Ўзбекистонга катта роль ажратилди. Ўзбекистон озодликка эришган Шарқ мамлакатлари учун жозибадор тимсолга айланиши лозим эди. СССР дипломатиясининг фаол ҳаракатига қарамасдан, 1947 йили Дехлида бўлган Осиё давлатлари конференцияси нейтрал йўлни танлади. Улар мустақиллик учун ўзларини АҚШдан ҳам, СССРдан ҳам қарздор ҳис қилмади ва бу давлатларнинг бирига боғланиб қолишни истамади.

Шунга қарамасдан, совет дипломатияси фаол ҳаракатни давом эттирди. Айниқса, Ҳиндистон билан дўстона муносабатлар ўрнатиш учун АҚШ билан СССР ўртасида ўзига хос мусобақа ўрнатилди. Ҳиндистон билан Ўзбекистон ўртасида тарихан яхши муносабатлар мавжуд эди. Ҳиндистоннинг биринчи премьер-

министри Жавахарлаъл Неру Ҳиндистон ва Ўрта Осиё халклари ўртасидаги яхши қўшничилик ва дўстона муносабатлар тарихи узок даврларда бошланганлиги ҳақида ёзади⁶⁹.

1953-йили СССР билан Ҳиндистон ўртасида 5 йил муддатга биринчи савдо келишуви тузилди. 1955 йил февралда Ҳиндистонда биринчи Бхилаи металлургия комбинати қуриш тўғрисида шартнома имзоланди. Бу комбинат қурилишида Ўзбекистон фаол иштирок этди. Республиканинг 30 та корхонаси 500 тонна турли хил ускуналарни етказиб берди. Бхилаи металлургия комбинати 1959 йил 3 февралда тантанали ишга туширилди. Ўзбекистон, шунингдек, бу даврда Ҳиндистонга тўқимачилик, кўсак чувийдиган, зовур қазийдиган ва «Ўзбекистон» пахта териш машиналари етказиб беришни бошлади.

Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида маданий алоқалар ҳам ривожланди. 1951 йили СССРга келган ҳинд кинематографияси вакиллари Тошкентга ҳам ташриф буюрди. Уч йилдан кейин Ҳиндистон маданият ходимларининг янада обрўли делегацияси Тошкентга келди. Делегация таркибида Хўжа Аҳмад Аббос, Раж Капур, Наргис, Балраж Сахни, Нипура Рой, Дев Ананд каби ўша давр ҳинд санъатининг машҳур намояндалари бор эди.

1954 йил кузда Тошкентда Ҳиндистон киноси биринчи фестивали очилди. Унда «Дайди», «Довул», «Байжу Бавра», «Ганга» каби машҳур фильмлар намоиш қилинди, кўплаб машҳур ҳинд актёрлари билан учрашувлар ташкил қилинди. Ҳинд кинолари жуда машҳур бўлиб кетди. 1954 йилиёқ СССРда экранларга чиқарилган «Дайди» фильмини 63 миллион 700 минг киши томоша қилди. Бу ўзига хос рекорд эди. «Дайди» фильми миллионлаб ўзбекларнинг, жумладан, Шароф Рашидовнинг ҳам сеvimли фильми бўлиб қолди. Ш. Рашидов Ўзбекистон – Ҳиндистон муносабатларини ривожлантиришда фаол иштирок этди, бир неча марта Ҳиндистонга ташриф буюрди, ҳинд делегациясини Тошкентда қабул қилди. Унинг фаол ёрдами билан 1955 йил охирида таниқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор бошчилигидаги Ўзбекистон санъат намояндалари делегацияси Ҳиндистонда бўлди. Ўзбек

⁶⁹ Каранг: *Джавахарлал Неру*. Открытие Индии. <https://unotices.com/book.php?id=151655&page=73> –С. 74 – 80.

Москвада нашр қилинган
Ш. Рашидовнинг
«Бўрондан кучли»
романи.

қўшиқчилари Деҳлидаги стадионда ўзларининг биринчи концертини берди, 5 мингдан кўп томошабинлар катнашди. Кейин Ҳиндистоннинг Бомбей (Мумбай), Калькутта, Мадрас ва бошқа йирик шаҳарларида яна кўплаб концертлар уюштирилди.

Ҳиндистон билан бундай фаол муносабатлар Ш. Рашидовнинг ижодида ҳам ўз аксини топди. 1956 йили унинг ҳинд халқининг озодлик учун курашига бағишланган «Кашмир қўшиғи» кассаси босмадан чиқди.

Шу йиллари Ўзбекистон бошқа давлатлар учун ҳам ўз эшиklarини очди. Ўзбекистонга Хитой, Сурия, Индонезия, Миср, Голландия, Норвегия, АҚШ, Англия, Уругвай, Аргентина, ГДР, Чехословакия ва бошқа давлатлар делегациялари ташриф буюрди. Ўзбек халқининг меҳмондўстлиги бутун дунёга машҳур бўлиб борди.

Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раиси бўлган Ш. Рашидовнинг бу жараёнларда фаол иштироки унинг айрим рақибларини ташвишга сола бошлади. Улар Ўзбекистонда, энг асосийси, Москвадаги раҳбарлар кўз олдида Ш. Рашидов обрўсининг ошиб бориши, уни сўзсиз республиканинг биринчи раҳбари – Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимига олиб келади, деб ўйлашди.

Бу фикрда, албатта, жон бор эди. Чунки фақат Ленин ва Сталин асарларию партия ҳужжатларидан бошқа нарса ўқимаган кўпчилик раҳбарлар билан таққослаганда, мумтоз бадиий ва тарихий адабиётни доимий ўқийдиган, яхши биладиган, кўплаб шеърлар, жумладан, Алишер Навоий ва Умар Хайёмдан то А. Пушкингача бўлган жаҳон мумтоз шоирларнинг шеърларини ёд биладиган Ш. Рашидов, албатта, каттароқ имкониятга эга эди. Шунингдек, ажойиб хотира, доимий ўз устида ишлаш каби шахсий хислатлари ҳам Ш. Рашидовнинг имкониятларини оширар-

ди. Унда одамларни эшитиш, улар билан келиша олиш ҳамда одамларга ўз фикрини тушунтириш ва ортидан эргаштира олиш, етакчилик қобилияти кучли эди.

Шу йиллари Ш. Рашидовнинг ташкилотчилик ва маърифатчилик фаолияти иттифок микёсида кўзга ташланади. У ёзувчи бўлгани учун Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг халқаро конференциясини чақириш ташаббускорларидан бири бўлди. Конференция Тошкент шаҳрида ўтказилди. У 1959 йили Москвада ўтказилган Ўзбекистон адабиёти ва санъати декадасининг ҳам ташкилотчиларидан бири бўлди. Декада ўзбек санъати ва адабиётини дунёга танитишда катта роль ўйнади. Аслида бу даврда Тамарахоним, Ҳалима Носирова, Муҳиддин Қориёқубов, Раззоқ Ҳамроев, Олим Хўжаев каби санъаткорларимиз, Фафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаххор каби ёзувчи ва шоирларимиз СССРда танилган эди. Асарлари рус ва бошқа тилларга таржима қилинаётган ёзувчилар орасида Ш. Рашидов ҳам бор эди.

Ашаддий футбол ишқибози бўлган Ш. Рашидов «Пахтакор» футбол жамоасини тузишда ва уни СССР футбол жамоаларининг олий лигасига олиб чиқишда ҳам катта ёрдам кўрсатган. Шу даврда футбол мамлакатда жуда оммалашган ўйинга айланган эди. 1956 йили «Пахтакор» футбол жамоаси Тошкент шаҳрида 60 минг томошабинга мўлжалланган ўз стадионига эга бўлди. Бундай стадион ўша даврда СССРнинг жуда кам жамоаларида бор эди.

Ш. Рашидовнинг обрўси ошгани сари унинг дўстлари билан бирга рақиблари ҳам кўпайиб борди. Бу аслида табиий ҳол. Аммо Шароф Рашидовнинг урушда олган жароҳати туфайли соғлиғи яхши эмасди. Ҳар қандай асабийлашув юрагида катта оғриқни келтириб чиқарарди. Буни билган рақиблари бир неча ҳужумдан сўнг унинг юраги дош бермайди, деб ўйлашарди. Айниқса, 1956 йил КПССнинг XX съездида Н. Хрущёв «Сталин шахсига сиғиниш ҳақида» нутқ сўзлагандан сўнг, И. Сталин пайтида ҳокимиятга келган республикалар раҳбарлари таъкибга учради. Ш. Рашидов ҳам Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раиси лавозимига И. Сталин даврида келган раҳбар эди.

Бунинг устига, кўпчилик Ш. Рашидовнинг Москвадаги таянчи деб ҳисоблайдиган А. Фадеев 1956 йили ўз жонига қасд қилиб вафот этганди.

Аммо Ш. Рашидовни сиёсий фаолиятдан четлаштиришга уриниш амалга ошмай қолди. Бунинг сабабларидан бири, шу йили республика пахтакорлари эришган ғалаба бўлди. Пахтакорларимиз 2 млн 857,8 минг тонна пахта етказиб бериб, бу борада янги рекорд ўрнатдилар. 16 мингга яқин колхозчилар, механизаторлар ва партия ходимлари орден ва медаллар билан мукофотланди, 202 киши Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди. Янгийўл районидаги «Шарқ Юлдузи» колхозининг раиси Ҳамрокул Турсункулов эса СССРда биринчи бўлиб бу унвонга учинчи марта лойиқ деб топилди.

Бундай катта ғалабадан сўнг 1957 йили Н. Мухитдиновнинг Москвага, КПСС Марказий Комитетига катта лавозимга ишга ўтиши тўғрисида миш-миш тарқалди. Ш. Рашидовнинг рақиблари эса уни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимига келтирмаслик учун барча чораларни кўрдилар. Бунинг учун қулай шароит ҳам етилди. 1958 йили об-ҳаво ноқулай келиб, Ўзбекистон давлатга пахта сотиш режасини бажармади. Терилган пахта 2 млн 750 минг тоннани ташкил қилди. Бунинг устига, Ш. Рашидовнинг бевосита раҳбари бўлган СССР Олий Совети Президиумининг Раиси К.Е. Ворошилов 1957 йилги антипартиявий гуруҳ таркибида бор эди. Халқ орасида жуда машҳур бўлган маршални Н. Хрущёв кечирди, у яна уч йил ҳокимиятда турди, аммо ўша пайтда Ўзбекистонда кўпчилик бу Ш. Рашидовнинг фаолиятига салбий таъсир кўрсатади, деб ўйлаган эди.

Натижада, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросининг 1957 йил август ойидаги йиғилишида Н. Мухитдинов ташаббуси билан кун тартибига «Ўрток Ш. Рашидов ҳақида» деган масала ҳам киритилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари бўлган Н. Мухитдинов йиғилганларга Ш. Рашидов лаёқатсиз раҳбарларни қўллаб-қувватлайди, икtidорли раҳбарларга эътиборсиз, айрим топшириқларни яхши бажармайди, деб кун тартибига қўйилган

масаланинг моҳиятини тушунтирди. Аммо «Ш. Рашидовнинг нотўғри хулқ-атвори»ни муҳокама қилишда бюро аъзоларининг фикри иккига бўлинди. Масалан, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Раисининг биринчи муовини М. Мирзааҳмедов сўзга чиқиб, Ш. Рашидовни мураккаб дамларда жасоратли ва қатъият-ли раҳбар сифатида таърифлади ва Москвадаги раҳбарларда ҳам яхши таассурот қолдирганлигини айтиб ўтди. Бошқа сўзга чиққанлар ҳам Н. Муҳитдиновнинг Ш. Рашидовга берган таъри-фини тўлиқ маъқулламайди. Шу сабабли бюро Ш. Рашидовни огоҳлантириш билан чекланди.

Ш. Рашидов кейинчалик бу давр ҳақида эслаб, 1956–1957-йиллар ҳаётида энг оғир дамлар бўлганлигини айтади. Гап фақат сиёсий фаолиятига якун ясалай деб турганида эмас, бу можаро-лар унинг соғлиғига жуда ёмон таъсир кўрсатганлигида эди. Оқибатда у 1958 йили узоқ даволанишга мажбур бўлади, ҳатто жарроҳлик операциясини ҳам бошдан кечиради.

Бу бюро йиғилишидан тўрт ой ўтиб, 1957 йил декабрда Н. Муҳитдинов КПСС Марказий Комитети Президиуми тарки-биға киритилди ва Марказий Комитет секретари этиб сайланди. Айтиш лозимки, Н. Муҳитдиновнинг Москвада бундай юқори лавозимга сайланиши Ўзбекистон ва унинг пойтахти Тошкент-нинг Совет Иттифоқидаги мавқеини ошириб юборади.

Н. Муҳитдиновнинг ўрнига Ўзбекистон Компартияси Марка-зий Комитетининг биринчи секретари лавозимига икки киши – Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси Собир Камолов билан Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раиси Ша-роф Рашидов номзоди кўрсатилди. Муҳокамалар натижасида бу лавозимга С. Камолов сайланди. Аммо кўпчилик, ҳатто С. Камо-ловнинг ўзи ҳам бу танловнинг тўғрилигига шубҳа қиларди.

Шу йиллари Ўзбекистонда катта қурилиш, чўл ва бўз ерларни ўзлаштириш ишлари давом эттирилди. 1956 йили Мирзачўлни ўзлаштириш бўйича қабул қилинган қарор муваффақиятли ба-жарилиб борди. 1958 йил июнда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «Ўзбекистон ССР, Қozoғистон ССР ва Тожикистон ССРда Мирзачўлни суғориш ва ўзлаштириш бўйича ишларни янада кенгайтириш ва жадаллаштириш тўғ-рисида»ги қарори қабул қилинди. 1966 йилга келиб Мирзачўлда

ўзлаштирилган ерлар миқдорини 430 минг гектарга етказиш вазифаси юклатилди. Бу топширикни бевосита амалга ошириш учун «Мирзачўлқурилиш бош бошқармаси» («Главголодностеп-строй») ташкил қилиниб, унга Ўзбекистонда танилган курувчи ва тажрибали ирригатор ва ташкилотчи, Чирчиқ ва Фарҳод ГЭСлари қурилишларига бошчилик қилган А. А. Саркисов раҳбар этиб тайинланди.

Аммо Ўзбекистонда С. Камоловнинг бошқаруви узокка бормади. У лавозимида бир йилу уч ой ўтирди. С. Камоловнинг ишдан олинишига бевосита сабаб миллий ва диний масала бўлди.

Совет ҳокимияти диннинг давлатдан ажралганлигини эълон қилганига, атеизмни давлат сиёсати даражасига кўтарганига қарамасдан, дин совет кишиларнинг ҳаётида муҳим роль ўйнашда давом этди. Айниқса, Ўрта Осиёда ислом динининг таъсири кучли эди. Чунки ислом бошқа динлардан фарқли равишда, фақат эътиқод объекти бўлмасдан, кишиларининг ҳаёт тарзи, дунёқараши, ахлоқий ва эстетик нормалар тизими ҳам эди. Советларнинг динга қарши сиёсати исломни мафкура ва сиёсат соҳаларидан сикиб чиқарди, аммо у оилавий ҳаётда ва маиший соҳада ўз мавқеини сақлаб қолди.

«Илиқлик» туфайли СССРда марказий бошқарув тизимининг сусайиши, айрим республикалар раҳбарларини янада мустақил бўлиш учун қатъий қадамлар ташлашга ундади. Масалан, С. Камолов даврида Ўзбекистонда раҳбар кадрларни маҳаллийлаштириш (яъни, лавозимга қўйишда кўпроқ ўзбекларга эътибор бериш) кампанияси бошланди. Албатта аҳоли ҳам буни ижобий қабул қилди ва мусулмончилик урф-одатларини оммавий тиклашга ҳаракат қилди. Советларнинг деярли эллик йиллик атеистик сиёсатига қарамасдан, аҳоли орасида диний кайфият ҳамон жуда кучли эди. Бу ҳақда тарихчи Л. Левитин шундай ёзади: «1950-йиллар охирида расман мавжуд бўлган масжид ва қадамжолар билан бир қаторда, 270 та масжид ва 160 та қадамжолар республика ҳудудида норасмий фаолият юритарди, уларда норасмий муллалар хизмат кўрсатарди, талабалар ва ўқувчи ёшлар ўртасида диний кайфиятларнинг ўсганлиги кузатилади. Рўза ҳайити ва Қурбон ҳайитида фақат рўйхатдан ўтган масжидларга

1955 йил 164 минг, 1958 йили эса 288 минг киши ташриф буюрган. Самарқанддаги Ҳадиса Зумрад масжидида 1956 йил 19 июлда Қурбон ҳайити намозида 12 минг киши қатнашган, шунинг ярмини 25 ёшдан кичик ёшлар ташкил қилган. Тошкент шаҳар партия комитетининг маълумотига қўра, 1959–1960-йиллари турмуш қурган ёшларнинг 90% и диний никоҳдан ўтишган»⁷⁰.

Шу даврда диний тадбирлар сони ҳам кескин ошиб, чойхоналар диний тарғибот марказига айланади. Натижада, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Маданият бўлими мудирини юқори партия органларига кирилл алифбеси асосидаги ўзбек ёзувини араб алифбесига алмаштириш ҳақида таклиф киритади. Буни араб мамлакатларида ишлаш учун арабшунос кадрлар тайёрлаш эҳтиёжи билан асослашга уринади.

Бу ҳаракатларнинг ҳаммаси қўшилиб Москвадагиларни чиндан ҳам қўрқитиб юборди. Миллатчилик ва диний ҳаракатларнинг фаоллашганлигини баҳона қилиб, Москва 1950-йиллари бир қатор республикалар раҳбарларини алмаштирган эди. Ўзбекистондаги шундай алмаштириш натижасида ҳокимиятга Ш. Рашидов келди.

ЎЗБЕКИСТОН РАҲБАРИ

*Кимгаки золимлик, тубанлик одат –
Бўларкан, тупроққа тенг бўлур албат.*

Шароф Рашидов

1956 йили А. Микоян билан бирга Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон ва Бирмада расмий сафарда бўлган Ш. Рашидов қайтиб келгандан сўнг Марказий Комитетига хат билан мурожаат қилганидан хабардор бўлган кишилар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимига Ш. Рашидов танланганига ишонгиси келмасди. Ш. Рашидовнинг сиёсий раҳбар сифатидаги дунёқарашини, миллий ва ди-

⁷⁰ Л.Левитин. Узбекистан на историческом повороте. <http://royallib.com> С. 202.

ний кадриятларга муносабатини чуқурроқ англаш учун унинг Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретари Н. Мухитдинов номига ёзган хати жуда муҳим ўрин тутди. Хатда:

«Ўзбекистон Компартияси МК секретари ўртоқ Н.А. Мухитдиновга.

Ўртоқ А.И. Микоян билан Покистон, Ҳиндистон, Афғонистон ва Бирмага қилган сафаримиз чоғида мен инглиз ва Америка империалистлари томонидан кўплаб антисовет ташвиқотларга дуч келдим ва бу ташвиқотларнинг анча қисми мусулмон руҳонийлари орқали амалга оширилаётганига гувоҳ бўлдим.

КПСС Марказий Комитетига мен томонимдан жўнатилган хатнинг илова қилинаётган нусхасидан кўриниб турибдики, инглиз-америка империалистлари матбуот, радио ва ўз жосуслари орқали СССРда мусулмонлар «жуда оғир ҳолатда» яшаяпти, коммунистлар ўзбеклар, тожиклар ва бошқа мусулмонларнинг миллий ва диний ҳис-туйғуларини таҳқирляпти, уларга ислом динига эътикод қилишни тақиқляпти, деган миш-мишларни тарқатмоқда.

Сўнги пайтда «Islam Review» (Лондон), «Middle East Journal» (АҚШ) журналлари ва бир қатор газеталарда Ўзбекистонда факат диний эркинликлар эмас, умуман, ўзбек халқи ва унинг маданияти йўқ қилинаётганини исботлашга уринган бўхтон мақолалар чоп қилинган.

Менинг фикримча, Тошкентдаги шарқшунослик ташкилотларига Шарқ мамлакатларида ҳам бизнинг дўстларимиз, ҳам душманларимиз томонидан эълон қилинаётган Совет Ўзбекистониға тегишли барча материаллар билан МК Бюросига тизимли равишда ахборот бериб боришни топшириш лозим. Биз инглиз-америка матбуоти ва улар жосусларининг Шарқ мамлакатларидаги газеталарида босилган советларға қарши тухматларини жавобсиз қолдира олмаймиз.

Бизнинг вазифамиз, менинг фикримча, инглиз-америка ташвиқотиға Коммунистик партия ва Совет давлатининг миллий сиёсатини, СССРда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва, айниқса, виждон эркинлигини, Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё республикаларининг ҳўжалик ва маданий ривожланишдаги му-

ваффакиятларини чет эл Шарқ мамлакатларида тушунтиришга қаратилган ўз ташвиқотимизни қарши қўймоғимиз керак.

Чет эл делегацияларига мамлакатимизда мусулмонларнинг диний эътиқод эркинлигини намойиш қилиш, масжидлар, мазорлар, диний билим юртлари ва ёдгорликларни кўрсатиш ҳам шу мақсадларга хизмат қилиши керак.

Айни пайтда, бу масалани ўрганиш шуни кўрсатдики, матбуот ва радио орқали бизнинг ташвиқотимиз, шунингдек, ахборот фаолиятимиз Покистон, Ҳиндистон, Афғонистон ва Бирмада жуда чекланган микёсда олиб борилмоқда ва етарлича фаол эмас.

Ўзбекистон Радиоахборот комитетининг чет эл Шарқ мамлакатлари учун радиоэшиттиришларида шахс эркинлиги ва, айниқса, СССРда виждон эркинлиги масалалари жуда кам кўтарилади. Бу масалалар бўйича ҳеч қандай адабиёт мавжуд эмас.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлар Диний Бошқармаси вакиллариининг Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё республикаларида виждон эркинлиги йўқлиги ҳақидаги чет эл матбуотининг бўхтон миш-мишларини рад этувчи чиқишларини бизнинг радиомиз, шунингдек, чет эл матбуотида ташкил этиш яхши бўларди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлар Диний Бошқармаси журналининг чиқишини 1948 йилдан тўхтатиб қўйилишини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Бу журналга эҳтиёж кўриниб турибди. Ўзбекистоннинг диний қадамжолари йўлқўрсаткичи ҳам йўқ.

Ўзбекистондаги мавжуд масжид, мазор ва диний ёдгорликларнинг кўпчилиги ташландиқ ҳолатда ва улардан мақсадга мувофиқ фойдаланилмайди. Масалан, таъмирланаётган Барокхон мадрасасининг Тошкент диний билим юрти очилиши мўлжалланаётган чап томонида Тошсаноатсавдо ташкилотининг керосин дўкони жойлашган.

Тиллашайх марказий жоме масжиди ҳовлиси ҳудудида жойлашган диний бошқарма ихтиёридаги бино 23-мактаб жисмоний тарбия зали сифатида банд қилинган, бинонинг деразалари масжид ҳовлисига қаратилган.

Мадраса ва марказий жоме масжидига бевосита яқин жойда, эски бозор дарвозасининг равоки устига кучли радиокарнай

ўрнатилган бўлиб, у намоз пайтида имомнинг овозини эшиттирмайди.

Имом Қаффол Шоший мозори қошидаги масжид автомактаб ўқувчиларининг ётоқхонасига айлантирилган; шу масжид гумбазида, диний қизил яримой белгиси устига қизил байроқ ўрнатилган.

Архитектура бошқармаси ихтиёрига берилган Шайх Зайниддин жоме масжиди ҳузуридаги мазорга кулф осиб қўйилган, оқибатда масжид мутасаддилари кўпинча бу мазорни чет эллик меҳмонларга кўрсатиш имкониятидан маҳрум бўлган. Масалан, Тошкентга Албания делегацияси келган пайтда ушбу масжидни кўрсатиш режага киритилган эди, аммо меҳмонларни хайрон қолдириб, калитни олиб кетган қоровулни топишнинг иложи бўлмади.

Тошкент областининг Янгийўл районида жойлашган Занги ота масжиди ва мозори ҳудудида кўрлар жамияти саноат артелининг арқон эшиш цехи жойлашган. Бу масжид ва мазорлар факат қимматли меъморий ёдгорликлар бўлмасдан, чет эл Шарқининг мусулмон мамлакатларида «муқаддас қадамжолар» сифатида ҳам машҳур. Ўзбекистонга келаётган чет эл, айниқса, мусулмон мамлакатлари делегациялари бу «муқаддас қадамжолар»га катта қизиқиш билдиради ва у ерларга боришга ҳаракат қилади.

Юқорида келтирилган ва шунга ўхшаш масжид-мазорларни нотўғри сақлаш ва фойдаланиш ҳоллари руҳонийлар, диндорлар орасида норозилик келтириб чиқаради, шунингдек, чет эллик меҳмонларда ёмон таассурот қолдиради ва чет элларда салбий муносабатларга сабаб бўлади. Буларнинг ҳаммаси инглиз-америка империалистларига қўл келади ва улар томонидан совет тузумига қарши бўҳтон, иғво мақсадларида фойдаланилади.

Бу ишга Ўзбекистон КП МК Бюросининг аралашуви талаб қилинади деб ҳисоблайман.

Қарор лойиҳасини илова қиламан.

Ш. Рашидов»⁷¹.

⁷¹ С. Ризаев. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. – Тошкент, «Ёзувчи» – «Нур», 1992. – С. 24–26.

Ш. Рашидовнинг бу хати жуда катта таъсир кўрсатди. Ўзбекистон КП МК Бюроси хатни кўриб чиқиб, Ш. Рашидов амалга оширишни таклиф қилган бир қатор қарорларни қабул қилди. Улар орасида қуйидагилар ҳам бор эди:

1) Ўзбекистондаги мусулмонлар ҳаёти ҳақида очерклар тўпламини ва бир неча (ўзбек, араб, форс, урду) тилларда Ўзбекистоннинг диний қадамжолари расмий йўлқўрсаткичини нашр этиш;

2) СССРда виждон эркинлиги мавжудлигини намойиш қилиш мақсадида чет эл Шарқ мамлакатлари учун радиоэшиттиришлар сифатини яхшилаш;

3) Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти ва Ўрта Осиё Давлат университети шарқшунослик факультетига совет Ўрта Осиёсидаги ҳолат тўғрисида чет эл матбуотида эълон қилинаётган материалларни ўрганиш ва бу материаллар ҳақида республика раҳбариятини хабардор қилишни топшириш;

4) Ўзбекистонда виждон эркинлиги йўқлиги тўғрисидаги бўхтонларни фош этувчи Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлар Диний Бошқармаси раҳбарларининг мақола ва хатларини чет эл мусулмон журналларига етказиш вазифасини Ўзбекистон ССР Маданият министрлигига топшириш;

5) Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлар Диний Бошқармасининг органи – расмий журналининг унинг асосий адади чет элларда тарқатилишини ҳисобга олган ҳолда нашр этилишини қайтадан бошлаш;

6) Диний Бошқармага 1956 йили Тошкентда 30 нафар ўқувчига мўлжалланган диний билим юрти очишга рухсат бериш, Бухородаги «Мирараб» мадрасаси ўқувчилари сонини шунчага қисқартириш;

7) Диний Бошқармага руҳонийларнинг чет эллик делегацияларини қабул қилиш учун Тошкентда дала ҳовли кўринишидаги меҳмонхона куришга рухсат бериш;

8) Архитектура бошқармаси тасарруфидаги айрим масжид ва мазорларни Диний Бошқарма ихтиёрига ўтказишга рухсат бериш⁷².

⁷² Қаранг: С.Ризаев. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. – Тошкент, «Ёзувчи» – «Нур», 1992. – С. 26–27.

Айтиш лозимки, бу ўз даври учун жуда дадил, аммо катта таваккалчилик билан ёзилган хат эди. Агар бу хат бошқача талқин қилинганда, у Ш. Рашидовнинг сиёсий фаолиятига яқун ясаши аниқ эди. Аммо КПСС Марказий Комитетидаги раҳбарлар яхши маълумот олган ўта зиёли, миллий манфаатлар ва ислом динининг мўътадил тарафдори бўлган Ш. Рашидовни бошқа номзодларга нисбатан маъқул кўрди.

Бу воқеалардан салгина олдин, 1959 йил февралда Ш. Рашидов Ўзбекистон адабиёти ва санъати учинчи декадасида иштирок этиш учун Москвага келди. Декаданинг очилиш маросимида Н. Хрущёв, А. Микоян ва СССРнинг яна бир қатор юқори лавозимдаги раҳбарлари иштирок этди. 22 февраль куни эса Ш. Рашидов СССР Олий Совети Президиуми Раисининг муовини сифатида Н. Хрущёвнинг Буюк Британия премьер-министри Гарольд Макмиллан билан учрашувида иштирок этди.

24 февралда Ўзбекистон адабиёти ва санъати декадасининг ёпилиш маросими бўлиб, унда ҳам Ш. Рашидов Н. Хрущёв билан бирга иштирок этди. Шундан сўнг у Тошкентга қайтиб келди ва уч ҳафтадан сўнг 1959 йил 15 март куни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимига сайланди.

1980-йиллар охирларида ўзбекистонлик икки ёзувчи – Комил Икромов ва Темур Пўлатов Россия матбуотида бир қатор мақолалар билан чиқиб, уларда 1959 йили Ш. Рашидов биринчи секретарь лавозимига тасодифан сайлаганлигини исботлашга уриндилар. Фақат 1992 йили Р. Ризаевнинг «Шараф Рашидов» номли китобида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимига номзодлар муҳокама қилинган ўша Бюро мажлисининг баённомаси эълон қилингандан сўнг бу мавзуда турли хил бўҳтонларни ёзиш тўхтади.

Ўша тарихий Бюро йиғилиши уч кун – 1959 йил 12–14 март кунлари давом этди. Дастлабки икки кун Ўзбекистон КП МКнинг биринчи секретари С. Камолов фаолиятини муҳокама қилишга бағишланди. Учинчи куни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимида икки киши – Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раиси Шароф Ра-

шидов ва Ўзбекистон Компартияси Самарқанд область комитетининг биринчи секретари Ориф Алимов номзоди кўрсатилди.

Мажлисни Ўзбекистон КП МКнинг иккинчи секретари Р. Мельников олиб борди. Сўзга чиққан МК секретари З. Раҳим-бобоева биринчи секретарь лавозимига Ш. Рашидов номзодини таклиф этади. Шундан сўнг МК секретари М. Абдураззоқов, ЎзССР Министрлар Совети Раисининг биринчи муовини Г. Габриельянц, Тошкент область партия комитетининг биринчи секретари С. Нуриддинов, ЎзССР Министрлар Советининг Раиси М. Мирзаахмедов сўзга чикиб, Ш. Рашидов номзодини қўллаб-қувватлади.

Шундан сўнг сўзга чиққан ЎзССР Министрлар Совети Раисининг муовини М. Муҳаммаджонов Ш. Рашидовни муносиб номзод деб ҳисоблашини айтиб, аммо унинг соғлиғини инобатга олган ҳолда, бу лавозимга О. Алимов номзодини кўрсатди.

Сўзга чиққан ЎзССР Министрлар Совети Раисининг биринчи муовини Р. Ғуломов иккала номзодни ҳам ижобий таърифлайди, фақат Ш. Рашидовнинг ўзи соғлиғининг ҳолати ва имкониятларидан келиб чикиб, муаммога аниклик киритиши мумкин, деб ҳисоблайди.

Яна бир неча бюро аъзоларидан сўнг Ш. Рашидов сўзга чиқди: «Бу ерда сўзга чиққан МК Бюроси аъзолари ўзлари нима ҳақда кўп ўйлаган бўлса, шу ҳақда гапиришди. Биз ҳаммамиз МК Бюросининг биринчи секретари этиб республикамизнинг, халқимизнинг ютуқларини кафолатлайдиган ва партия Марказий Комитети атрофида жипслаштирадиган кишини сайлашдан манфаатдормиз.

Шу сабабли, табиийки, бу ерда ўртоқлар кўп ўйлади, хаяжонланди, ўз эътиқоди ва билимидан келиб чикиб, тўғри йўлни излади. Албатта, ҳар бир ўртоқ бу саволга ўз жавоби ва йўлини топади. Ўртоқ Алимов тўғрисида. Албатта, унинг ишчанлик ва бошқа сифатлари кўпчиликникидан юқори. Мен ўртоқ Алимов учун овоз берган бўлардим. У жуда тажрибали ўртоқ, барча сифатлари талабга жавоб беради.

Мен ўртоқ Алимов тўғрисида шуларни айтмоқчи эдим, бу ҳақда олдин ҳам айтгандим, яна айтаман, у жуда тажрибали

ўртоқ, бизнинг дўстимиз. Мен яна бир марта таъкидлайманки, мен унинг умумий сифатларини бизникидан, айримларникидан юқори қўяман.

Мен ҳакимда бу ерда кўпчилик ўртоқлар гапиришди. Мен тўғриси айтман, ўтган йили менинг олдимга бу масалани қўйишган эди. Мен бундай қилмасликларини илтимос қилдим, чунки бу менинг соғлиғим билан боғлиқ эди. Ўртоқ Муҳаммаджонов тўғри гапирди.

1958 йили менинг соғлиғим жуда оғир, жуда мураккаб бўлганди. Ўртоқ Камолов хабардор. Ҳозир мен соғлиғимни тузатиб олдим, МКнинг бошқа Бюро аъзолари билан тенг ишладим, менга берилган барча топшириқларни бажардим, делегация бошлиғи сифатида Қоҳирада халқаро конференцияда бўлдим, кейин биз ўртоқлар билан бирга Осиё ва Африка халқлари ёзувчиларининг конференциясини ўтказдик. Яхши баҳо олдик. Кейин мен бир ой Непал қиролига ҳамроҳлик қилдим. Мен шуни айтмоқчиманки, ўтган йили ишладим, ҳозир ҳам ишляпман, ўзимга топширилган барча вазифаларни бажараяпман. Соғлиғимга келсак. Ўртоқлар билади, операциядан сўнг асорати бўлганди. Мен бир марта Трускавецда бўлдим, соғлиғим кескин ўзгарди, ҳозир тубдан яхшиланяпти.

Менинг ишда камчиликларим ҳам бор. Бу жуда мураккаб масала. Шу сабабли бюро аъзоларига ҳавола. Бу ерда ўртоқ Ғуломов, Бизов, Зоя Раҳимовна ва бошқалар сўзга чиқишди. Мен ўртоқ Алимов тўғрисида ўз фикримни айтдим ва баҳо бердим. Кейинги иш тўғрисида. Мен сизни ишонтириб айтманки, соғлиғимни авайлаб, ишга путур етказмайман».

Вазиятнинг мураккаблигига, кучли ҳаяжонга қарамасдан, Ш. Рашидов ўзини жуда муносиб тутганини кўришимиз мумкин.

О. Алимовнинг нутқи тўғрисида ҳам факат шуни айтиш мумкин. У ўз сўзида: «Мен ҳам ўйладим, республикада сиёсий ва ҳўжалик ютуқлари биз кадрларни қандай танлашимиз, жой-жойига қўйишимизга боғлиқ, зеро бизнинг айбимиз билан партия ташкилоти Марказий Комитет олдида шарманда бўлди.

Нима учун? Чунки биз очик гапирмадик, танлашда ошна-оғайнигарчиликка йўл қўйдик, баъзи бировлар шахсий манфаа-

тини кўзлади. Бу нима? Бир кишини танлаймиз, бир-икки йилдан кейин ёпиқ бюрода қарсиллатиб ишдан оламиз. Мен сизни ишонтириб айтаман, агар Ниёзов ўз жойида ўтирганда, у тинч ишлаётган бўларди, биз эса уни МКнинг секретари қилиб ўтказдик, у эса ишни расво қилди. Агар Собир Камолович Министрлар Советида ўтирганда, у ҳозир тинч ишлаётган бўларди (С. Камолов – 1955–1957-йиллари Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси, 1957–1959-йиллари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари (Ш. Э.). Биз сиз билан, ўртоқлар, ёрдам бердик, айта олмадик. Энди ҳаммасини: сиёсатни, турмушни, ҳаётни ва қолган барчасини унга ағдардик...

Шароф Рашидович сўзга чиқди. Унинг айтишича, сўнгги пайтда соғлиғи яхшиланган. Шу сабабли, агар у айтгандай соғлиғи яхши бўлса, мен унинг номзодини қўллаб-қувватлайман. Сезилиб турибди, у ортга қайтмайди. Мен жисмонан бақувватроқ бўлсам-да, у ишга мендан кам куч сарфламайди. Шу сабабли биз унинг номзодида тўхташимиз керак...

Мен Бюро аъзоси сифатида, қандай лавозим берилишидан қатъи назар, ҳалол ва чин дилдан ишлайман. Иккинчидан, агар Шароф Рашидович менга кулок солса, республиканинг гуллаб-яшнаши учун қўлимдан келганича унга ёрдам бераман»⁷³, – деди.

Шундан сўнг Ш. Рашидов номзоди ҳақидаги таклиф бир овоздан қабул қилинди. Эртаси куни, 1959 йил 15 мартда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XI пленуми 42 ёшли Шароф Рашидовни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари этиб сайлади.

Ориф Алимов Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси этиб тайинланди.

Ш. Рашидов биринчи секретарь этиб сайлангандан сўнг Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раислигига 39 ёшли Ёдгор Насриддинова сайланди.

1960 йил 10–12 февраль кунлари Ўзбекистон Компартиясининг XV съезди бўлиб, унда Ш. Рашидов нутқ сўзлади. У ўз нутқида республикада саноат маҳсулотларининг умумий ҳажми

⁷³ С. Ризаев. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. – Тошкент, «Ёзувчи» – «Нур», 1992. – С. 35–41.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XIII съезидан (Ўзбекистон КПнинг XIV съезди 1961 йили бўлиб ўтган) бери ўтган тўрт йил мобайнида 30% га ўсганлигини таъкидлади. Шу даврда республикада 170 та саноат корхоналари ва объектлари қурилиб, ишга туширилди. Жумладан, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи, Чирчиқ қаттиқ қотишмалар заводи, Янгийўл гидролиз заводи, Ангрен иссиклик электр станцияси ва бошқалар қурилди.

Ушбу маваффақиятларга қарамасдан, Ш. Рашидов Н. Хрущёв билан муносабатларда анча эҳтиёткор ҳаракат қилди. Чунки 1950-йиллар охирларига келиб мамлакатда Н. Хрущёвнинг шахсий ҳокимияти кучайган, айниқса, 1958 йили унга қарши гуруҳ аъзоларининг мамлакат олий раҳбарлик лавозимларидан четлатилиши Никита Сергеевичнинг мавқеини янада мустаҳкамлади. Бу ҳолат ва Н. Хрущёвнинг кейинги фаолияти давлат ҳокимиятининг юқори қатламида турли фикрлар, баҳс ва мунозаралар учун ўрин қолмаслиги, бир кишининг фикри ҳеч қандай мулоҳазаларсиз доим қарсақлар билан қарши олиниши, ўтказилаётган ислохотларни боши берк кўчага олиб келишлигини кўрсатиб берди. Аслида бу жуда ибратли тарихий сабоқ эди. Аммо Н. Хрущёвдан кейин ҳокимиятга келган раҳбарлар то совет ҳокимияти тугагунча ва, ҳатто, ундан кейин ҳам бу сабоқдан етарли хулоса чиқармади.

Энди Н. Хрущёв ислохотларининг самарадорлиги сусая бошлади. 1960 йили республикалар Халқ хўжалик кенгашлари, 1963 йили Халқ хўжалик олий кенгаши каби бошқарув ташкилотларининг тузилиши бошқаришнинг марказлашувини яна тиклади. 1960-йиллар бошидан саноат ишлаб чиқариши суръатларининг пайсايши 1957 йилги ислохотларнинг инқирозидан далолат берарди.

Аммо бундан ҳам оғир шароит қишлоқ хўжалигида вужудга келди. Ишлаб чиқаришнинг ўртача йиллик ўсиши 8% ни ташкил қилган 1954–1958-йиллардаги қисқа муддатли жадал ўсишдан сўнг аҳвол яна кескинлашди. 1950-йиллар охиридан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари анча сусайди. Мамлакатда озиқ-овқат маҳсулотларининг етишмаслиги кескин сезила бошлади. 1963 йилдан бошлаб СССР борган сари кўпроқ четдан ғалла сотиб олишни бошлади. Қишлоқ

аҳолиси, биринчи навбатда, ёшларнинг шаҳарларга кўчиб кетиши кучайди.

Қишлоқ хўжалигидаги муваффақиятсизликнинг сабаблари кўп эди. 1950 йилларнинг бошларида қишлоқ хўжалигини молиялаштиришнинг яхшиланишига қарамасдан, тез орада қишлоқ хўжалиги ва унга хизмат кўрсатувчи саноат соҳалари молиялаштиришда иккинчи даражага тушиб қолди. 1954–1956-йиллари ўзлаштирилган 36 млн гектар қўриқ ва бўз ерлар дастлаб мўл ҳосил берган бўлса (1956–1958-йиллари СССРда етиштирилган буғдойнинг ярмидан кўпи шу ерлардан олинди), кейинги йиллари тупрок эрозияси, қурғоқчилик ва бошқа сабаблар пайдо бўлиб, ҳосилдорлик кескин камайиб кетди. Бунинг устига, бир қисм колхозларнинг совхозларга айлантирилиши, хўжаликларнинг йириклаштирилиши, давлат машина-трактор станциялари (МТС) қайта ташкил қилиниб, улар техникасининг колхозларга сотилиши ва Н. Хрущёвнинг ташаббуси билан ҳамма жойда, ҳатто у пишмайдиган шимолий районларда ҳам маккажўхори экилиши (1957–1962-йиллари маккажўхори экиладиган майдонлар икки марта кўпайтирилди), гўшт етиштиришни уч йилда уч баробар ошириш каби волонтаристик чақириқлар, деҳқонларнинг томорқа хўжаликларини қисқартириш ва, ҳатто, бутунлай йўқ қилиш сиёсати қишлоққа тузатиб бўлмас даражада зарар етказди.

Шу даврда аҳолининг ижтимоий-демографик структурасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди. 1959 йилги аҳолини рўйхатга олиш натижаларига кўра мамлакат аҳолиси 208,8 млн кишини ташкил қилди. Шаҳар аҳолисининг улуши 1939 йилги 33% дан 48% га етди. Ишчи ва хизматчилар сони ошиб, қишлоқ аҳолисининг улуши 31,4% гача камайди.

1950 йиллари таълим соҳасида ҳам муҳим қарорлар қабул қилинди. 1958 йили етти йиллик мажбурий таълим ўрнига ўн йиллик умумий мажбурий таълим жорий қилинди. 1959 йили 39% ишчилар ва 21% колхозчилар ўрта маълумотга эга эди. 1950–1960-йиллари таълим ҳам жадал ривожланди, мутахассислар сони ошди. Ўзбекистондаги 7044 та умумтаълим мактабларида 1399,9 минг болалар ўқирди. Мавжуд 31 та олий ва 85 та ўрта махсус ўқув юртларида 143,5 минг йигит ва қизлар таълим

оларди. Республиканинг ҳар 10 минг аҳолисига 108 нафар талаба тўғри келарди (бу кўрсаткич шу даврда АҚШда – 92, Японияда – 58, Францияда – 39, Италияда – 31 кишини ташкил қиларди). Ўзбекистонда ҳар тўрттадан бир киши қайсидир ўқув юртида таълим оларди, олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассислар сони 190 мингга яқин киши бўлиб, бу 1913 йили бутун чор Россиясидаги шундай мутахассислар сонидан анча кўп эди⁷⁴. Яъни 40 йилда Ўзбекистон Шарқнинг энг ўқимишли ўлкаларидан бирига айланди. Албатта, бунга фақат совет маориф тизими эмас, ўзбек халқининг билим олишга, интилувчанликка йўналтирилган азалий анъаналари ҳам сабаб бўлди.

Баъзи ҳолларда ҳозир совет таълим тизимига нисбатан писандсизлик билан қараш мавжуд бўлса-да, ҳатто баъзи Ғарб мутахассисларининг ҳам тан олишича, энг яхши элитар таълим тизимини яратган Ғарбдан фаркли равишда, СССРда ўз даври учун энг яхши оммавий таълим тизими яратилган эди. Бу таълим тизими ўз даври учун жуда самарали бўлиб, унда эришилган муваффақиятлар фақат ривожланаётган мамлакатларда эмас, ҳатто Ғарбнинг ривожланган мамлакатларида ҳам оммавий таълимнинг рағбатлантирилиши учун катта туртки бўлди.

1950-йиллари эришилган энг катта ютуқлардан яна бири – аҳоли турмуш даражасининг кенг миқёсда ошиши бўлди. Бунга фақат махсулот ҳажми ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш эвазига эмас, аввало, ижтимоий йўналтирилган иқтисодга ўтиш орқали эришилди. Амалда СССР тарихида биринчи марта оммавий уй-жой қурилиши бошланди. 1955–1964-йиллари шаҳарларнинг уй-жой фонди 80% га кўпайди. Масалан, Ўзбекистонда 1958 йили 2105 минг кв.м – 1956 йилдагига нисбатан уч мартадан кўпроқ уй-жой қурилди. Тошкентда жадал суръатлар билан йирик Чилонзор массиви бунёд этилди. Нукус, Чирчиқ, Навоий, Олмалик, Самарқанд, Фаргона, Ангрен ва бошқа шаҳарларда қулай ва шинам кўп қаватли уйлар пайдо бўлди. Қишлоқ жойларда уй-жой қурилиши учун 1958 йили 600 млн рубль маблағ сарфланди. Республика аҳолиси урушдан олдинги даврга нисба-

⁷⁴ Қаранг: Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент, издательство «Узбекистан», 1974. – С. 557.

тан анча яхши еб-ичиб, кийина бошлади. Шу даврда республикада 10617 нафар врачлар ва 33 мингдан ошиқ ўрта медицина ходимлари аҳолига хизмат кўрсатди. Шифохоналарда ҳар 10 минг аҳолига 60 та ўрин тўғри келиб, бу кўрсаткич айрим ривожланган капиталистик мамлакатлардагидан юкори эди⁷⁵.

Шундай бўлса-да, қишлоқ аҳолисининг кўплаб шаҳарга кўчиши натижасида уй-жой муаммосини тўлиқ ҳал қилишнинг иложи бўлмади. Пенсиялар икки марта оширилди, 1964 йилдан колхозчиларга ҳам пенсия тўлаш йўлга қўйилди. Аҳолининг иш ҳақи, саноат ва озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли анча ошди. 1950 – 1958-йиллари ишчи ва хизматчиларнинг реал иш ҳақи 60% га, колхозчиларники эса 90% га ўсди. 1953 – 1958-йиллари мева ва сабзавот истеъмол қилиш 3,4 марта, сут маҳсулотлари – 40%, гўшт – 90% га ошди. 1956 – 1960-йиллари ишчи ва хизматчилар 7 соатлик, ер ости ишчилари эса 6 соатлик иш кунига ўтказилди. Иш ҳафтаси 48 соатдан 46 соатга қисқартирилди⁷⁶.

Шу даврда Ўзбекистонда телевидение кўрсатувлари жадал ривожланди. 1956 йили республикада биринчи Тошкент телемаркази иш бошлади. Фақат 1959 йили аҳоли томонидан 39,9 минг дона телевизорлар харид қилинди. Айниқса, қишлоқларда телевизор одамлар ҳаётига жуда катта янгилик олиб кирди. Телекўрсатувлар битта каналда, фақат кечкурунги бир нечта кўрсатувдан иборат бўлишига қарамасдан, телевизор сотиб олган хонадонга қишлоқ ёки маҳалла аҳолисининг катта қисми йиғилиб, томоша қиларди.

Аҳоли фаровонлигининг ошиши, жамиятдаги демократик жараёнлар омманинг меҳнат ва ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширди. Аммо «илиқлик» омма орасида бошқача, мавжуд тузумга мос келмайдиган ҳисларни ҳам уйғотди. Бундай ҳолатларда режим шафқатсиз ҳаракат қилди. 1959 йили Қозоғистоннинг Темиртау шаҳрида бир ярим минг ишчиларнинг намоийши армия ёрдамида

⁷⁵ Қаранг: Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, издательство «Узбекистан», 1974. С. 557.

⁷⁶ Қаранг: М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др. История России с древнейших времен до начало XXI века. – М., «Дрофа», 2005. – С. 547–548.

бостирилди. Бу ердаги қурилишга СССРнинг Европа қисмидан келган ишчилар ўз шароитлари билан бу ерга Шарқий Европадан келган ишчиларга яратилган шароит ўртасидаги фарқни кўриб, ғазаби жўш урди.

1960-йиллар бошларида мамлакатда иктисодий кийинчиликлар, аввало, озик-овқат танқислиги билан боғлиқ кескинлик вужудга келди. Шаҳарларда, ҳатто нон ҳам етишмасди. 1962 йил 1 июндан ҳукумат вақтинча гўшт (30%) ва ёғнинг (25%) нарҳини оширишга мажбур бўлди. Бу дархол одамлар, аввало, ишчилар орасида норозиликни келтириб чиқарди. Новочеркасск шаҳрида 7 минг кишилик намоиш бўлиб ўтди. Бу намоиш ҳарбийлар томонидан шафқатсиз ўққа тутилди, 24 киши ўлдирилди, 30 киши яраланди. Намойишнинг 105 иштирокчиси судга тортилди, улардан 7 киши ўлим жазосига ҳукм қилиниб, отиб ташланди. Шу кунлари Донбасс шаҳарларида (Донецк, Артёмовск, Краматорск), Омск, Кемерово ва Кузбасснинг бошқа шаҳарларида ҳам ишчиларнинг норозилик намоишлари бўлиб, қўшинлар томонидан бостирилди. Шундан сўнг ҳукумат иш ҳақи ва пенсияларни оширишга, бошқа ижтимоий имтиёзлар беришга мажбур бўлди⁷⁷.

«Иликлик»нинг турли йилларида бир қатор намоишлар бўлиб, уларнинг барчаси шафқатсиз бостирилди. Тоталитар режим ўз моҳиятини ўзгартирмади, Сталинни танқид қилишига қарамасдан, ўзи учун кичик хавф туғилганда уни сталинча усуллар билан бостирди. Сталинизм то Совет давлати тугагунча унинг мафкураси, халқ норозилигини бостиришнинг сталинча усуллари эса тоталитар ва авторитар режимларни сақлаб туришнинг намунавий усулларига айланиб, ундан Совет давлати тугагандан кейин ҳам узоқ вақт фойдаланилди. Шу сабабли, бутун совет давлати тарихида миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг ноҳақ жазоланиши фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши лозим бўлган суд, прокуратура ва ички ишлар органларига нисбатан аҳоли орасида ишончсизлик, хавфсизлик органларига нисбатан эса баъзан умумий нафрат ҳиссини уйғотди.

⁷⁷ Қаранг: М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др. История России с древнейших времен до начало XXI века. – М., «Дрофа», 2005. – С. 548.

Бу жараёнлар Ш. Рашидовни Марказ билан эҳтиёткор муносабат ўрнатишга мажбур қилди. Айниқса, қўшни республикалардаги бир қатор воқеалар ҳам уни шунга ундаётган эди.

1960-йиллар бошларида Н. Хрущёв Қозоғистон пойтахтини Олма-ота шахридан Акмола шахрига кўчириш ва уни Целиноград деб қайта номлаш ташаббуси билан чиқди. Аммо Д. Кунаевнинг қаршилиги туфайли фақат шаҳар номини Целиноград деб ўзгартиришга эришди, холос. Пойтахт Олма-отада қолди. Н. Хрущёв шундан сўнг Д. Кунаевни ёқтирмай қолди ва уни лавозимидан бўшатиш учун баҳона излай бошлади.

Бундан олдин, 1956 йил 21 январда Қозоғистон ССР Олий Совети «Бўстонлик районини ва Мирзачўл ерларининг бир қисмини Қозоғистон ССР таркибидан Ўзбекистон ССР таркибига ўтказиш тўғрисида» Қарор қабул қилиб ⁷⁸, 1956 йил 15 мартда Қозоғистон ССР ва Ўзбекистон ССР махсус ҳукумат комиссиялари юқорида қайд этилган ерларни Ўзбекистон ССР таркибига қабул қилиш тўғрисида протокол имзолаган эди. Қозоғистон ерларини бундай қайта тақсимлашга Қозоғистоннинг бир қатор раҳбарлари, жумладан, Д. Кунаев қарши чиқди.

1962 йили Н.С. Хрущёв нефтга бой бўлган Қозоғистон ССРнинг Мангишлоқ областини мавжуд нефть конларини тезроқ ўзлаштириш мақсадида Туркманистон ССРга ўтказиш ташаббуси билан чиққан эди. Ўша пайтдаги Қозоғистон раҳбарияти, хусусан, Қозоғистон ССР Министрлар Советининг раиси Ж. Ташенев ва Қозоғистон КП МКнинг биринчи секретари Д.А. Кунаев нефть конларини тез ўзлаштириш қозоғистонликларнинг ҳам қўлидан келишини исботлаб, Мангишлоқ областини Қозоғистон ССР таркибида сақлаб қолди⁷⁹.

Натижада Мангишлоқ Қозоғистон таркибида қолди, аммо Н. Хрущёв Д. Кунаевнинг қаршилигини унутмади. 1962 йил 25 декабрда Қозоғистон Компартияси Марказий Комитетининг пленуми бўлиб, унда Д. Кунаев Марказий Комитет биринчи сек-

⁷⁸ Қаранг: О Казахско-узбекской государственной границе <http://kazorta.org>

⁷⁹ Қаранг: Д.А. Кунаев и проблемы изменения границ Казахстана. <http://articlekz.com>

ретари лавозимидан озод қилинди ва Қозоғистон ССР Министрлар Советининг раиси қилиб тайинланди (у 1964 йил декабрда, ҳокимиятга Л. Брежнев келгандан сўнг яна ўз лавозимига қайтади. Н. Хрущёв пайтида Ўзбекистонга берилган учта районни Д. Кунаев кейинчалик қайтариб олди). Бу лавозимга Жанубий Қозоғистон область партия комитетининг биринчи секретари Исмоил Юсупов сайланди.

1961 йили пахта топширишда кўзбўямачиликка йўл қўйгани очилиб қолган Тожикистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Т. Ўлжабоев партиядан ўчирилиб, совхозга директор қилиб жўнатилди.

1961 йил сентябрда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартиясининг XVI съездида Ш. Рашидов бир қатор раҳбарларни алмаштиришга эришди. О. Алимов бошқа ишга ўтганлиги сабабли (у Москвага СССР Марказий статистика бошқармасига ишга ўтди) Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюроси аъзолигидан чиқарилди. Унинг ўрнини Ўзбекистон Министрлар Советининг Раиси этиб тайинланган Раҳмонкул Курбонов эгаллади. Шунингдек, Ўзбекистон ССР Олий Советининг Раиси бўлган Р. Ғуломов ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари М. Абдураззоқов ҳам бюро аъзолигидан чиқарилди.

Ш. Рашидов билан Н. Хрущёв ўртасидаги муносабатлар бу пайтда жуда яхши бўлиб, бу республиканинг бир қатор муаммоларини ижобий ҳал қилишга ёрдам берди. Масалан, 1960 йили Марказ Мирзачўлни ўзлаштириш ишини тўхтатишга қарор қилганда, Ш. Рашидов шахсан Н. Хрущёвнинг ҳузурига кириб, Мирзачўлни ўзлаштиришнинг мамлакат учун жуда фойдали эканлигини тушунтирди ва бу ишни давом эттиришга эришди.

Ш. Рашидовнинг ишонч қозонишидаги яна бир воқеа Бойконур билан боғлиқ. 1950 йиларнинг охирида СССР Қозоғистоннинг Бойконур деган жойида авиа-космик марказ қуришга қарор қилади. Дастлаб бу лойиҳа «Тошкент–90» деб аталди, зеро дунёда биринчи космодром қурилишининг муваффақияти Ўзбекистон иштирокисиз амалга ошиши қийин эди. Объектга қурилиш ускуналари ва материаллари, цементдан тортиб то ўтингача, шунингдек, ишчи кучи Тошкентдан етказиб берилётган эди. Ш. Рашидов бу жараёни шахсан назорат қилиб,

курилишнинг тўхтовсиз амалга оширилишига ва ўз вақтида ишга туширилишига катта ҳисса қўшди. Ш. Рашидовнинг бу ҳаракатлари бошқа ҳислатлари билан қўшилиб, унга нисбатан Н. Хрущёв ишончининг ошишига сабаб бўлди. 1961 йил октябрда бўлиб ўтган КПССнинг XXII съездида Ш. Рашидов иттифокдош республикалар раҳбарлари орасида биринчилардан бўлиб КПСС Марказий Комитети таркибига киритилди ҳамда совет раҳбарлик тизимининг энг қудратли гуруҳи – КПСС Марказий Комитети Президиуми (Сиёсий Бюро) аъзолигига номзод этиб сайланди.

СССРда Ш. Рашидов обрўсининг ортиб бориши Н. Хрущёв яқиндагина «Марказий Комитет Президиуми таркибидаги энг ёш ва истиқболли раҳбар» деб атаган Н. Муҳитдинов «юлдузининг сўниши» билан бир пайтга тўғри келди. 1961 йил октябрда, КПССнинг XXII съезди кунлари Н. Хрущёв И. Сталиннинг жасадини мавзолейдан олиб чиқиб, хотини ва қариндошлари дафн қилинган Москвадаги Новодевичьево қабристонига (кейинчалик Н. Хрущёвнинг ўзи шу қабристонга қўмилди) қўмишни таклиф қилди. Бу таклиф тор доирада муҳокама қилинганда, Н. Муҳитдинов халқ бунӣ қабул қилмайди, масалан, Шарқда, мусулмонларда ўлган кишининг жасадини безовта қилиш катта гуноҳ ҳисобланади, дея фикр билдиради. Н. Хрущёв ўз сўзида қатъий турадиган кишилардан эди, шу сабабли уни И. Сталин хокини мавзолейнинг ортига, Я. Свердлов, Ф. Дзержинский, М. Фрунзе, М. Калинин каби сафдошлари қўйилган Кремль девори ёнига қўмишга зўрға кўндиришади.

Эртаси куни КПСС Марказий Комитетининг иккинчи секретари Ф. Козлов Н. Муҳитдиновни ўз уйига таклиф қилиб, съездда Н. Хрущёв таклифини қўллаб сўзга чиқишни топширади. Н. Муҳитдинов бунга рози бўлмаганда, Ф. Козлов бу Н. Хрущёвнинг истаги эканлигини айтиб, унинг қаттиқ хафа бўлишидан огоҳлантиради. Н. Муҳитдинов шундан кейин ҳам рози бўлмайди ва съездда сўзга чиқмайди. Съездда Ўрта Осиё республикалари раҳбарларидан ҳеч ким Н. Хрущёвнинг таклифини ёқлаб сўзга чиқмади. Н. Муҳитдиновнинг ҳам қатъиятли киши бўлганлигига тан бериш керак, зеро ўзи И. Сталинни мил-

лионлаб бегуноҳ кишиларнинг ўлимида айбдор деб ҳисобласа-да, ўлган кишининг жасадини безовта қилишни катта гуноҳ би-либ, бу ишга қўшилмайди. Баъзилар Н. Муҳитдинов ўзининг бу ҳаракати унинг сиёсий фаолиятига хотима ясадини охиригача англаб етмаган, деб ҳисоблашади. Қандай бўлганда ҳам мактовга лойиқ иш. Зотан, бундан анча кейин Ш. Рашидовнинг жасадини кўчириш ҳақида қарор қабул қилинганда Ўзбекистон раҳбарлари орасида бу ишни гуноҳ ҳисоблайдиган ва шу гапни Москвага очик айтадиган бирорта мард топилмади.

Хуллас, съезддан кейин бўлиб ўтган пленумда Н. Муҳитдинов Н. Хрущёвнинг таклифига кўра КПСС Марказий Комитети Пре-зидиуми аъзолигига сайланмайди, Марказий Комитет секретари лавозимидан озод қилиниб, шу йил ноябрда СССР Центросо-юз (Матлубот жамияти марказий кенгаши) раисининг муовини этиб тайинланади. Кейинчалик Н. Муҳитдинов уни Марказий Комитет таркибидан чиқариш таклифини Н. Хрущёвга М. Сус-лов, Ф. Козлов ва Ш. Рашидов айтганлиги ҳақида ёзади. Ёзувчи Ф. Раззаков ҳам Н. Муҳитдиновнинг Марказий Комитет тар-кибидан чиқарилишида Ш. Рашидовнинг ҳиссаси бор, аммо бу айёрлик эмас, сиёсатчининг узокни кўзлаб қилган ҳаракати, дея баҳо беради. Албатта, сиёсатчининг ҳаракатини кўпинча шах-сий муносабатлардан кўра юқорирок мақсадлардан келиб чиқиб баҳолашади, аммо бизнингча, ушбу ҳолатда воқеалар ривож ва Н. Хрущёвнинг муносабати Ш. Рашидовда бундай иш тутишга эҳтиёж бўлмаганидан далолат беради.

1961 йил 31 октябрь куни кечаси И. Сталиннинг жасадини мавзолейдан олиб чиқиб, Кремль деворининг орқасига қўмгандан сўнг Н. Хрущёв бу жараёни яна бир бор таҳлил қилиб, Ўрта Осиёдаги ҳолатни билиш учун 10 ноябрда Тошкентга келди. Шу куни Дўрмон қароргоҳида дам олиб, эртаси куни Самарқандга борди, шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари билан танишди ва пахтакорлар билан учрашди. Кейин Жиззахга келиб, Мирзачўлни ўзлаштириш ташкилоти (Главголодностепстрой) раҳбарлари би-лан дастлабки ютуқлар ва муаммолар тўғрисида суҳбатлашди. Тошкентга қайтиб, машҳур «Политотдел» колхозида бўлди, Янгийўл районида 24 ёшли машҳур механизатор Турсуной Оху-

нова билан учрашди. 14–15 ноябрь кунлари А. Навоий номидаги Катта опера ва балет театрида кишлок хўжалик масалалари бўйича минтакавий мажлис ўтказди. Н. Хрущёвнинг Тошкентга таширифи Ўзбекистон ва унинг раҳбари Ш. Рашидовнинг мавқеи минтақада жуда юқори эканлигидан далолат беради.

Айнан шу даврда Ш. Рашидов СССРнинг бир қатор муҳим ташқи сиёсий тадбирларига ҳам жалб қилинди. Шулардан бири 1962 йили дунёни янги жаҳон уруши хавфига олиб келган СССР, Куба ва АҚШ ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ воқеа, «совук уруш»нинг энг кескин инқирозларидан бири – 1962 йилги Кариб инқироzi бўлди.

1959 йил январда Кубада Фидель Кастро Рус бошчилигидаги инқилоб ғалаба қозониб, социализм қуриш ва СССР билан ҳамкорлик йўли танлангани АҚШни безовта қилиб қўйди. СССР эса Ғарбий яримшарда ўзига биринчи иттифокчи пайдо бўлганини Лотин Америкасида юз берадиган яхши ўзгаришлардан нишона сифатида олқишлади. СССР Ф. Кастрога қўллаб-қувватлашга қарор қилди. Икки мамлакат ўртасида эришилган ўзаро битимга мувофиқ Москва Гаванага қурол-яроғ, замонавий зирҳли танклар, артиллерия ва ўқотар қуролларини етказиб бера бошлади. Шунингдек, Кубага кишлок хўжалиги мутахассислари номи остида ҳарбий мутахассислар ва маслаҳатчилар юборилди. Совет раҳбарлари АҚШ Ф. Кастро режимини ағдаришга уринади, деган ишонч билан Кубага ядро қаллақчаларига эга бўлган ўрта олисликка учувчи ракеталарни жойлаштиришни режалаштирди. Бу ҳақда Ф. Кастро билан музокаралар олиб бориш учун Н. Хрущёв Ш. Рашидовни жалб қилди. Россиялик таниқли жамоат арбоби В. Фалиннинг ёзишича, бу борада Н.С. Хрущёв деярли ҳеч ким билан маслаҳатлашмаган ҳолда Ш. Рашидовни танлайди. Бу шу даврда Н. Хрущёвнинг Ш. Рашидовга ва у бошчилик қилган делегация ишининг муваффақиятига ишончидан далолат беради.

Делегацияга раҳбар этиб Ш. Рашидовнинг тайинланишига бир неча сабаблар бор эди. Биринчидан, Кубага янги тайинланган совет элчиси А. Алексеев маълумоти ва касби бўйича журналист бўлиб, мураккаб музокараларни олиб боришга ҳали тайёр эмас-

Шароф Рашидов ва Фидель Кастро

ди. Иккинчидан, Марказий Американинг шу даврда модернизация йўлига кирган мамлакатлари, жумладан, модернизациянинг худди СССРдаги сингари инқилобий йўлини танлаган Куба бу йўлда улкан ютуқларга эришган Ўзбекистонга катта қизиқиш ва хайрихоҳлик билан боқарди. Учинчидан, Ўрта Осиё республикаларида раҳбарлар ўртасида ўзаро муносабат анча мураккаб бўлиб, Н. Хрущёвнинг фикрича, бу ерда кўпчилик билан тил топишиб, турли қарашдаги раҳбарлар ўртасида мувозанат сақлаб келаётган Ш. Рашидов мураккаб дипломатик топшириқни ҳам бажаришга тайёр эди.

Аслида Н. Хрущёв Ш. Рашидовнинг дипломатик қобилияти билан 1957 йили биргаликда Ҳиндистон сафарида бўлган пайтида танишган эди. Ш. Рашидов учун бу сафар факат дипломатик йўналишдаги илк қадамлардан бири бўлмасдан, Ўзбекистон муваффақиятининг ҳам намойиши бўлди. Чунки делегация аъзолари сафарни Ўзбекистонда ишлаб чиқарила бошланган янги Ил-14 самолётида амалга ошираётган эди. Нисбатан жуда қисқа вақт ичида бундай ютуқларга эришган Ўзбекистон ва унинг раҳбари энди модернизация йўлига кирган Осиё мамлакатларида катта қизиқиш уйғотиши аниқ эди.

Шу тариқа, гўёки қишлоқ хўжалиги борасида тажриба алмашиш мақсадида, Кубага йўл олган делегацияга Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Рашидов раҳбарлик қилди. Унга Стратегик аҳамиятдаги раке-

та қўшинлари қўмондони, маршал С. Бирюзов, авиация генерал-лейтенанти С. Ушаков, генерал-майор П. Агеев ва бошқалар хамроҳлик қилди. Бу жараёнда яна битта катта таваккалчиликка йўл қўйилди. Делегация СССРда хали сертификацияланмаган ва эксплуатация учун қабул қилинмаган Ту-114 самолётида учиб кетди. Бундай сертификацияланмаган самолётда узок сафарга учиш жуда хавфли ва ўта катта таваккалчилик эди.

Кубага етиб келган Ш. Рашидов Ф. Кастрога Кремль режаларини баён қилди. Бироқ бу режалар дастлаб Ф. Кастрода нозилик кайфиятларини келтириб чиқаради. Аммо Ш. Рашидов бор дипломатик маҳоратини ишга солиб, Ф. Кастрога бу ишнинг муваффақиятига ишонтира олди. Бир ҳафтадан сўнг, 10 июнда Москвага қайтиб келган Ш. Рашидов Н. Хрущёвга Куба раҳбариятининг розилигини маълум қилди.

1962 йилнинг май ойи бошларида Кремлда Н.С. Хрущёв, А.И. Микоян, Ф.Р. Козлов, Ш.Р. Рашидов, СССР мудофаа вазири Р.Я. Малиновский, ташки ишлар вазири А.А. Громико, Стратегик аҳамиятдаги ракета қўшинлари қўмондони С.С. Бирюзов иштирокида йиғилиш бўлиб ўтди. Кубага ядровий ракеталарни жойлаштириш борасидаги якуний қарор 24 майда бўлиб ўтган Мудофаа вазирлиги Кенгашининг кенгайтирилган мажлисида қабул қилинди. Бу ракеталар Американинг қўплаб шаҳарларига бевосита хавф соларди. АҚШ, ўз навбатида, СССРнинг бу ҳаракатини Америка хавфсизлигига таҳдид деб баҳолади. СССРнинг Кубага ядровий ракеталар жойлаштириши ва АҚШнинг бунга қарши жавоб тадбирлари дунёни ядровий ҳалокат ёқасига олиб келди.

СССР раҳбари Н. Хрущёвнинг жангари сиёсати ўша пайтда Совет Иттифоқи Янги Ер оролида ниҳоятда кучли – эллик мегатонналик термоядро қуролини муваффақиятли синовдан ўтказгани билан боғлиқ эди. Биринчи совет водород бомбаси 1953 йил 12 августда Қозоғистондаги Семипалатинск полигонида ўтказилган бўлиб, бу бомбанинг кучи 50 килотонна тротил эквивалентига тенг эди. Кейинчалик академик Игорь Курчатов раҳбарлигида ва академик А. Сахаров иштирокида юз мегатонналик бомба тайёрланган, аммо олимлар бу бомбани портлатиш планетани ўз ўқи

атрофидан чиқариб юборади ёки Ер шари бўлиниб кетади, деб ҳисоблаб, уни синовдан ўтказмасликка Н. Хрущёвни кўндирди. Янги синовлардан олдин А. Сахаров уларнинг тақиқланишига эришиш учун яна уриниб кўрди, бироқ муваффақиятсизликка учради. «Мен ўзим нотўғри ва кераксиз деб ҳисоблаган нарсага қарши ҳеч нарса қила олмадим, – дея эслайди кейинроқ А. Сахаров. – Менда даҳшатли чорасизлик туйғуси бор эди. Шундан сўнг мен мутлақо бошқа одам бўлиб қолдим»⁸⁰. 1958 йили А. Сахаровнинг ядровий портлашлар радиоактивлигининг ирсиятга зарарли таъсири ва бунинг оқибатида ўртача ҳаёт давомийлигининг камайиши ҳақидаги иккита мақоласи пайдо бўлди. Олимнинг баҳо беришича, ҳар бир мегатонналик портлаш келажакда онкологик касалликдан 10 минг кишининг нобуд бўлишига олиб келади. Ўша йилнинг ўзида СССР атом портлашларига эълон қилган мораторийнинг узайтирилишига уриниши муваффақиятсизликка учради. Навбатдаги мораторий 1961 йил 30 октябрда ўта қудратли, ҳарбийдан кўра кўпроқ сиёсий мақсаддаги водород бомбасининг портлаши билан тўхтатилди. Ер экологиясини бузмаслик учун бу портлашни ҳавода ўтказишга қарор қилинган эди. Оғирлиги 27 тонна, узунлиги 8 метр бўлган эллик мегатонналик бомбани жуда қийинчилик билан Ту-95 стратегик бомбардимончи самолётига юклашди. 30 октябрь эрталаб соат 11 дан 32 дақиқа ўтганда Янги Ер ороли устида қуруқлик юзасидан 4000 метр баландликда 50 мегатонна тротил қувватига эга бўлган бомба портлатилди. Диаметри 10 км ҳажмдаги қизиқ турган шардан қуёш қувватининг 1% ига тенг энергия ажралиб чиқди. Вайрон қилиш зонаси 500 км га тарқалди, портлаш тўлқини ер шарини уч марта айланди. Портлашдан ҳосил бўлган гумбаз космосга етди⁸¹.

Бу ҳолат Н. Хрущёвни ташқи сиёсатда дадил ҳаракат қилишга ундади. Умуман, «Анадир» операциясига мувофиқ Кубада 42 та ўрта олисликка учувчи Р-12 ва янги СС-7 ракеталари

⁸⁰ Қаранг: Ш.Эргашев, Т. Бобоматов. XX аср: тақдирларда акс этган таърих. – Т.: «O'zbekiston» НМИУ, 2016. 398-б.

⁸¹ Қаранг: Р. Газиев. Деятели Узбекистана. <https://www.proza.ru/2012/03/10/1673> ёки Испытания термоядерной бомбы в СССР 30 октября 1961 года. <https://ria.ru/spravka/20161030/1480199084.html>

ўрнатилди, шунингдек, 42 минг кишилик қўшин жойлаштирилди. Бу қўшин турли хил ракета қурилмаларига, ракета юклаган кичик кемаларга, сув ости кемаларига, торпедо юклаган Ил-28 авиаполкига, атом бомбалари юкланган Ил-28 самолётлари эскадрильясига, МиГ-21 самолётлари авиаполкига, вертолётлар ва Тошкент авиация заводида ишлаб чиқарилган Ан-12 транспорт самолётлари полкига хизмат кўрсатарди. Полигонда жанговар тайёр 400 та танк яширинган, Кубанинг қирғоқ бўйларида 13 та ҳарбий кемалар навбатчилик қиларди. Ҳарбий иқтисодчилар томонидан қилинган ҳисоб-китобларга кўра Кубага 250 млн долларлик ҳарбий ускуналар олиб кирилган. Аммо экспертларнинг айтишича, бу «совук уруш» авж олган ўша даврда АҚШ билан СССР ўртасида ҳарбий тенгликни сақлаб туриш учун ўзини оқлайдиган харажат эди. Кариб инкирози тадқиқодчилари ёзишича, 2,5 – 4,5 минг км га уча оладиган ракеталар АҚШнинг ҳарбий қирғоқларида жойлашган барча ҳарбий объектларини йўқ қилишга қодир бўлиб, бу бутун капиталистик дунёни безовта қилиб қўйди. Курол-яроқларни Кубага ташиб келтиришда 85 та юк ва йўловчи ташувчи кемалар қатнашиб, улар 200 дан зиёд рейсларни амалга оширди. СССР томонидан тайёрланган ҳарбий операциянинг микёси жуда катта бўлиб, буни фақат жаҳон урушидаги тайёргарлик билан таққослаш мумкин эди. Ўз навбатида, АҚШ ҳам 40 та йирик ҳарбий кемаларини, жумладан, атом авианосеци «Энтерпрайз» бошчилигида 8 та авианосецларни, 200 та турли хил ҳарбий кемаларни, 13 та сув ости кемаларини ва 20 минг пиёда қўшинларни юклаган юк кемаларини Куба атрофида тўплади. Флорида штатида 250 минг кишилик қўшинлар гуруҳи жанговар тайёргарликка келтирилди. АҚШ армияси 450 минг кишилик қўшинларни ҳам жанговар ҳолатга келтиришни бошлади. Совет Иттифоқи томонидан қўйилган бундай қалтис қадамдан сўнг муаммони тинч йўл билан ҳал қилиш учун ишга дипломатлар киришиши лозим эди. Икки томоннинг ҳам ўша даврдаги дипломатлари ва кейин ҳарбий экспертлар ёзишича, Кариб инкирози ҳукуматларни энг оғир шароитларда ҳам келишувларни излаб топиш мумкинлигига ўргатди. Икки давлат раҳбарлари ва элчилари ўртасидаги бир қатор тортишувлардан сўнг

АҚШнинг Ок уй маъмурияти тўлик таркибда бир ҳафта кечаю кундуз икки давлат ўртасидаги қарама-қаршилиқни муҳокама қилди. Н. Хрущёв ва унинг буйруғи билан бутун совет ҳукумати намоёншкорона Большой театрга борди, ҳуллас, охири муаммо ечилди. АҚШ президенти Жон Кеннеди ўз укаси Роберт Кеннеди орқали мурожаат қилиб, Н. Хрущёвни учрашувга таклиф қилди. Ўзаро учрашувлар ва зиммага олинган мажбуриятлардан сўнг 1962 йил 2 ноябрда совет ракеталари Кубадан олиб чиқиб кетилди. Ўз навбатида, АҚШ Кубанинг денгиз камалини бекор қилди, унинг суверенитетини ҳурмат қилишини таъкидлади, СССР чегаралари яқинида, Туркия ҳудудидаги Америка ҳарбий базалари масаласини кўриб чиқишга ваъда берди. АҚШ президенти Ж. Кеннеди ва совет раҳбари Н.С. Хрущёв намоёнш қилган сабот ва соғлом фикр бу можарони бартараф қилиш имконини берди.

Кариб инқироzi Совет Иттифокига жуда қимматга тушди. Бевосита иқтисодий харажатлардан ташқари дипломатик муаммолар ҳам пайдо бўлди, масала БМТ Бош Ассамблеясида муҳокама қилингандан сўнг кўплаб мамлакатлар СССР билан дўстона муносабатлардан воз кечди. Натижада бетараф мамлакатлар ҳам Совет Иттифокига муносабатини ўзгартирди, уни ҳурмат қилиш эмас, ундан кўркадиган бўлиб қолди.

Шу тариқа Марказий Америкада ўз мустақил йўлини танлаган Кубанинг кейинги ривожланишида Ш. Рашидовнинг ҳам маълум ҳиссаси бор. Ҳозир АҚШда яшаётган Ўзбекистон авиация саноатининг фахрийси Р. Газиев ўз хотираларида ёзишича, Марказий Америкадаги Кубага бағишланган деярли барча нашрларда Ш. Рашидов ҳақида, икки давлатларни яқинлаштиришдаги унинг роли, журналистлик ва ёзувчилик фаолияти тўғрисида, Марказий Осиёдаги чўл ерларни ўзлаштиришга қўшган ҳиссаси ҳақида маълумот берилади. Ф. Кастро ўз таржимаи ҳоли ҳақида ёзган, дунёнинг кўплаб мамлакатларида нашр қилинган «Менинг ҳаётим» номли китобида ҳам бир неча саҳифани Ш. Рашидовга бағишлаган⁸².

⁸² Қаранг: Р. Газиев. Деятели Узбекистана. Воспоминание. <http://www.proza.ru/2012/03/10/1673>

Ш. Рашидов Кубадан кайтгандан сўнг ҳам «Анадир» операцияси билан боғлиқ дипломатик фаолиятни давом эттирди, хусусан, 13 июнда Москвага келган Ф. Кастро билан учрашди. Умуман Ш. Рашидов ва Ф. Кастро ўртасидаги алоқалар узоқ давом этди.

1963 йили СССРга ташриф буюрган Ф. Кастро Ўзбекистонга ҳам келди. Ш. Рашидов унга Ўзбекистон шаҳарларининг диккатга сазовор жойларини кўрсатди, Тошкент, Самарқандда бўлди, Мирзачўлда чўлқуварлар билан учрашди. Энди модернизация йўлига кирган Куба учун Ўзбекистон тажрибаси жуда қизиқарли эди.

Айни пайтда Ш. Рашидов катта сиёсатга қўшилганлиги ва давлат ишлари билан ўта бандлигига қарамасдан, сеvimли иши ёзувчиликни давом эттирди. У Куба сафаридан сўнг бошлаганига анча бўлган «Қудратли тўлқин» романини ёзиб тугатди. Роман Ш. Рашидов 1944 йили самарқандлик қурувчилар билан бирга иштирок этган Фарҳод ГЭСи қурувчиларига бағишланган. Олдинги икки асари – «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» романиларидаги сингари бу асарнинг ҳам марказида икки сеvimшган ёш – Пўлат ва Баҳорнинг ҳаёти ва қураши олинган. 1930-йиллари совет адабиётига кириб келган «саноат романи» типига ёзилган бўлиб, Ш. Рашидов бу усулни ўзбек адабиётига биринчилардан бўлиб олиб кирган ёзувчи эди.

Шу даврда Н. Хрущёв ислохотлари фақат маъмуриятчилик усуллари билан халқ хўжалигида туб ўзгаришларга эришиб бўлмаслигини кўрсатиб берди. 1960 йилларнинг бошларидаёқ бир қисм иқтисодчилар орасида халқ хўжалигини бошқаришнинг бошқача, иқтисодий усулларини қўллаш лозимлиги ҳақида фикр етилди. Тобора кучайиб бораётган иқтисодий муаммолар ҳам иқтисодни бошқаришга янгича ёндашувни талаб қиларди.

Шундай ҳолатда 1962 йил октябрда Н. Хрущёв Тошкентга келди. У республикада қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг ривожланиши билан танишди, олимлар билан учрашиб, муаммолар ҳақида суҳбатлашди. Кейин кончилар шаҳри Олмалиқда мис бойитиш фабрикасининг очилиш маросимида иштирок этди. Ш. Рашидов унга мис билан бирга йўл-йўлакай олтин ҳам олинishi ҳақида маълумот берди. У эса нима учун йўл-йўлакай олтин

олинади? дея кизикди. Шунда Шароф Рашидович Ўзбекистон «оқ олтин» билан бирга ҳақиқий олтинга ҳам бойлигини, факат уни қазиб олиш энди бошланиши ҳақида гапириб берди. Шу даврда Мурунгов олтин конини ўзлаштириш режаси устида иш кетаётган эди. Ўзбекистонда олтин ишлаб чиқариш саноатининг фахрийларидан бири Аброл Қаҳҳоровнинг хотирлашича, Ш. Рашидов олтин ва уни қазиб олиш тарихи бўйича жуда катта билим ва салоҳиятга эга бўлган. Аслида бу даврда Мурунгов томонларда геология-разведка ишлари жадал олиб борилаётган, 1958 йил 1 сентябрда Навоий тоғ-кон комбинатига асос солинган, Учқудукда ҳам қурилиш ишлари бошлаб юборилган эди.

Н. Хрущёв Тошкентдан Москвага янги ғоялар билан қайтиб келди. 1962 йил декабрда маркази Тошкентда бўлган КПСС Марказий Комитетининг Ўрта Осиё Бюросини ташкил қилди. Бу ташкилот Ўрта Осиёда бошланадиган ислохотларга бошчилик қилиши лозим эди. Н. Хрущёв бу ташкилотга раҳбар этиб тажрибали партия ходими Владимир Ломоносовни тайинлади. В. Ломоносов Н. Хрущёвдан кейин ҳам узок йиллар Ўзбекистонда ишлади. Шу йил декабрь ойида Ўзбекистон Компартияси таркибида бир қатор ўзгаришлар юз берди. Жумладан, Ўзбекистон ССР Давлат хавфсизлиги комитетининг раиси Г. Наймушин Президиум аъзолигидан номзодликка ўтказилди. Бу Ш. Рашидовнинг истаги бўлмасдан, Н. Хрущёвнинг бутун СССРда КГБнинг таъсирини пасайтиришга қаратилган сиёсатининг натижаси эди. Шу йиғилишда Н. Худойбердиев Президиум аъзоси, Қ. Муртазов аъзоликка номзод қилиб сайланди.

Ислохотлар доирасида Партия назорати комитети катта ваколатларга эга бўлди. Бу ташкилот партия органлари, ҳукумат, суд, ҳатто КГБни ҳам текшириш ваколатини олди. Ўзбекистонда Партия назорати комитетининг раиси этиб М. Мусахонов тайинланди. 1963 йили партия раҳбариятидаги ўзгаришлар давом эттирилиб, З. Раҳимбобоева ўрнига Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг мафкура бўйича секретари этиб Р. Нишонов сайланди.

1963 йилдан Ш. Рашидовнинг Н. Хрущёв билан муносабати ҳам мураккаблашди. Ш. Рашидовнинг мамлакат ички ҳаётидаги кўплаб воқеаларга ўз нуқтаи назари борлигини деярли намойиш-

корона тарзда изхор килиши Н. Хрущёвга ёкмасди. Масалан, Н. Хрущёв даврида динга қарши ўтказилган кампания умуман совет давлати тарихида бошқа учрамайди. Беш йил ичида (1960 – 1964) СССРда черков, масжид ва бошқа диний эътикод жойлари 5,5 мингтага қисқариб кетди. Н. Хрущёв бутун мамлакат бўйлаб динга қарши кураш эълон қилди. Ш. Рашидов бошчилигидаги Ўзбекистон раҳбарияти турли баҳоналар билан республика ҳудудида бу жараёни юмшатишга уринди. Москвага шунча масжид ёпилди, деб ахборот берилса-да, аслида улар фаолият юритаверди. Буни Н. Хрущёв яхши биларди. Аммо, республика эришадиган ютуқлар Ш. Рашидовни лавозимидан олишга йўл қўймаётган эди. Масалан, 1963 йили Ўзбекистон пахтадан рекорд – 3 млн 688 минг тонна ҳосил йиғиб олди. Бу ўтган йилги кўрсаткичдан 681 минг тонна кўп эди. Шу йил декабрда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган пахтакор» деган фахрий унвон таъсис қилди. Республика бошқа соҳаларда ҳам кўзга кўринарли ютуқларга эришди. Шу йили 29 та янги саноат корхоналари ишга туширилди, ишлаётган завод ва фабрикаларда 55 та цех қурилди. Бу ютуқлар Н. Хрущёв билан муносабатларнинг мураккаблигига қарамасдан, Ш. Рашидовга куч ва ишонч бахш этди. У баъзи ҳолларда очиқчасига Н. Хрущёвга қарши борди. Масалан, 1959 йили Москвадан қувилган машҳур ёзувчи Константин Симоновга Ш. Рашидов Тошкентда бошпана берди. «Звезда Востока» журнали СССРда биринчилардан бўлиб унинг «Тириклар ва ўликлар» романини нашр қила бошлади.

Шу даврда Ўзбекистон раҳбариятида ҳам бир қатор ўзгаришлар юз берди. 1963 йил декабрда Ўзбекистон ССР КГБнинг раиси Г. Наймушин ўрнига Москва С. Кисилёвни тайинлади. Ш. Рашидов ҳам 1964 йил мартда Ўзбекистон Ички ишлар министри Т. Жалилов ўрнига Ҳайдар Яхёевни тайинлади. Шу йил август ойида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси таркибида ҳам ўзгариш юз берди: И. Анисимкин бюро аъзоси этиб сайланди.

Бу даврда Н. Хрущёвнинг ўзбошимча ва ўйламасдан қабул қилган қарорлари КПССнинг энг юқори доирасидаги раҳбарларни ҳам ташвишга сола бошлаган эди. Оддий совет кишилари ора-

сида ҳам Н. Хрущёвга хурмат пасайиб борди, у хакида турли хил латифалар тўқилди, уни энди халқ орасида «Никита-кукурузник» (Никита-маккажўхоричи) деб атай бошлади. Булар ҳаммаси Н. Хрущёв даврининг тугаб бораётганидан далолат берарди.

Аслида, совет тарихининг энг романтик, мураккаб ҳислар ва ушалмас орзуларга тўлиб-тошган давларидан бири Н. Хрущёв номи билан боғлиқ. Бу даврни таниқли совет ёзувчиси И. Эренбург узоқ ва қаҳрли Сталин «қиши»дан кейинги «илиқлик» деб атади. Айни пайтда, бу ҳали эркин фикр ва ҳисларга тўлиб-тошган «баҳор» эмасди, у айнан «илиқлик» бўлиб, ундан кейин яна «енгил совук» тушиши ҳам мумкин эди. Шунга қарамасдан, совет кишилари бу даврда катта орзулар билан, ўзгаришларни кутиб яшади. Бу орзуларнинг ҳаммаси ҳам амалга ошмагани аниқ, аммо амалга ошган қисмида Н. Хрущёвнинг хизматлари катта. Айнан унинг даврида Сталин лагерларининг маҳбуслари озодликка чиқди, деҳқонлар паспорт олди ва ўзи истаган жойда яшаш ҳуқуқига эга бўлди, юз минглаб оилалар бараклардан алоҳида хонадонларга кўчиб ўтди (уларни кейин писандсизлик билан «хрушчовкалар» деб атади). Ишлайдиган кишилар ҳафтасига икки кун дам олиш, қариялар эса пенсия ҳуқуқига эга бўлди.

«Илиқлик» даври маданият ва фаннинг гуркираб ўсиши учун шароит яратди. Бу даврга хос бўлган ютуқлар ва зиддиятлар айнан маънавий соҳада ёрқин акс этди. Ўзгаришларга биринчи бўлиб муносабат билдирганлар адабиёт вакиллари бўлди. Улар танқидий мақолалар ва янги руҳдаги асарларни эълон қилди. Узоқ йиллар давомида биринчи марта мамлакатда шаклланган муҳитнинг, бир киши – давлат бошлиғи барча соҳанинг «билимдони» бўлиб, фан ва маданият соҳалари вакилларига нимани ва қандай ёзиш ёки нимани кашф этиш тўғрисида «энг тўғри» маслаҳатни бериши, кишиларнинг фикри ва ўй-хаёллари устидан яқка ҳукмронлик қилиши маънавият учун ҳалокатли эканлиги хақида очиқ айтилди.

1953–1964-йиллари жамиятнинг маънавий ҳаётида сўзсиз жуда катта ўзгаришлар юз берди. Улар СССРдаги барча халқлар, жумладан, ўзбекларнинг маънавий янгиланишида, сталинизм асоратларидан халос бўлишида катта роль ўйнади.

Аммо мамлакатдаги иқтисодий аҳвол Н. Хрущёвнинг мавқеини туширди. 1964 йили октябрда бўлиб ўтган КПСС МК Пленуми уни бир қатор хато ва камчиликларда айблаб, КПСС МК Биринчи секретари, СССР Министрлар Советининг Раиси лавозимларидан озод қилди. Бу аслида СССР тарихида ҳам муҳим воқеа эди. Мамлакат тарихида биринчи (ва охириги) марта давлат ва партия бошлиғи оддий овоз бериш йўли билан лавозимидан озод қилинди. Н. Хрущёв ўрнига КПСС МК Биринчи секретари қилиб Л. Брежнев сайланди, СССР Министрлар Совети Раиси қилиб А. Косигин тайинланди. Н. Хрущёвнинг ағдарилиши мамлакатда норозилик уйғотмади. Аксинча, сталинизм даврига қайтишдан чўчиган бир гуруҳ зиёлилардан ташқари барча пленум қарорини маъқуллади ва кўтаринкилик билан қарши олди. Давлат хизматчилари ҳам, аҳоли ҳам раҳбарият алмашинувини Н. Хрущёв хатоларини тузатиш йўлидаги имконият сифатида қабул қилди. Барча Сталин жиноятларининг фош қилиниши натижасида жамиятда вужудга келган кескинликни юмшатиш, хотиржамлик ва барқарорлик тарафдори эди. Аммо Н. Хрущёвнинг истеъфоси билан «илиқлик» даври ҳам тугаганлигини жуда кам кишилар англаб етган эди.

Н. Хрущёв умрининг сўнги йилларида хотираларини ёзди, уларда мамлакат раҳбари бўлган йилларда йўл қўйган хатолари ҳақида очик гапирди. Аммо у бошқача ҳаракат қила олмасди, зотан у ўзи ўзгартиришни истаган тоталитар режимнинг маҳсули бўлиб, умрининг охиригача шу режим руҳи билан яшади.

Н. Хрущёв 1971 йил 11 сентябрда вафот эди. Унинг Новодевичье қабристонидаги хайкалини машҳур хайкалтарош Эрнст Неизвестний оқ ва қора мрамрдан ясаганлиги бежиз эмас. Унинг ҳокимият тепасида бўлиши Сталин шахсига сиғинишнинг йўқ қилиниши ва Ғарб билан муносабатларнинг илиқлашиши билан, худди шу сингари авангардчи рассомлар кўرғазмасининг вайрон қилиниши ва ядро урушига олиб келишига озгина қолган Кариб инқироzi билан машҳур. Никита Сергеевичнинг ўз ҳаёти ҳам зебра каби оқ-қора чизиқлардан иборат. Тақдир унга шахсий гам-кулфатни ҳам, бахтни ҳам, юксак парвозлар-у, қайғули дамларни ҳам насиб этганди. У оз эмас, кўп ҳам эмас ўз даври – XX

асринг, шу асрда дунёнинг олтидан бир қисмида коммунистик тажрибани амалга оширган советлар даврининг машхур кишиси эди. Инкилоблар ва урушларга бой бўлган алғов-далғов замонаси сингари у тарихда, авлодлар ёдида аччиқ ва ёркин хотиралар сифатида сақланиб қолди.

«ТУРГУНЛИК» ВА ТАРАҚҚИЁТ

Ш. Рашидов КПСС Марказий Комитетининг Н. Хрущёвни лавозимидан озод қилган пленумидан сўнг Тошкентга қайтиб келди. Республика пахтакорлари эришган ютук Ш. Рашидовга Москвадаги янги рахбарият олдида ўзини дадил тутиш имкони берибди. 1964 йили давлатга 3 млн 670,7 минг тонна пахта топширилиб, режа 106,4% га бажарилди. Шу йили Ўзбекистон ССР ташкил топганлигининг 40 йиллиги нишонланди. Ушбу муносабат билан 20 ноябрда Тошкентдаги Санъат саройида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Олий Советининг тантанали қўшма йиғилиши ўтказилди. Йиғилишда янги сайланган КПСС Марказий Комитетининг Биринчи секретари Л.И. Брежнев табрик нутқи сўзлади. Л. Брежневнинг Тошкентга келиши Москвадаги янги рахбариятнинг Ўзбекистонга, унинг рахбари Ш. Рашидовга яхши муносабатидан далолат эди.

Ўз нуткида Л. Брежнев Ўзбекистон сиёсий, иктисодий ва маданий тараққиётда эришган ютуқларга ҳам тўхталиб ўтди. Жумладан, республикада саноатнинг 100 дан ортиқ соҳалари фаолият юритаётгани, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар дунёнинг 58 та мамлакатларига экспорт қилинаётгани, Ўзбекистон заводлари Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг ҳаммасидан кўп кишлоқ хўжалик машиналарини ишлаб чиқараётганлиги тўғрисида айтилди.

Бу айтилганлардан ташқари Ўзбекистон шу даврда СССР республикалари ва чет элларга металл, пўлат ва чўян трубалар, кимё ва радио-электротехника ускуналари, тўқимачилик машиналари, тракторлар, кўтарма кранлар, экскаваторлар, пахта териш машиналари ва бошқалар экспорт қиларди. Шунингдек, бошқа республикаларга вольфрам, молибден, кобальт, мис,

Шароф Рашидов

кўрғошин ва бошқа рангли металллар етказиб берарди. Самарканддаги «Кинап» заводининг киноаппаратуралари барча совет республикаларига жўнатилар, «Таштекстильмаш» заводининг машиналари эса СССРдаги 350 та фабрикаларга ўрнатилган эди. 1964 йили «Ташсельмаш» заводи вертикал-шпинделли ХТ-1,2 пахта териш машиналарини оммавий ишлаб чиқара бошлади. Шу йил бошида энг йирик газ қувури – Бухоро – Урал йўналиши бўйича Урал саноат шаҳарларига юз миллион кубометрлаб юкори сифатли ёкилғи етказиб берилди бошланди. Буларнинг барчаси Ўзбекистонда саноат ривожланишининг жадал суръатларидан, республикамизнинг катта имкониятлари ва улкан истикболларидан далолат берарди.

«Илиқлик» йилларида Ўзбекистон фани ҳам дунё миқёсига чиқди. Ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари И. Мўминов, Я. Ғуломов, Р. Набиев, Х. Сулаймонова, О. Аминов, И. Искандаров, Р. Аминова, Э. Юсупов, геологлар Ҳ. Абдуллаев, И. Ҳамрабоев, Г. Мавлонов, биокимёгар Ё. Тўракулов, кимёгарлар О. Содиков, М. Набиев, С. Юнусов, физик ва математиклар Т. Қори-Ниёзий, Т. Саримсоков, У. Орифов, С. Сирождидинов, С. Азимов, В. Қобулов, техника фанларида М. Ўрозбоев, биология ва ботаникада З. Қодиров, А. Дадабоев, А. Имомалиев ва бошқалар ўзбек фанини машҳур қилди, улар асарлари чет элларда нашр қилинди. Кўпчилиги чет эл фанлар академияларининг аъзолари бўлди. 1959 йили геология соҳасидаги илмий иши учун академик

Ҳабиб Мухаммедович Абдуллаев, 1964 йили эса қалқон безларни тадқиқ этишдаги илмий янгиликлари учун яна икки ўзбек олимлари – Ёлқин Холматович Тўрақулов ва Ражаб Қоплонбекович Ислombeков совет даврининг энг олий мукофоти – Ленин мукофотиға сазовор бўлдилар.

Л. Брежнев Тошкентдан жунаб кетгандан сўнг Ўзбекистонда кизик воқеа содир бўлди. Кўпчилик, айникса, ўзини амалдаги ҳукуматға муҳолифатчи деб ҳисобловчилар Л. Брежневни вақтинча ҳукуматға келган шахс, шу сабабли таъсири кучли эмас, унинг яқин келажакда ҳокимиятдан кетиши сўзсиз Ўзбекистонда ҳам ҳокимият алмашинувига олиб келади, деб ўйларди.

1964 йил декабрда бўлиб ўтган Тошкент бирлашган партия конференциясида Тошкент область партия комитетининг ташкилий-партиявий бўлими мудирининг муовини Вали Усмонов муҳолифатчилар номидан сўзға чиқди. Бу вақт Ш. Рашидов залдан чиқиб кетган эди. В. Усмоновнинг нутқи 25 дақиқа давом этди. Шу вақт ичида у Ш. Рашидовнинг партия ва хўжалик ташкилотчилик фаолиятини ҳамда инсоний сифатларини танқид остиға олди. У Ш. Рашидов фаолиятини партия томонидан қаттиқ танқидға учраб, ишдан олинган Н. Хрущёв номи билан боғлади. Ш. Рашидовни КПСС XXII съездида Н. Хрущёвға хушомад қилганликда, мамлакатимиздаги барча ютуқларни факат унинг номи билан боғлаганликда айблади. Аслида амалда ўтирган биринчи раҳбарни осмонға кўтариб макташ, ишдан кетгандан кейин эса ерга уриш совет сиёсий маданиятининг ажралмас қисми бўлиб, буни Ш. Рашидов кашф этган эмасди. Масалан, Ф. Раззаковнинг ёзишича, КПССнинг ўша XXII съездида Қозоғистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Д. Кунаев ўз нуткида Н. Хрущёв номини 8 марта, Белорусия КП МКнинг биринчи секретари К. Мазуров – 7 марта, Украина раҳбари Н. Подгорний – 14 марта тилға олади. Ш. Рашидов ҳам шулар қаторида 9 марта Н. Хрущёв номини мактов билан тилға олади. Аслида совет даври сиёсий маданияти билан таниш бўлган кишилар учун бунинг ҳайратланарли жойи йўқ.

Шундан сўнг конференцияда сўзға чиққан Тошкент шаҳар партия комитетининг биринчи секретари Қ. Муртазоев, Ўзбекистон

ССР Олий Совети ходими А. Қодиров, Мирзачўлқурилиш бош бошқармаси собиқ раҳбари А. Саркисов, Тошкент область партия комитетининг биринчи секретари М. Абдураззоқов ва бошқалар сўзга чиқиб, В. Усмоновнинг нуткида Ш. Рашидов номига айтилган гапларнинг асоссиз эканлиги ҳақида гапиришди.

Москва билан телефон алоқасидан сўнг залга қайтиб кирган Ш. Рашидов конференцияда 20 дақиқа нутқ сўзлади. Асосан республика эришган ютуқлар ва олдинда турган муаммолар тўғрисида гапириб, факат нутқининг сўнгида ўз номига айтилган танқиднинг бир қисми тўғрилигини тан олиб, ўша пайтда Н. Хрущёвни ҳамма, бутун Совет Иттифоқининг ташвиқот органлари мақтаганини, чунки у кўп ва яхши ишлаганини, кейин эса хатоларга йўл қўйганини айтиб ўтди.

Ш. Рашидов шу нуткида Тошкент шаҳрини реконструкция қилиш режаси КПСС Марказий Комитети томонидан маъқуллангани, бу ишнинг асосий қисми 2–3 йилда якунланиши тўғрисида эълон қилди. Мамлакат, республикамиз олдида турган улкан вазифалар ва режалар ҳақида гапирди.

1965 йил 3 мартда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми бўлиб ўтди. Пленум бир қатор ташкилий масалаларни кўриб чиқди. Жумладан, Ўзбекистондаги Москванинг «кўзи ва қулоғи» бўлган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг иккинчи секретари бўлган В. Карлов ўрнига В. Ломоносов сайланди. Шунингдек, Н. Матчонов Бюро аъзолигига сайланди.

Айни пайтда, Москвада ҳокимиятга келган Л. Брежнев жамоаси фаолиятнинг ягона позитив дастурига эга эмасди. Кейинги ҳаракат ҳақида мавжуд қарашлар, бюрократиянинг барқарор мавжудлигига салбий таъсир кўрсатган кўплаб ўзгаришларни бекор қилишдан иборат, деб ҳисобланарди. Бу, ўз навбатида, жамият ва партияни демократизациялаш сари қилинган ҳаракатларни, шахсга сиғинишнинг бундан буёнги танқидини тўхтатишни англатарди. Зотан, Сталинни янада фош қилиш тоталитар тизимнинг асосларини емирад эди.

Янги курс бирданига қарор топмади. Л. Брежнев типик аппарат ходими бўлгани учун дохийлар фикрига асосланар ва ўзининг

мустакил сиёсий платформасига эга эмасди. Ҳокимият чўққисига чиққач, аппаратнинг қўллаб-қувватлашини таъминлайдиган курсни шакллантиришга мажбур бўлди. Аппаратчилар орасида нафақат консерватив, балки сталинпарастлик кайфиятлари устун эди. Буларнинг барчаси Л. Брежнев характеридаги мойилликлар билан қўшилиб, консерватив курснинг ўрнатилишига олиб келди. Аммо «илиқлик» даврининг жамиятда, айниқса, зиёлилар орасида таъсири кучли бўлганлиги учун брежневчилар сталинизмни очикчасига реставрация қилиш йўлидан бормади.

Н. Хрущёв ислохотлари факат маъмуриятчилик усуллари билан халқ хўжалигида туб ўзгаришларга эришиб бўлмаслигини кўрсатиб берди. 1960-йилларнинг бошларидаёқ бир қисм иқтисодчилар орасида халқ хўжалигини бошқаришнинг бошқача, иқтисодий усулларини қўллаш лозимлиги ҳақида фикр етилди. Тобора кучайиб бораётган иқтисодий муаммолар ҳам иқтисодни бошқаришга янгича ёндашувни талаб қиларди.

КПСС МКнинг 1965 йил март ва сентябрь Пленумлари қарорлари ислохотларни бошлаб берди. Март Пленуми эътиборни қишлоқ хўжалигини бошқаришнинг механизмларига қаратди. Уни ижтимоий ва шахсий манфаатлар уйғунлиги асосида, колхозчилар ва совхозлар ишчиларининг моддий манфаатдорлигини ошириш эвазига ислох қилишга интилди. Масалан, ғалла етиштириш бўйича мажбурий режалар қисқартирилди, режадан ошиқча ғалла давлат томонидан оширилган нархларда сотиб олинадиган бўлди. Шахсий томорқа хўжаликларидан баъзи тақиқлар олиб ташланди. Аммо асосий эътибор Қишлоқ хўжалик вазирлигининг ролини оширишга, қишлоқ хўжалигини режалаштиришга ва капитал маблағлар киритишни кўпайтиришга қаратилди.

КПСС МКнинг сентябрь Пленумида А. Косигин маъруза қилиб, саноатни бошқаришни яхшилаш, режалаштириш иқтисодий рағбатлантириш ва бошқа жиҳатларни қамраб олган иқтисодий ислохотлар дастурини эълон қилди. Ислохотларнинг моҳияти халқ хўжалигини режалаштиришни марказдан жойларга ўтказиш, ишлаб чиқаришда иқтисодий самарадорлик (фойда, рентабеллик)нинг ролини ошириш ва корхоналар мустақиллигини таъминлашдан иборат эди.

Ислохотлар дастлабки йилларда иқтисодий ўсишнинг жадал суръатларини таъминлади ва СССР халқ хўжалиги ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Иқтисодиёт ва ижтимоий-маданий ҳаётда катта ютуқларга эришилди. 1960 – 1970 йилларда ялпи ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш 350% дан кўпроққа ошди. Мамлакатда аввалги тўртта беш йилликдагига нисбатан 4 марта кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилди. Беш йилда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 485% га, қишлоқ хўжалиги – 171% га кўпайди. 1970 йили фан ва техника давлатнинг жиддий қўллаб-қувватлаши ҳисобига фаол ривожланди. Бу йиллари фанга йўналтирилган капитал маблағ 3 марта, илмий ходимлар сони 2 марта кўпайди. Аҳоли фаровонлиги ҳам анча ошди⁸³.

Бундай иқтисодий юксалишга корхоналарнинг хўжалик мустақиллигини ошириш, юқоридан белгилаб бериладиган кўрсаткичларни кескин камайитириш, хўжалик алоқалари ва шартномавий муносабатлар аҳамиятини ошириш эвазига эришилди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг тан нархи тахминан 1/5 марта ошди. Ишлаб чиқаришнинг ялпи рентабеллиги совхозларда – 22%, колхозларда – 34% ни ташкил қилди. Аммо бу вақтинчалик ютуқлар эди. Моддий манфаатдорликни реал оширмасдан туриб, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш мумкин эмаслиги тезда маълум бўлиб қолди.

Айни пайтда, ҳаёт мафкуравий йўриқларнинг маълум модернизация қилинишини ҳам талаб қиларди. Зеро, КПСС XXII съездида қабул қилинган янги дастурга биноан СССР 1970 йили аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича дунёнинг ривожланган мамлакатларини қувиб ўтиши, 1980 йилга келиб эса коммунизмнинг моддий-техник базасини яратиш лозим эди. Бундан ташқари, «илиқлик» йиллари шахсга сиғинишнинг фош қилиниши узоқ йиллар давомида аҳоли онгига сингдирилган постулатларнинг ёлғонлигини очиб ташлади. Шу сабабли 1960-йилларнинг иккинчи ярмида КПСС идеологлари бу саволларга жавоб берадиган концепция яратиши лозим эди.

⁸³ Қаранг: А. Дусенбаев, Н. Воеводина. Экономическая история России. <http://oldru.com/ecohistory/menu.htm>

Натижада «ривожланган социализм» концепцияси яратилди. Бу концепция, биринчидан, партия бошчилигида мамлакат «катта ютуқлар»га эришганини таъкидлаш, иккинчидан, халқ фаровонлигини ошириш, жамиятни демократизациялаш, жамиятнинг ўзини ўзи бошқаришга ўтиши ҳақида бирон-бир аниқ фикр билдирмаслик имконини берди. Жамиятдаги мавжуд тартибларни ижтимоий тараққиётнинг олий ютуғи деб эълон қилган ривожланган социализм концепцияси тоталитар тизимни кўр-кўрона макташ ва абадийлаштириш учун назарий асос яратди.

1965 йил Ўзбекистонда пахтачилик учун анча оғир келди. Қурғокчилик туфайли ер ости сувларидан фойдаланиш учун 16 минг дона насослар ўрнатишга тўғри келди. Натижада 3 млн 903 минг тонна пахта териб олинди ва бу янги рекорд эди. Шу йили Ш. Рашидов фаолиятдан норози яна бир киши – Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросининг собиқ аъзоси, айти пайтда, Ўзбекистон ССР Кинематография Давлат комитети раисининг муовини бўлган Расул Ғуломов 31 июлда Ш. Рашидов номига хат билан мурожаат қилиб, унга нисбатан анча қатъий ва катта қисми жуда баҳсли бўлган айбларни илгари суради.

Р. Ғуломов хатни фақат Ш. Рашидовга эмас, бир нусхасини Л. Брежневга ҳам жўнатади. Аммо, бу пайтда каттарок муаммо билан банд бўлган Л. Брежнев Р. Ғуломовга жавоб қайтармайди. Гап шундаки, ўша пайтда Украина Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари П. Шелест КПСС Марказий Комитети Президиумига мурожаат қилиб, Украинанинг ташқи бозорда мустақил фаолият юритиши учун рухсат сўрайди. Бу, албатта, Марказнинг монополиясига раҳна солувчи, шу сабабли рухсат бериб бўлмайдиган илтимос эди.

Хуллас, шу муаммо билан банд бўлган Л. Брежнев Ўзбекистонлик Р. Ғуломовнинг Ш. Рашидов устидан ёзган мурожаатига жавоб бермади. Бундан ташқари, Л. Брежнев Ўзбекистондаги аҳвол ва Ш. Рашидовнинг фаолияти тўғрисида Р. Ғуломовдан ташқари Москванинг «кўзи ва қулоғи» бўлган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг иккинчи секретари ва Ўзбекистон ССР КГБ раисидан ҳам маълумот олиб турарди.

Бу ҳол, албатта, Р. Ғуломовни каноатлантирмади, у 5 декабрда Л. Брежневга иккинчи хат билан мурожаат қилади. Бу хатда

айтилишича, Ш. Рашидов Р. Ғуломовнинг биринчи хатида келтирилган фактни текшириш учун Марказий Комитетнинг комиссияси тузилади. Р. Ғуломовнинг фикрича, комиссия аъзолари Ш. Рашидовга боғлиқ кишилар бўлганлиги учун масалани объектив ҳал этиши мумкин эмасди. Р. Ғуломов иккинчи хатига жавоб олмаганидан кейин ҳам Ш. Рашидов устидан турли жойларга муурожаат қилишни ташламайди. Биз Р. Ғуломов тўлиқ ноҳақ бўлган демоқчи эмасмиз ва уни айбламаймиз ҳам. Фақат тажриба шуни кўрсатадики, кўпчилик ҳолларда, амалдан кетиб, раҳбардан норози бўлган киши шу раҳбар фаолиятига объектив баҳо беришга кодир бўлмайди.

Яна бир гапни айтиб ўтиш керак. Ш. Рашидов даврида Р. Ғуломов турли лавозимларда муваффақиятли ишлаб юрди. Ш. Рашидов вафот этгандан сўнг ҳам республика миқёсидаги мансабларга ҳам кўтарилди.

1966 йилнинг бошлари анча ташвишли бўлди. 4 – 10 январь кунлари Тошкентда Ҳиндистон ва Покистон ўртасида музокаралар ўтказилиб, Тошкент Декларацияси имзоланди. Албатта, бу музокараларни ташкил қилишда ва ўтказишда Ўзбекистон раҳбарияти, хусусан, Ш. Рашидовнинг роли катта бўлди.

Маълумки, Буюк Британия мустамлакаси бўлган Ҳиндистон мустақилликка эришди ва 1947 йил 15 август кuni иккита мустақил давлат – Ҳиндистон ва Покистон ташкил топганлиги эълон қилинди. Ҳиндистоннинг диний мансублик асосида икки давлатга бўлиниб кетиши кўплаб муаммоларни келтириб чиқарди. Бўлиниш пайтидаги можароларда одамларнинг оммавий ўлдирилиши узок йилларга Ҳиндистон ва Покистон ўртасида ўзаро душманлик ҳиссини шакллантирди. Ўз юртини ташлаб, бошқа ҳудудларга кўчиш ҳам миллионлаб кишилар ҳаётига таъсир қилди, 17 миллион киши уй-жой ва мол-мулкидан айрилди. Ўзаро қирғин пайтида кўплаб кишилар ҳалок бўлди, фақат 1948 йил январгача 2 млн киши жабр кўрди.

Энг оғири Панжоб ва Бенгалиянинг бўлиниши бўлди. Бу жараёнда хиндлар, сикхлар ва мусулмонлар ўртасида қонли тўқнашувлар бошланди, оқибатда 500 минг киши ҳалок бўлди. Ҳиндистоннинг бўлиниши жаҳоннинг янги тарихидаги энг катта

аҳоли миграциясини келтириб чикарди – 12 млн ҳиндлар, сикхлар ва мусулмонлар ўз жойларини ташлаб, ташкил қилинган янги давлатлар – Ҳиндистон ва Покистон ҳудудига тарқалиб кетди.

Икки давлат ўртасида бир неча бор урушлар бўлиб, ҳолат ташки омил таъсирида янада мураккаблашди. 1965 йил май ойида Кашмир учун Ҳиндистон билан Покистон ўртасида бошланган уруш Ҳиндистонда ички сиёсий барқарорликка ҳам салбий таъсир кўрсатди.

Шундай ҳолатда, икки давлатни яраштириш мақсадида 1966 йил январда Тошкентда, СССР Министрлар Совети Раиси А.Н. Косигин воситачилигида, Ҳиндистон ва Покистон ўртасида музокаралар бўлиб ўтди. Музокаралар муваффақиятли якунланиб, Тошкент Декларацияси қабул қилгандан сўнг, 10 январь куни Ҳиндистон Бош вазири Л.Б. Шастри тўсатдан вафот этди.

Л.Б. Шастрининг тўсатдан вафот этиши турли миш-мишларни келтириб чикарди. Ҳатто, ошпазлар томонидан заҳарланган деган тахмин ҳам пайдо бўлди. Москвадан зудлик билан катта комиссия жўнатилди. Комиссиянинг ҳулосаси, яъни Л.Б. Шастрининг юрак хуружидан вофот этганлигини аниқлаши барча миш-мишларга хотима ясади. Тошкентда кўча ва мактабга Л.Б. Шастри номи берилди, унинг бюсти ўрнатилди.

1966 йил 3–5 март кунлари Тошкентда Ўзбекистон Компартиясининг XVII съезди бўлиб ўтди. Съездда Ш. Рашидов ўз мавқеини анча мустаҳкамлаб олди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети таркиби тўртдан бир қисмга ўзгарди, бир қатор область партия комитетларининг биринчи секретарлари ҳам алмаштирилди. Съезд Ш. Рашидовни кейинги муддатга Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари этиб сайлади.

1966 йил 29 мартдан 9 апрелгача Москвада КПССнинг XXIII съезди бўлиб ўтди. Съездда Ш. Рашидов бошчилигида 140 нафар ўзбекистонлик делегатлар иштирок этди. Съезд Н. Хрущёв ҳокимиятдан ағдарилгандан сўнг ўтказилган биринчи шундай катта анжуман бўлса-да, анча зерикарли руҳда ўтди. Бу янги ҳокимиятга келган раҳбарларнинг СССРда бир маромдаги тинч

ҳаётни (биринчи ўринда ўзлари учун) таъминлашга қаратилган интилиши билан изоҳланади.

Съезддан ўзига хос таассуротлар билан қайтган Ш. Рашидов кундалик ишлар билан банд бўлди. 17 апрель куни у Тошкентда Белоруссия адабиёти ва санъати декадасининг тантанали очилиш маросимида бўлди. Декада 25 апрель куни ёпилди. Декада кунлари Тошкентда турли учрашувлар, концертлар уюштирилиб, одамлар декада меҳмонларини катта таассуротлар ва яхши кайфият билан кузатишди. Ҳеч нарса эртаси тонгда юз берадиган фалокатдан дарак бермасди.

1966 йил 26 апрелда тонголди соат 5 дан 23 дақиқа ўтганда Тошкентда Рихтер шкаласи бўйича 8–9 балл кучланишдаги зилзила юз берди. Ернинг қаттиқ кимираши 10–12 секунд давом этди. Бу 10 кв км майдондаги биноларнинг вайрон бўлишига олиб келди. Фақат ер кимираши горизонтал эмас, вертикал ҳолда юз берганлиги учун вайронгарчиликлар ва қурбонлар нисбатан кам эди. 8 киши ҳалок бўлди, юзлаб одамлар жароҳат олди.

Зилзила оқибатида Тошкент шахрининг маркази деярли тўлиқ вайрон бўлди. 2 млн кв метрдан зиёд тураржойлар, 236 та маъмурий бинолари, 700 га яқин савдо ва умумий овқатланиш объектлари, 26 та коммунал корхоналар, 181 та ўқув юртлари, 36 та маданият идоралари, 185 та тиббиёт ва 245 та саноат корхоналари бинолари бузилди. 78 минг оила ёки 300 минг киши бошпанасиз қолди. Бутун йил давомида 7 баллгача бўлган ер силкинишлари такрорланиб, одамларни доимий безовта қилиб турди. Шундай ер силкинишлари 1966 йил 9 ва 24 майда, 5 ва 29 июнда, 1967 йил 24 мартда такрорланди⁸⁴.

Зилзиланинг эртаси куни Тошкентга КПСС Марказий Комитетининг Биринчи секретари Л.И. Брежнев ва СССР Министрлар Советининг Раиси А.Н. Косигин етиб келди. Ш. Рашидов пойтахтдаги ҳолат тўғрисида ахборот бергандан сўнг, мутахассислар иштирокида Тошкентни қайта тиклаш бўйича қарор қабул қилинди.

Айтиш лозимки, шу даврда Ш. Рашидов бошчилигидаги Ўзбекистон раҳбарияти жуда катта ташкилий ишларни амалга

⁸⁴ Қаранг: Ташкентское землетрясение. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

оширди. Зилзиладан кейин зудлик билан мингдан зиёд чодирлар (палатка) курилди, 600 га якин вақтинчалик магазинлар ва умумий овқатланиш жойлари ташкил қилинди. 15 минг оила ўз розилиги билан Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларига ёки бошқа республикаларга кўчирилди. Тошкентлик 23 мингдан зиёд болалар СССРнинг 94 та областларидаги оромгоҳларда дам олди. 1966 йил қиш бошлангунча биринчи даражали вазифа бажарилди – 300 минг киши бошпана билан таъминланди. Жуда қисқа вақт, 3,5 йил ичида зилзила оқибатларини бартараф қилиш вазифаси тўлиқ уддаланди. Тошкентда 2 млн 200 минг кв. метр уй-жой курилди. Шундан 1 млн 800 минг кв. метри уй-жойни барча иттифокдош республикалар ўз ҳисобидан бунёд этишди⁸⁵. Ҳатто, бошқа давлатлардан ҳам курувчилар ёрдамга келишди. Масалан, 1963 йили 8 балли зилзилани бошдан кечирган Македониянинг (у пайтда Югославия СФР таркибига кирарди) пойтахти Скопье шаҳридан ҳам ёрдамга келишди. Кейинчалик Тошкент ва Скопье биродарлашган шаҳарлар деб эълон қилинди, Тошкентда ўша даврнинг энг мода бўлган кийимларини сотадиган «Скопье» дўкони очилган эди.

Ўша даврда совет ташвиқоти кўпчилик кишиларни сафарбар қилишда катта роль ўйнаган бўлса-да, бугун зилзила гувоҳи бўлган тошкентликлар, кейин қурилишга келган бошқа оддий кишиларнинг хотираларини ўқиб, уларнинг асосий қисми бошига ташвиш тушган дўстига чин дилдан ёрдам бериш учун келганлигига, сиёсий ташвиқотнинг сохталигига қарамасдан, одамлар, халқлар, миллатлар оғир дамда бир-бирига беминнат ёрдам кўлини чўзишга қодир эканлигига амин бўламиз. Узок йиллар ўтгандан сўнг айрим раҳбарларнинг халқлар ўртасидаги бу дўстликка писандсизлик билан қараб, «Зилзиладан кейин курилган уйларда четдан келиб, уни қурганларнинг ўзлари яшаб қолди», деган гаплари Тошкентни тиклашга беминнат ёрдам кўрсатган кишилар шаънига ҳақоратдек туюлади. Чунки, масалан, Тошкентга ёрдам фонди ташкил қилинган бўлиб, унга барча республикалар аҳолисидан 10 млн рублдан ошиқ маблағ

⁸⁵ Қаранг: Землетрясение в Ташкенте (Узбекистан) в 1966 году.<http://katastroffi.narod.ru/zemletryaseniya/z-tashkent66.html>

келиб тушган. Бу маблағнинг 5,5 млн рубли зарар кўрган хусусий уйларни тиклаш учун одамларга бўлиб берилди. Бу кўплаб оилаларга совук тушгунча чодирлардан ўз уйларига кўчиб ўтиш имконини берди. 1 млн рублга яқин пул мухтожларга ёрдам учун тарқатилди. Маблағнинг қолган қисми болаларга бепул овқат ташкил қилишга йўналтирилди. Зилзиланинг кўплаб гувоҳлари ёзиб қолдирганидек, ўша кунлари Тошкентда бирорта моредерлик, ўғирлик ёки оғир жиноят ҳоллари бўлмаган. Айтишлари-ча, ҳатто жиноятчилар ҳам вақтинча ўз «касблари»ни тўхтатган экан. Жуда оғир табиий офатни бошдан кечирган, уни матонат билан енгиб ўтган тошкентликлар, оғир дамда ёрдамга келган бошқа юрт ва миллат вакиллари, кўлами бўйича ниҳоятда улкан қурилиш ишларининг бошида турган, Тошкентни нафақат қайта тиклаш, балки Шарқ машъалига айлантириш режаси билан тинимсиз ҳаракат қилган Ш. Рашидов шаънига бугун ҳам тасаннолар айтишимиз лозим.

Албатта, зилзила, ундан кейинги тикланиш жамиятнинг ички, анча нозик томонларини ҳам очиб ташлади. Сиёсатшунос Л. Левитин ўз китобида тележурналист Петер Шолл-Латурнинг хотираларидан лавҳа келтиради: «Март 1995 йил. Тошкент... 1966 йилги зилзила қурбонларига ўрнатилган монументал ёдгорлик бузилмасдан ва ўзгармасдан турибди. Ўшанда эски шаҳар вайрон бўлган эди. У ерда ўзларининг анъанавий ҳаёт тарзини сақлаб қолган ўзбеклар рус иммигрантларидан етарли даражада чегараланган ҳолда яшарди. Бу табиий офатнинг қурбонлари ҳам айнан ўзбеклар бўлди. Кўплаб авлодларнинг ошёни бўлган бир қаватли, ёғоч ва хом ғишдан қурилган уйлар, боғ ва бегона кўзлардан ҳимояланган ички ҳовлилар даҳшатли ер ости силқинишлари оқибатида вайрон бўлди. Минглаб кишилар ўз уйларининг вайроналари остида қўмилиб қолди. Эски шаҳарнинг камдан-кам кўча ва тор кўчалари омон қолди.

Кўпчиликнинг бошига тушган бу кулфатдан Москва мафкуравий фойда олишга ҳаракат қилди. Ўзбек маҳаллаларининг каттиқ чегаралангани, уларда сақланиб қолган асрий халқ анъаналари ва одатларини енгиб ўтишга интилди. Кўп болали ўзбек оилалари ўзлари учун қулай бўлган ота уйини, бетон плиталардан шошилинч қурилган кўп қаватли уйлардаги кичкина квартираларга

алмаштириши керак эди. Ўшанда бу кўчириш ўзбеклар билан руслар ўртасидаги фаркни бартараф қилиш, уларнинг ягона тарихий бирлик – совет халқи бўлиб бирлашиш жараёнига, янги шахс – совет кишиси шаклланишига қўмаклашади, деб расман эълон қилинди. Ҳокимият ўзбекларнинг турк-ислом моҳиятини йўқ қилиш учун навбатдаги уринишни амалга оширди.

Аммо мутлақо бошқача ҳолат юзага келди. Янги, ноодатий шароитда осийча, исломий ҳаёт тарзи билан славянча, коммунистик ҳаёт тарзи ўртасида тўқнашув юз берди, руслар билан ўзбеклар ўртасида кескин можаролар пайдо бўлди. Зилзиладан кейин Тошкентга асосан қурувчи сифатида доимий яшаш учун келган европаликлар жамиятнинг энг паст қатламларига тегишли эди. Улар орасида ароқхўрлар, ишёкмаслар ва жиной элементлар кўп эди. Ўзбекларнинг уларга нисбатан жирканчига энди нафрат ҳам қўшилди. Айни ҳолат чор режими даврида бутунлай бошқача эди. У даврда чекка ўлка бўлган Марказий Осиёга Москва ва Петербургдан миллий элита вакиллари: либерал дворянлар, бўйсунмас интеллектуаллар, фанга ўта берилган олимлар кўчиб келганди. Улар қабул қилишга муносиб бўлган рус ва жаҳон маданиятининг юксак намуналарини олиб келганди.

Мен Тошкентга биринчи марта 1958 йили келдим. Ўшанда Тошкентаги руслар сони ўзбеклардан анча кўп эди. Ва 1980 йили ҳам Тошкентнинг марказий кўчаларида европаликлар кўпчилиқни ташкил қиларди. Бу менга француз мустамлакаси даврида Жазоир шаҳридаги ҳолатни жуда эслатди»⁸⁶.

Бу совет фуқароси эмас, четдан келган кишининг назари эди. У кўп жиҳатдан анча баҳсли мулоҳаза. Баъзан кўзга ташланган ходисаларни доим умумлаштириш ҳам унчалик тўғри бўлмаса керак. Шундай бўлса-да, ўша даврда ҳукумат вакилларига жиддий бўлиб туюлмаган зиддиятлардан бири очиқ тўқнашувларга ҳам олиб келди.

1969 йил 4 апрель куни кечқурун «Пахтакор» футбол клубининг Москва жамоаларидан бири билан ўйинидан сўнг бир гуруҳ ёшлар Навоий кўчасини ёпиб қўйиб, бебошлиқ қилди. Кўчада

⁸⁶ Л. Левитин. Узбекистан на историческом повороте. <http://royallib.com> С. 214.

европалик кўринишдаги эркак ва аёлларни ҳамда европача кийинган ўзбек аёлларини калтаклашди. 8 ва 12 апрель кунлари бир гуруҳ ёшлар русларга қарши шиорлар остида кўчаларда намойишлар ўтказди. Айтишларича, бу тўсатдан шунчаки пайдо бўлган хис-хаяжондан кўра кўпроқ ташкиллаштирилган намойишни эслатарди. Кўпчилиги ўзбеклар бўлган милиционерлар ҳам бу ҳаракатларга етарли даражада қаршилиқ кўрсатмади. Албатта, ҳар доимгидек, тартиб ўрнатиш учун Москвадан махсус батальон жўнатилди⁸⁷.

Баъзилар кейин ҳам савол беришади: Ш. Рашидов бошчилигидаги республика ҳукумати нима учун ёшлар ўртасида миллатчилик кайфиятларининг авж олишига йўл қўйиб берди? Нима учун намойишларнинг олди олинмади? Нега айбдорлар, масалан, милициядан ҳеч ким жазоланмади? Бу саволларга бугун ҳар кимнинг ўз жавоби бўлса керак. Бу воқеалардан анча кейин, қайта қуриш идеологларидан бири бўлган А. Яковлев бу саволларга жавоб тариқасида шундай дейди: «Л. Брежнев даврида Ш. Рашидов ўзини анча мустақил тутарди, ўзининг қандайдир ғояларини амалга оширишга ҳаракат қиларди. Москвадаги ҳокимият эса, ҳатто ўзининг яқин иттифокчилари томонидан ҳам ўзбошимчаликка йўл қўймасди»⁸⁸.

Аслида ўзбек халқи бағрикенг, меҳмондўст халқ эканлигини тарихда кўп марта исботлаган. Ўзбекистонда миллатчилик ҳам ўзидан кучайиши мумкин эмасди. 1939–1979-йиллари СССРда руслар сони 100 млн 391,5 минг кишидан 137 млн 397 минг кишига – яъни 37% га ўсди. Айни пайтда, Ўзбекистонда руслар сони 727 минг 331 кишидан 1 млн 666 минг кишига – яъни 129% га кўпайди. Бу руслар сонининг иттифок миқёсидаги ўсишидан 3 марта кўп эди. Агар Болтиқбўйи ёки айрим Кавказ республикаларидаги сингари Ўзбекистонда миллатчилик тарқалганда, бунга эришишнинг иложи бўлмасди⁸⁹.

⁸⁷ Қаранг: Л. Левитин. Узбекистан на историческом повороте. <http://royallib.com> – С. 211 – 212.

⁸⁸ Л. Левитин. Узбекистан на историческом повороте. <http://royallib.com> – С. 219.

⁸⁹ Қаранг: Ф. Раззаков. Коррупция в политбюро: Дело «красного узбека». <http://www.fedy-diary.ru> – С. 605 – 606.

Шароф Рашидов

Зилзиладан кейинги тикланиш даврида ўзбек адабиёти ва санъати ўзининг юксак даражасини намойиш қилди. Юқорида айтилган Ф. Раззаков ўз китобида бу ҳақда ёзувчи А. Устименконинг қуйидаги фикрларини келтиради: «Бу даврдаги ўзбек адабиёти чекка бир ўлка адабиёти эмасди. Бу даврда ўзига ҳеч қандай адабий эркинликни эп кўра олмайдиган Москва журналлари чекка ўлка журналлари бўлиб қолганди. «Звезда Востока» эса бундай эркинликларни ўзига эп кўрарди. Журналнинг 1966 йилги Тошкентдаги зилзила фожиасидан кейин чиккан сони мамлакатда жуда катта шов-шув ва кизиқиш уйғотди.

Шу йили кўплаб машҳур ёзувчи ва шоирлар ўз асарларини нашр этиш учун журналнинг навбатдаги сонига беришга, қалам ҳақини эса Тошкентни тиклаш фондига ўтказишга қарор қилдилар. Шундай ҳам қилдилар.

Журналнинг сони жуда кизиқарли чиқди. Уни топишнинг иложи йўқ эди. Чунки унинг саҳифаларида ўша пайтда жуда машҳур бўлган А. Вознесенский, Б. Ахмадулина, Е. Евтушенко ва ҳоказоларнинг асарларигина эмас, балки Михаил Булгаков, Осип Мандельштам ва Исаак Бабель кабиларнинг ҳам асарлари (узоқ йиллар нашр қилинмаган) пайдо бўлди...

Журналнинг доимий муаллифлари орасида шоир Сергей Есениннинг қизи ёзувчи Татьяна Сергеевна Есенина, «Уста ва Маргарита» романини нашр қилишга илк бор ҳаракат қилган адабиётшунос А. Вулис бор эди».

Ш. Рашидов шу даврда Москвага келганида таниш ёзувчилар ундан «Звезда Востока» журналининг шу сонини олиб келишини илтимос қилади. Айтишларича, Москвада журналнинг шу сонини топиб бўлмасди.

Л. Брежнев даврида Ўзбекистонда ижтимоий соҳа ривожига энг катта таъсир кўрсатаётган восита пахта бўлиб қолаверди.

Айнан шу йиллари пахта ҳосилдорлиги жуда секин ўсди. 1965 йили 3 млн 903 минг тонна «оқ олтин» етказиб берган пахтакорларимиз кейинги йили 180 минг тонна кўп пахта берди. 1967 йили ҳосилдорлик деярли ўсмади, 1968 йили эса камайди ва 4 млн 10 минг тоннадан камрокни ташкил қилди. Табиийки, Москвадаги раҳбарлар норозилик билдира бошлади. Аслида бу даврда жуда эҳтиёткор бўлган Л. Брежнев республикалар раҳбарларини деярли ўзгартирмади. Ўрта Осиё республикаларида фақат Қозоғистон Компартиясининг раҳбари алмашди: Л. Брежнев Қозоғистонда ишлаган пайтда у билан дўстлашган Д. Кунаев ҳокимиятга қайтарилди.

Шунга қарамасдан, Ш. Рашидов янги раҳбарият олдида ўз мавқеини мустаҳкамлашнинг ягона йўли пахта ҳосилдорлигини ошириш эканлигини яхши тушунарди. Натижада, бир қатор олимларнинг маслаҳати билан пахтанинг етилишини сунъий равишда тезлатиш учун кимёвий усулдан фойдаланишга катта эътибор қаратилди. Дифолиант восита сифатида бутифос кенг қўлланила бошланди. Албатта, бу экологик зарарли восита эканлигини Ш. Рашидов ҳам яхши биларди, аммо ўша пайтда Марказ билан республика учун фойдали муносабатлар ўрнатишнинг бошқа йўли йўқ эди. Марказнинг иродасига қарши бориш жуда тезлик билан ишдан олинишига олиб келишини ҳам Ш. Рашидов яхши тушунарди.

1967 йил 6 ноябрда Ш. Рашидов 50 ёшга тўлди. Москва уни Ленин ордени билан мукофотлади. Аммо Ш. Рашидовнинг туғилган куни большевиклар даврининг энг асосий байрами – «Улуғ Октябрь социалистик революцияси» куни билан бир вақтга тўғри келганлиги сабабли кўпчилик учун «катта байрам»нинг соясида қолиб кетди. Республиканинг марказий газеталари, радио ва телевидение ҳам асосан, «катта байрам»ни ёритиш билан банд эди.

Шу йиллари ўзбек адабиётининг бир қатор йирик вакиллари оламдан ўтди. 1966 йил 10 июлда Ғафур Ғулом, 1968 йил 25 майда Абдулла Қаҳҳор, шу йил 1 июлда Ойбек вафот этди. Ш. Рашидов ўзи ижодкор бўлганлиги учун бу катта авлод вакилларининг ҳаммаси билан яхши таниш, улар ижоди учун шароит яратишга ҳаракат қилган раҳбар эди. Шунга қарамасдан, кўп йиллар давомида Ш. Рашидов билан А. Қаҳҳор ўртасидаги муносабатлар

тўғрисида, айниқса ижодкор адабиётчилар орасида турли хил миш-мишлар тарқалди. Аммо, айтиш лозимки, ижодий нуқтаи назар ва принцип одамларни бир-бирига душман қилиб қўядиган бўлса, унда адабий танқид, танқидчилик деган тушунчаларнинг ўзи бўлмаслиги лозим эди. Агар Ш. Рашидов А. Қахҳорнинг «Қўшчинор чироклари» ва «Тобутдан товуш» асарларини танқид қилган бўлса, бу ижодкор ва коммунист сифатида Ш. Рашидовнинг қараши, худди шундай, А. Қахҳорнинг ҳам Ш. Рашидов тўғрисида ёзганлари унинг шахсига эмас, ижодига қаратилган эди. Айтиш лозимки, А. Қахҳор нафақат исдеъдодли ёзувчи, балки тўғрисиўз киши ҳам бўлган.

А. Қахҳорни ўлиmidан бир кун олдин кўргани келган таниқли совет ёзувчиси Константин Симонов бу ҳақда шундай ёзади: «Қахҳор умуман катта жасорат эгаси эди. Менинг у ҳақдаги сўнгги хотираларим ҳам Қахҳор шахсиятининг айнан шу жиҳатлари билан боғлиқ. Мен уни шифохонада, ўлиmidан бир кун олдин кўрдим. У шифохона тўшагида баланд ёстикларда ётар, кенг кўкраклари билан оғир нафас оларди, дўстларини ўрнидан туриб, ўз уйи олдида кучок очиб кутиб олмаётганидан хижолатда эканлиги унинг келишган, жасур юзидан кўриниб турарди. У умри сўниб бораётганлигини биларди, аммо ҳали тирик экан ўзини ер юзининг эгаси сифатида ҳис қиларди. Ва мен бизнинг сўнгги учрашувимизда бу ёруғ дунёни тарк этаётган кишининг қўлларидаги қудратни, қарашларидаги қатъийликни ҳис этдим»⁹⁰.

Ш. Рашидов А. Қахҳорни ва у сингари ўз позициясига эга бўлган ижодкорларни расман қўллаб-қувватлаш имкониятига эга эмасди. Чунки у фақат ёзувчи эмас, айна пайтда, Ўзбекистон Коммунистик партиясининг раҳбари ҳам эди. Аммо Ш. Рашидов улар совет режими томонидан жазоланмаслиги ва маълум маънода ўзини ҳимояланган ҳис қилишлари учун қўлидан келганича ҳаракат қилган. Айниқса, Н. Хрущёвни ҳокимиятдан ағдариб, ўрнига келган партия аппаратчилари «илиқлик» даврида мамлакатда, биринчи навбатда зиёлилар орасида кенг

⁹⁰Қаранг: *Ф. Раззаков. Коррупция в политбюро: Дело «красного узбека»*. С. 371 – 372.<http://www.fedy-diary.ru>

таркалган хурфикрликни йўқ қилиш йўлини тутган бир пайтда, хурфикрликни қўллаб-қувватлаш Ш. Рашидов учун осон эмасди. Аммо Ш. Рашидов уларнинг ҳақлигини яхши тушунарди. Бу ҳақда Ф. Раззаков шундай ёзади: «Бу даъволарнинг кўплари ҳақиқат эканлигини Ш. Рашидов тушунмасди, деб ўйлаш соддалик бўларди: у Қаххордан ёш бўлса-да (10 ёшга кичик эди), маълумоти ундан кам эмас, зукко инсон эди. Аммо Ш. Рашидов СССР таркибидаги йирик (Ўрта Осиёдаги энг катта) республикалардан бирининг раҳбари ҳам эди, шу сабабли кўпинча у ўз фаолиятида фақат ўзининг шахсий этикодига эмас, Москвадан жўнатилган йўл-йўриқлар каби ўзга омилларга таянишга мажбур эди. Масалан, агар Қаххор (унинг бошқа издошлари ҳам) республикадаги ҳолат бўйича ўз танкидини фақат ўзига маълум бўлган фактларга асосланиб қурган бўлса (унга унчалик кўп нарса маълум бўлмаган), Ш. Рашидов ундан анча кўп ахборотга эга эди ва шунинг учун у муаммони совет режими танқидчиларига нисбатан анча кенг тасаввур қиларди. Аммо Ш. Рашидовда ўз фикрларини республика жамоатчилиги билан ўртоқлашиш имконияти йўқ эди, шу сабабли у қилиши мумкин бўлган ягона иш – шу либерал кайфиятдаги зиёлиларга, уларнинг кўплаб қарашларига қўшилиши ҳақида ишора қилиш эди. Қаххор ўзининг танкидий қарашлари авжига чиққан бир пайтда Ўзбекистон раҳбарлари томонидан ҳар томонлама сийлангани шу сабабли эмасми: 1966 йили унга Ҳамза номидаги давлат мукофоти, бир йилдан кейин эса Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони берилди»⁹¹.

Бунга қўшимча қилиб шуни айтиш мумкин: ўз қарашлари учун «таъқиб қилинган» А. Қаххорга Ўзбекистоннинг энг юқори лавозимлардаги раҳбарлари учун қурилган 10 та уй (коттеж)дан биттаси берилди, 1967 йил сентябрда А. Қаххор таваллудининг 60 йиллиги Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри биносида тантанали нишонланди (бундай шараф ёзувчиларнинг ҳаммасига ҳам насиб қилмаган). А. Қаххорнинг касаллиги оғирлашганда Ш. Рашидов самолётда ўша даврда Ўзбекистоннинг тўрт-бешта раҳбарлари даволаниши мумкин бўлган Кремлнинг

⁹¹ Қаранг: Ф. Раззаков. Коррупция в политбюро: Дело «красного узбека». <http://www.fedy-diary.ru> – С. 371.

ёпиқ касалхонасига ётқизди ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг ходимлари у кишининг ҳолидан доимий хабар олиб турди. 1968 йил 25 майда А. Қаҳҳор вафот этганда Ш. Рашидов махсус самолёт ташкил қилиб, Тошкентга олиб келтирди ва Чигатой қабристонида катта иззат-хурмат билан дафн этилди. Бунда Ш. Рашидов ўзининг А. Қаҳҳор ижоди ва шахсига муносабати қандай бўлишидан қатъи назар, юксак сиёсий маданияти ва ноёб инсоний фазилатини намоён қилди. Кейинчалик ёзувчи ва шоирларимиз, умуман, ижод аҳлининг кўпчилиги Ш. Рашидов давридаги Абдулла Қаҳҳор сингари «таъқиб қилинишни» орзу қилган бўлса, ажаб эмас.

Шу маънода, Шароф Рашидов республиканинг барча раҳбарлари орасида энг ўқимишли, маданиятли, ўзгалар фикрини ҳурмат қиладиган, кескин шароитлардан чиқиш йўлини топа оладиган ва доим келишувга тайёр бўлган уддабурон сиёсатчи эди. Шу хислатларсиз Ш. Рашидов республика мустақил бўлмаган шароитда бунчалик узок вақт – чорак аср давомида ҳокимият тепасида турмаган бўларди. Зотан, С. Ризаев ёзганидек: «Маркази Кремлда бўлган совет маъмурий-буйруқбозлик тизими ўзи томонидан тайинланадиган ва қатъий назорат қилинадиган маҳаллий раҳбарларга қатъий ўрнатилган чегара доирасида ҳаракат қилишга йўл қўярди. Шароф Рашидович Рашидов бу чегараларни бошқалардан кўра яхшироқ ҳис қиларди ва ҳар қандай ҳолатда ҳам уларнинг сиқаётганини, бостираётгани, ҳалақит бераётгани, инсоннинг ғурури ва шаънини ерга ураётганини сездирмас эди. Зотан, шу чегаралар доирасида ҳам ўзлигини сақлаб қолишга интилган шахс – Ўзбекистон Компартияси МКнинг биринчи секретари, КПСС МК Сиёсий Бюроси аъзолигиги номзод бўлиши мумкин эмасди.

У Сиёсий Бюро аъзолари, МК секретарлари, уларнинг яқин ёрдамчилари билан ўз инсоний муносабатларини тўлиқ шу чегаралар доирасида қуради. У тузумнинг иқтисодий ҳолатини ҳам унинг эски ишлаб чиқариш муносабатлари билан бирга шу қатъий чегара доирасида қабул қилади. Бу ерда унинг учун қандайдир ҳаракат кенглиги, қарама-қарши таклифлар учун имконият берилган эди. У бу имкониятлардан усталик билан

фойдаланди. Агар ишнинг муваффақиятига умид бўлса, ўз ҳаракатлари бу дунёнинг зўрлари билан муносабатларига хавф солмаса, у илтимос қилар, ишонтарар, исботларди, ўз сўзида туриб оларди – аммо жанжал қилмасди, муносабатларнинг кескинлашувига йўл қўймасди. Бу усул ўзини оқлади: албатта яна шу режим чегараси доирасида ва ҳар доим Ўзбекистоннинг эмас режимнинг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон пул ва моддий ресурслардан кам бўлмади. Шу маънода Ш. Рашидовнинг ўрнида бошқа раҳбар бўлганда ҳам бундан ошиғига эриша олмасди»⁹².

Ш. Рашидов ўзининг, у бошчилик қилаётган Ўзбекистоннинг ҳолатини жуда яхши тушунарди. Бундай ҳолатни у ўз асарида шундай келтиради:

*Буюк давлат илоҳин базмида бундай,
Ким оёгин бежсо қўяр ўйламай!
Базм-ўйин менсимаса ҳар киши –
Боши кетар, тигла лойиқ қилмиши*⁹³.

Ш. Рашидов ҳали Н. Хрущёв даврида бошлаган, аммо амалга оширишга улгурмаган лойиҳаларини янги раҳбарият билан ҳам давом эттирди. Шундай лойиҳалардан бири Ўзбекистонда олтин қазиб олиш билан боғлиқ эди. Юқорида айтилганидек, 1962 йили Олмалиқ мис саралаш фабрикасининг очилишида Ш. Рашидов Ўзбекистон фақат «оқ олтин» эмас, ҳақиқий олтиннинг ҳам қони эканлиги тўғрисида КПСС МКга ахборот берган эди. Аммо Мурунгов олтин қонини ҳақиқий ўзлаштириш 1960-йилларнинг ўрталаридан бошланди. Бу ҳақда Ўзбекистон олтин саноатининг фахрийларидан бири Аброл Қахҳоров шундай эслайди: «Мен Ўзбекистон олтин қазиб олиш саноатининг оёққа туриши ва ривожланиши учун Шароф Рашидович амалга оширган жуда катта меҳнат ҳақида ўз таассуротларим билан

⁹² С. Ризаев. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. – Тошкент, «Ёзувчи» – «Нур», 1992. – С. 87.

⁹³ Шароф Рашидов. Эрк истар кўнгил. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992. 114-б.

Ўртоклашишни ва у ҳақда гапириб беришни истайман. Мен буни яна шунинг учун ҳам қилмоқчиманки, менга бу соҳада Шароф Рашидович билан бирга меҳнат қилиш насиб этди ва мен «ок олтин» ўлкаси бўлган Ўзбекистонни ҳақиқий олтиннинг қонига айлантириш учун у киши қанча меҳнат ва донишмандлик сарфлаганини яхши биламан.

Бугун бу сир эмас.

Ўзбекистон олтин қазиб олувчи давлат. Аммо Ўзбекистон жуда қиска вақт ичида ўзи учун янги бўлган саноат турини қандай яратгани ва ўнлаб конларни, жумладан, энг тоза пробадаги олтин ишлаб чиқарувчи дунёда энг катта Мурунгов конини ишга тушириб, дунёнинг ўнта энг йирик олтин қазиб чиқарувчи мамлакатлари қаторига ёриб киргани кўпчиликка маълум эмас. Албатта, бу енгил сайр эмасди, айниқса, Ўзбекистон заминиде жуда улкан олтин захираларининг топилиши ва энг илғор техника ва технологияларга эга бўлган юқори самарали корхоналарни қуриш оддий тасодиф бўлмаганди. Қийинчиликлардан бири шунда эдики, КПСС раҳбарияти Ўзбекистонни «ок олтин» — пахта қони сифатида тан оларди ва Ўзбекистоннинг ҳақиқий олтин олишдаги истикболига қам ишонарди. СССР Рангли металлургия министрлигидан бўлган Кремлнинг маслаҳатчилари, асосан, Сибирь ва Узоқ Шарқда қумдан олтин олиш бўйича мутахассислар бўлиб, шу сабабли бизнинг ҳудудда олтин конларини ўзлаштиришга ишончсизлик билан қарарди. Айни пайтда, Ўзбекистон геологлари республикада янги олтин конлари, жумладан, СССРда энг каттаси ҳақида ахборот берди. Аммо марказий министрликлар ва идоралар томонидан етарли қизиқиш билдирилмади. Шу йиллари Шароф Рашидович Москвадаги олтин бўйича мутахассислар билан учрашишнинг ҳар бир имкониятидан фойдаланди, улар билан баҳсга киришди, Ўзбекистонда олтин қазиб олиш конлари ва фабрикалари қуришнинг зарурлиги бўйича ўз позициясини ҳимоя қилди. СССР Рангли металлургия министри П.Ф. Ламоко билан зерикарли ёзишмалари ва музокаралари менинг эсимда. Мурунгов олтин қонини ўзлаштириш бўйича Рангли металлургия министрлигининг кенг миқёсли ва қатъий ҳаракатларга қодир эмаслигига ишонч ҳосил қилган Шароф Рашидович бу ғояга эҳтиёткор-

лик билан СССР Ўрта машинасозлик министри Ефим Павлович Славскийни жалб қила бошлади...

Бир пиёла чой устида сокин шароитда ўтган суҳбатда кўп нарсалар, жумладан, кўк чойнинг фойдаси ҳақида, Ўзбекистон ва Тожикистон хомашёсидан ясалган биринчи атом бомбаси тўғрисида, пахта теришнинг кийинчиликлари, Чехословакия ва Германиядаги уран объектлари, ўзбек геологларининг кизиқарли олтин топилмалари ҳақида гапирилди. Ҳамма нарса ҳақида тўлиқ яқдиллик ҳукмрон эди, аммо Шароф Рашидовичнинг СССР Ўрта машинасозлик министрлиги ва унинг министри бўлган Славскийга дунёда энг катта олтин кони – Мурунтовни ўзлаштириш мажбуриятини ўз зиммасига олиш ҳақида дипломатик тарзда киритган таклифига Славский катъий рад жавобини берди ва шундай деди: «Мен сени тушунаман, Шароф! Олтин мамлакат учун зарур. О, қанчалик зарур! Аммо сен мени ҳам тушун. Бизнинг вазифамиз Ватанни қурол кучи билан ҳимоя қилиш. Биз бошқа нарсаларга чалғимаслигимиз керак. Биласанми, бугун бизнинг министрлигимиз ҳамма нарса билан шуғулланади. Биз Белоруссияда қанча картошка етиштирилса, шунча картошка тайёрлаймиз. Мен совхозлар тузишга, кефир ишлаб чиқаришга, дудлашга, шаҳарлар, магазинлар, сабзавот сақлайдиган омборлар ва яна кўп нарсалар қуришга мажбурман. Агар иш шундай давом этса, министрликни бошқача номлашга тўғри келади. Ҳар бир министр ўз иши билан шуғулланиши ва шунга жавоб бериши керак. Олтин – жозибador иш, аммо у Петька билан Васьканинг иши (шу даврда Рангли металлургия министри Пётр Ломако ва Молия министри Василий Гарбузов эди)». Шароф Рашидович министрни жимгина эшитди ва кулиб давом эттирди: «Мен фақат бу масалани Сийёсий Бюро муҳокамасига киритишдан олдин Сиз билан маслаҳатлашиб олмакчи эдим», деди.

Бу суҳбатдан кейин махсус ҳукумат алоқасининг телефонлари икки ҳисса кучланиш билан ишлай бошлади. Ш. Рашидов МКнинг масъул ходимларига, Госпланга, Министрлар Советига, Захиралар бўйича давлат комиссиясига, Геология министрлигига ва бошқа ташкилотларига тўхтовсиз кўнғирок қилди, уларни ишонтирди. Натижада СССР Ўрта машинасозлик министрлиги

кучи билан Мурунтов конини куриш тўғрисида кизил сиёҳ билан Л. Брежнев, кўк сиёҳ билан А. Косигин томонидан имзоланган мутлақо махфий қарор қабул қилинди».⁹⁴ Ўзбекистон йирик олтин ишлаб чиқарувчи республикага айланди.

1970 йилнинг бошларида Ш. Рашидовни каттик ташвишга солган фожиа – Ўзбекистон ССР фуқаро авиацияси тарихидаги катта авиаҳалокат бўлди. 6 февраль куни Тошкент – Самарқанд йўналиши бўйича учган Ил-18 самолёти бортида 98 йўловчи (жумладан, 8 нафар болалар) ва 7 нафар экипаж аъзолари бор эди. Самолёт Самарқандга 32 км қолганда диспетчернинг хатоси туфайли тоққа қулаб тушди. Ҳалокат оқибатида 13 киши турли хил жароҳат олди, 92 киши (7 нафар экипаж аъзолари, 78 нафар катта ёшдаги йўловчилар ва 7 нафар болалар) ҳалок бўлди. Ҳалокат ҳақида расман эълон қилинмади. Аммо махсус комиссия ҳалокат сабабларини ўрганиб, фожиа диспетчернинг хатоси туфайли юз берган, деган хулосага келди⁹⁵. Ўзбекистон фуқаро авиацияси бошқармасида бир қатор юқори лавозимли кишилар жазоланди ва фожианинг такрорланмаслик чоралари кўрилди.

Ш. Рашидов ўзи ижодкор киши бўлгани учун республика эришган ютуқлардан қанчалар чин дилдан қувонса, Тошкент қилзиласи қаби табиий офат ёки ушбу авиаҳалокат қаби технологик фожиадан шунчалар эзилар, уни яқиндан билган кишиларнинг хотирлашича, республикада юз бераётган барча воқеалар учун ўзини жавобгар деб ҳис қиларди. 1970-йилларга келиб Ўзбекистон қўплаб соҳаларда кўзга кўринарли ютуқларга эришди. 1972 йил охирида Ш. Рашидов Москвадаги «Литературная газета»нинг бош муҳарририга интервью бериб, жумладан, Ўзбекистон эришган ютуқларга тўхталди. 1972 йили пахтакорлар 4 млн 700 минг тонна «оқ олтин» етказиб бердилар. Ўзбекистонда ирригация иншоотларини қуриш жуда катта миқёс касб этди. Йирик сув ҳавзалари ва суғориш каналлари қурилди, замонавий гидротехника иншоотларига эга бўлган кенг ирригация-мелиорация тармоқлари барпо этилди. Бу Мирзачўл ва Қарши чўлларидаги, Сурхон–Шеробод водийсидаги, Марказий Фарғона, қуйи Аму-

⁹⁴ А. Каххаров. 1000 тонн золота Рашидова Ш.Р. <http://world.lib.ru>

⁹⁵ Қаранг: Катастрофа Ил-18 под Самаркандом. <https://ru.wikipedia.org>

дарё ва бошқа ҳудудлардаги илгари бўшаб ётган кенг далаларни ўзлаштириш имконини берди. Ҳозир Ўзбекистонда саноатнинг 100 дан ошиқ соҳалари фаолият юритмоқда. Республикада кўп тармокли машинасозлик, энергетика, кимё, нефть, кўмир, газ, тоғ-кон, металлургия, олтин казиб чиқариш, электротехника, самолётсозлик, электроника, енгил, озиқ-овқат ва саноатнинг бошқа соҳалари, қурилиш индустрияси ривожланишнинг юқори даражасига эришди. 1971 йили саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажми Ўзбекистон ССР ташкил топган 1925 йилдаги даражасига нисбатан 119 марта ошди. Ўзбекистон саноати ва кишлок хўжалигининг маҳсулотлари дунёнинг 70 дан зиёд мамлакатларига экспорт қилинар эди.

Ўзбекистонда аҳоли фаровонлигини оширишга ҳам катта эътибор қаратилди. 1972 йили давлат, колхозлар ва аҳоли маблағлари ҳисобидан умумий майдони 5 млн 217 минг кв метр бўлган 100 мингдан зиёд квартира ва хусусий уйлар қуриб ишга туширилди. 601 минг кишининг яшаш шароити яхшиланди, уларнинг ҳаммаси уй-жойларни бепул олишди. 154,2 минг, жумладан, 89,9 минг кишлок жойлардаги хонадонлар газлаштирилди. Ўнлаб умумтаълим мактаблари, касалхоналар, поликлиникалар, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари ва маданий-маиший соҳадаги бошқа объектлар қурилди.

Шу йиллари Ўзбекистонда илмий тадқиқотларни ривожлантиришга катта эътибор қаратилди. 1956 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Ядро физикаси институти ташкил қилиниб, 1959 йили гамма-нурланиш ускунаси ўрнатилди, радиацион ва радиобиологик тадқиқотлар бошланди. 1972 йилга келиб, Ўзбекистон Фанлар академияси ва олий таълим таркибида 148 та илмий ва илмий-педагогик муассасалар мавжуд бўлиб, уларда 26 минг илмий-педагогик ходимлар, 100 дан зиёд академиклар ва мухбир-аъзолар, 600 га яқин фан докторлари, 7660 нафар фан номзодлари фаолият юритар эди⁹⁶. Улар Ўзбекистонда илм-фан ривожига, илмий кадрларни тайёрлашга, республиканинг илмий салоҳиятини юксалтиришга катта ҳисса қўшди.

⁹⁶ Қаранг: История развития узбекской науки.<http://www.academy.uz/ru> .

Ўзбекистонда ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, композиторлар, архитекторлар, кино ва театр арбобларининг ажойиб авлоди етишиб чикди, уларнинг ижоди ва номи Совет Иттифоқидан ташқарида ҳам танилди.

Албатта, Ш. Рашидов Л. Брежнев даври раҳбарларига хос услубда фақат ютуқлар тўғрисида гапирди. Аммо 1970-йиллардан бошлаб совет жамиятидаги умумий инкироз маънавий соҳага ҳам таъсир қилмасдан қолмади. Масалан, таълим ва фанда сон кўрсаткичларининг ўсиши сифат кўрсаткичларида ҳам шундай ўзгаришларга олиб келмади. Бунинг устига, олий ўқув юр்தларини битирган мутахассисларга юқори малака ва илм талаб қилмайдиган экстенсив характердаги иқтисодда эҳтиёж кам эди. Фанни ишлаб чиқаришга яқинлаштириш мақсадида бошланган ислохотлар ҳам маъмурий-буйрукбозлик шароитида кўзланган натижани бермади. Олий ўқув юр்தлари сонининг ошиши ҳам уларда таълим бериш сифатининг ошишига олиб келмади.

Бундан ташқари, 1970–1980-йиллари республикада тилни руслаштириш сиёсати янада кучайди. Бу сиёсат ўзбек адабий тилининг ривожланиш жараёнига салбий таъсир кўрсатди. Аммо ўша даврда бу «ягона совет халқи шаклланишидаги қонуний жараён» сифатида қабул қилинди. Фақат «қайта қуриш» йиллари бу жараённинг миллий маданият учун хавфи барча совет халқлари томонидан англанди. 1991 йил ноябрда Истанбул шаҳрида бўлиб ўтган конференцияда СССРдаги туркий халқларнинг Туркия алифбесига яқинлаштирилган ёзувга ўтиш таклифи барча туркий тилда сўзлашувчи совет республикалари ва Россия вакиллари томонидан маъқулланди. 1993 йил 2 сентябрда Ўзбекистонда «Лотин графикасига асосланган ўзбек алифбесини жорий қилиш тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Шу тарика, биз, ўзбеклар XX асрда ёзувини энг кўп алмаштирган (етмиш йилда тўрт марта) миллат бўлиб қолдик. Бу ўзгаришлардан ким фойда кўргани номаълум, аммо ўзбек фани, маорифи, адабиёти фойда кўрмагани аниқ.

1980-йиллар охирида Ўзбекистонга келган асли ўзбек бўлган москвалик олим бир ибратли воқеани гапириб берганди. У иш юзасидан Тбилисига бориб, шаҳар кутубхонасига кирса, ўрта

Ш. Рашидов умр йўлдоши Хурсанд ая ва ўғли Илҳом билан.

мактаб ўқувчиси Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» асарининг беш аср илгари ёзилган нусхасини ўқиб ўтирган экан. Бу ўзбек олими бизда ҳеч бўлмаса 100 йил олдинги ёзувни ҳам мутахассислардан бошқа киши ўқий омаслигидан жуда афсус чекканди.

Шу йиллари Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов «Она тилим ўлмайди» номли шеърида:

*Камалакдек ранго-ранг
Бўлсин деб санъат, тиллар,
Асрларча қилдик жанг,
Армон қилдик минг йиллар.
Беқадр бўлса, наҳот,
Тиллардаги тароват!
Йўқолди букун, ҳайҳот,
Қабрларда ҳаловат! –*

деб ёзган эди⁹⁷.

Бу даврда Л. Брежнев маъмурияти назарий йўриқларининг асл моҳияти ва натижаси 1977 йили қабул қилинган СССРнинг янги – ривожланган социализм конституциясида ўз аксини топди. Унинг 6-моддасида Коммунистик партия жамиятнинг йўналти-

⁹⁷ Эркин Воҳидов. Инсон. – Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2015. 105-б.

рувчи ва рахбар кучи, сиёсий тузумнинг ядроси, дейилган бўлиб, бу КПССнинг сиёсий тизимдаги якка ҳукмронлик мавқеини мустаҳкамлади. Бундай модда, ҳатто 1936 йилдаги Сталин конституциясида ҳам йўқ эди.

Аммо И. Сталин ва Н. Хрущёвдан фаркли равишда Л. Брежнев ўз ҳокимиятидан жуда эҳтиёткорлик билан фойдаланди. У мураккаб муаммо билан дуч келганда яхшиси ҳеч нарса қилмасликни маъкул қўрарди. Унда бошқаларнинг хушомадига, турли хил унвонлар ва орденларни йиғишга мойиллик кучли эди. Уни макташ, улуғлаш жараёни 1960 йилларнинг охиридан бошланди ва кейинги йиллар борган сари кулгили тус олиб борди. 1973 йили унинг обрўсини кўтариш тўғрисида махсус қарор ҳам қабул қилинди. Л. Брежневга 1975 йили армия генерали, 1976 йили – Совет Иттифоқи Маршали унвонлари берилди. 1977 йил июнда у СССР Олий Совети Президиумининг Раиси лавозимини ҳам эгаллади. Унга уч марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган унвонлар берилди, у уруш йиллари фронтдаги катта ғалабалар учун армия қўмондонларига бериладиган «Ғалаба» ордени, саккизта Ленин ордени, иккита халқаро Ленин мукофоти ва яна қанча-қанча ордену медалларга «лойиқ» деб топилди. 1974 йилги инспекция оқибатида деярли ўзини бошқаролмай қолган Л. Брежневга раҳбарлар томонидан хушомад, лаганбардорлик кулгили, баъзан жирканч тус олди. Айниқса, унинг тушуниб бўлмайдиган нутқлари аҳолининг кенг катлами орасида кулги аралаш нафрат, буюк мамлакат учун ачиниш ва уят хиссини уйғотди.

Жамиятдаги маънавий инқироз даврида порахўрлик, коррупция, ўғирлик каби жиноятлар сони кескин ошиб борди. Давлат раҳбарлари мамлакатда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам бу иллатларга қарши курашни кучайтириш тўғрисида бир неча бор эълон қилди. Аммо бу билан жиноятлар сони камайиб қолмади. Мана бир мисол. 1970-йилларнинг бошида СССР Ички ишлар министри Н. Шчөлеков 1965 йилдан Грузия ССР Ички ишлар министри бўлиб келаётган Э. Шеварднадзегга танбех бериб, Грузия ГАИ (автоинспекцияси)си ходимларининг 50% и порахўрлик билан шуғулланади, деган гапни айтади. Мажлисдан сўнг Грузияга қайтган Э. Шеварднадзе Н. Шчөлековнинг гаплари қай даражада

тўғрилигини текшириб кўришга қарор қилади. У оддий фуқаро кийимини кийиб, эски «Москвич» машинасида йўлга чиқади. Йўлдаги воқеалардан министр хайратда қолади: ГАИ ходимларининг Н. Шчөлеков айтгандек 50% и эмас, деярли 100% и пора олишига ўзи гувоҳ бўлади. Шундан сўнг республика ГАИсида оммавий тозалаш ўтказилади, аммо порахўрликни охиригача бартараф қила олмайди. 1972 йил сентябрда Грузия Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари этиб сайланган Э. Шеварднадзе бир ярим йил ичида 20 нафар министрлар ва партия Марказий Комитети аъзоларини, 111 та район партия комитетларининг секретарларини, 10 нафар шаҳар ижроком раисларини ишдан ҳайдади. Улар ўрнига КГБ ва ички ишлар ходимларидан тайинлади. Аммо бу тадбирлар катта фойда келтирмади, чунки янги келган раҳбарларнинг ҳам бир қисми эскилардан кам бўлмаган коррупционерлар эди.

Ўша даврда бу соҳада «илғор» бўлган Кавказорти республикаларидан яна бир мисол. 1969 йил июлда Л.И. Брежнев таклифи билан Г. Алиев Озарбайжон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари этиб сайланди. У илгари Озарбайжон ССР КГБни бошқарган бўлиб, коррупцияга қарши курашда анча ном чиқарган эди. Г. Алиев республиканинг биринчи раҳбари лавозимида ҳам шу курашни давом эттирди. Озарбайжон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ биринчи секретари Вели Охундов ҳам коррупцияда айбланди. Г. Алиев даврида кўплаб раҳбар ходимлар қамок жазосига ҳукм қилинди, 1975 йили беш нафар колхоз раислари ва фабрика директорлари катта миқдордаги коррупция учун ўлим жазосига ҳукм қилинди. Г. Алиевнинг рухсати билан Озарбайжон Савдо министрлиги Давлат савдо инспекцияси раҳбарияти (24 киши) тўлиқ таркибда қамокка олинди. Республикага раҳбар бўлгандан уч йил кейин Г. Алиевдан коррупцияга қарши курашдаги муваффақиятлари ҳақида сўраб, нималарга эришдингиз, деганларида, у: «Озарбайжон Компартияси Марказий Комитетида пора олишмайди, факат шунга қафолат беришим мумкин», деб жавоб берган эди. Г. Алиев Озарбайжонда чуқур илдиз отган коррупция асосида шаклланган элитани тийиб туриш мақсадида, порахўрликнинг маконига, порахўр кадрлар тайёрлашнинг мактабига айланиб қолган Озарбайжон давлат

юримдик институтини ёпди⁹⁸. Аммо бу тадбирлар кўпрок намо-
йишкорона руҳда бўлиб, жамиятнинг умумий инқироzi кучаяёт-
ган бир пайтда катта фойда бериши қийин эди.

Кавказорти республикаларида коррупцияга қарши кураш
жамият учун катта фойда келтирмаган бўлса-да, у СССР КГБ
ва унинг раиси Ю. Андроповнинг обрўсини оширди. 1973 йили
Ю. Андропов КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси тар-
кибига киритилди. Бу орган раҳбари Л. Берия отилгандан бери
ўтган 20 йил ичида бундай катта мавқега ҳали эришмаган эди.

Аслида СССРнинг бошқа республикалари, жумладан,
Ўзбекистонда ҳам аҳвол бундан катта фарқ қилмасди. Шу са-
бабли Москва Ш. Рашидовдан Грузия ва Озарбайжондаги каби
коррупцияга қарши курашишни талаб қилди. Агар Грузияда
Л. Брежнев бу республика компартиясининг биринчи секретари
В. Мжаванадзени, Озарбайжонда эса В. Охундовни алмашти-
риш ва жазолашни мақсад қилган бўлса, Ўзбекистонда корруп-
цияга қарши курашни кучайтиришдан асл мақсад анча катта –
1959–1970-йиллари Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми-
нинг Раиси бўлган, ўша пайтда СССР Олий Совети Президиуми
Раисининг муовини – СССР Олий Совети Миллатлар Советининг
Раиси лавозимида ўтирган Ё. Насриддиновани, у орқали кейинги
пайтда ҳаддан ошган СССР Олий Совети Президиумининг Раи-
си Н. Подгорнийни жазолаш эди. Ўзбекистонда «тозалаш» жа-
раёни 1974 йили бошланди. Москвадан катта комиссия келиб,
Ё. Насриддинова билан боғлиқ бир қатор раҳбар ходимлар усти-
дан жиноят иши қўзғади. Улар жуда катта ҳажмдаги социалистик
мулкни талон-торож қилишда, порахўрликда айбланди. Улар ет-
казган жами зарар 10 млн рубль деб баҳоланди. Бу жиноят иши
бўйича ҳаммаси бўлиб 315 киши, жумладан, 31 нафар совет ва
суд тизимининг масъул ходимлари жазоланди. Жазоланганлар
орасида Ўзбекистон ССР Олий Судининг раиси (1967–1974)
С. Пўлатхўжаев ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг
собик раиси (1961–1971), ўша пайтда Ўзбекистон ССР Министр-
лар Совети Раисининг 1-муовини бўлган Раҳмонкул Қурбонов

⁹⁸ Қаранг: Ш.Эргашев, Т.Бобоматов. XX аср: тақдирларда акс этган та-
рих. – Т.: «O'zbekiston» НМИУ, 2016. 18-б.

ҳам бор эди. У порахўрликда айбланиб, 8 йил камоқ жазосига ҳукм килинди. Аммо унга Л. Брежневнинг ўзи ёрдам қилди ва суд ҳукмидан олти ой ўтиб Р. Қурбоновни муддатидан олдин озод қилиш тўғрисида фармон имзоланди ва кейинчалик у партия сафига ҳам тикланди.

Л. Брежнев Ё. Насриддиновани ҳам кечирди. У Олий Советдан ишдан олиниб, СССР Қурилиш материаллари саноати вазири-нинг муовини қилиб тайинланди. Уни партия сафидан ўчириш тўғрисида Партия назорати комитети тайёрлаган қарор Л. Брежнев аралашуви билан бекор қилинди. Айтишларича, Н. Подгорний ҳам Ё. Насриддинованинг қаттиқ жазоланишини истамаган.

Тарихчилар бу жараёнларда Ш. Рашидовнинг ролини турлича баҳолашади. Аммо шуниси аёнки, 15 йилдан бери Ўзбекистоннинг биринчи раҳбари бўлиб келаётган Ш. Рашидов Грузия ва Озарбайжонда бу лавозимга энди келган Э. Шеварднадзе ва Г. Алиевдан фарқли равишда республика раҳбарларининг бадном бўлишидан манфаатдор эмасди.

Жамиятдаги салбий ҳолатларга қарши курашга қарамасдан, 1970-йилларнинг ўрталарига келиб совет жамиятида инқироз ҳоллари яққол намоён бўлди. Бу даврда жамиятнинг ахлоқий таназзули юз берди. Бунда муҳим лавозимларга ўзининг яқинларини тайинлаган, катта-катта совғаларни қабул қилган КПСС Марказий Комитети Бош секретари Л. Брежневнинг ўзи ўрнак бўлди. 1970–1980-йиллари протекционизм, уруғ-аймоқчилик, коррупция каби иллатлар тузумнинг пойдеворини емирди, унинг интиҳосини яқинлаштирди. Москва, Кавказ, Ўрта Осиё каби минтақаларда партия ва давлат аппарати вакилларининг «яширин» иқтисод ва очик жиноятчи элементлар билан бирикиб кетиш ҳоллари юз берди. Н.С. Хрущёвнинг 1980-йиллари коммунизм қуриш тўғрисидаги режаси барбод бўлган, одамлар энди коммунизм сафсатасига деярли ишонмай қўйган эди. Аҳолининг катта қисми «борига барака» деб, шукур қилиб яшарди. Давлат томонидан шаҳарларда бериладиган квартира, «ўзимизнинг» автомобиль, музлаткич, олти сотих томорка, болалар боғчаси, мактаб, олий ўқув юрти қабилар кўпчилик учун эришилган марра ёки орзунинг ушалиши эди. Умуман, 1950-йилларга нисбатан 1970 йиллари аҳолининг катта қисми турмушда фаровон-

ликка эришди. Шаҳарларда кўпчилик коммунал квартиралар ва бараклардан алоҳида квартираларга кўчиб ўтди, кишлоқларга ҳам ичимлик суви, электр кабилар келди, йўллар таъмирланди, хуллас, турмуш фаровонлашди. Қачонлардир катта орзу бўлган телевизор, музлаткич, радиоприёмник кабилар, ҳатто кишлоқ кишиларининг ҳам турмушига кириб келди. Совет кишилари медицина хизмати ва барча босқичдаги таълимдан бепул фойдаланарди. Давлат болалар товарларига нисбатан паст нархни ушлаб турарди. Ғарбнинг ривожланган мамлакатларида амалга оширилган «юкори яшаш даражаси», «умумий истеъмол жамияти» кабиларга қарши совет ташвиқоти «социалистик ҳаёт тарзи» ва партия ижтимоий сиёсатининг устунлигини зўр бериб ҳимоя қиларди.

Амалда ижтимоий соҳада қолдиқ тизими сақланиб қолди. Бу тизимга мувофиқ биринчи ўринда ҳарбий-саноат комплекси, кейин саноатнинг бошқа стратегик соҳалари, масалан, космос молиялаштирилар ва энг охири, қолдиқ маблағлар ижтимоий соҳаларга ва халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқаришга ажратиларди. Шу сабабли халқ истеъмоли молларини, шунингдек, саноат ва озиқ-овқат товарларини ишлаб чиқариш ракеталар, танклар ва станоклар ишлаб чиқаришдан анча орқада қолиб кетди. Маҳсулотларнинг сифати ҳам жуда паст бўлиб, корхоналарда улар ассортиментини янгилаш учун маблағ етишмасди. Савдода порахўрлик, ўғирлик, таниш-билишлик кенг қулоч ёйди. Камёб товарлар рўйхати йилдан йилга ошиб, чайқовчилик ҳам авжига чиқиб борди. Шундай маҳсулотларни «хуфия ишлаб чиқариш» ва «қора бозор»да сотиш ривожланиб кетди. Совет иқтисодининг нефть захирасига «ўтириб қолиши» аҳоли катта қисмининг ички-қозонликка берилиши билан қўшилиб кетди.

1971–1985-йиллари муҳим иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ўсишнинг салбий томонга ўзгариши ҳам кўзга ташланиб қолди. Миллий даромаднинг ўсиш суръатлари 8-беш йилликда – 41%, 9-беш йилликда – 28%, 10-беш йилликда – 21%, 11-беш йилликда – 17% ни ташкил қилди. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ҳам 8-беш йилликда – 37%, 9-беш йилликда – 25%, 10-беш йилликда – 17% бўлди, холос⁹⁹.

⁹⁹ Қаранг: Ш.М. Мунчаев и др. Отечественная история. – М., 1994. – С. 406.

Буларнинг барчаси, албатта, Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. Бу ерда барча иллатлар йиғилиб, республика иқтисодиётининг асоси бўлган пахтачиликда ўта бадбашара кўринишда намоён бўлди. Воқеалар йилдан йилга, аста-секин ривожланиб боргани учун кўпчилик бунга аллақачон кўникиб қолганди. Пахтачиликдаги кўзбўямачиликларнинг кўпчилиги «социалистик мусобақа» байроғи остида бўлиб, бутун оммавий ахборот воситалари, расмий ташвиқотнинг кучи мусобақа «машъали»ни макташга йўналтирилди.

Аслида совет тузумида бу «машъал»ни яратиш 1930 йиллардаги индустрлаштириш даврида, жуда қисқа вақт ичида мамлакатнинг қудратли индустриал базасини яратиш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган эди. Натижада, зарбдор меҳнатга отланган миллионлаб кишилар орасида ёлғиз ўзи ёки жамоа таркибида рекордлар ўрната бошлаган ишлаб чиқариш илгорлари пайдо бўлди. Айнан улар ёрдамида ОАВ ва ҳокимият бутун жамият зиммасига «машъал» бўлиш мажбуриятини юклади. Масалан, 1930 йиллари тракторчи Паша Ангелина ва шахтёр Алексей Стаханов дастлабки шундай «машъал»лар бўлди. Бу «машъал»лар дастлаб миллионлаб ҳалол меҳнаткашларни меҳнат ташаббусига чорлади. Уларнинг кўпчилиги «машъал» бўлишни ҳаёлига ҳам келтирмасдан жамиятда ўз ўрнини топиш, оиласи, жамият фаровонлиги учун меҳнат қилдилар. Аммо бу жараёндан фойдаланиб қолишга интиланлар ҳам кам эмасди.

Албатта, бу мусобақа ҳаракатида аввал бошданок ўзига хос ёлғон яширинган эди, чунки «машъал»лар янгидан-янги рекордлар ўрнатиши учун ҳокимият уларга бошқаларга нисбатан яхшироқ шароит яратарди. Масалан, «машъал» бўлиши мўлжалланган сут соғувчи учун баъзан, ҳатто, бутун сут соғиш фермаси меҳнат қилиши керак эди. Ўзбекистонда бу пахтачиликда авж олиб, баъзан битта «машъал» бригадир учун бутун бошли колхоз меҳнат қиларди. 1950–1960-йиллари машинада пахта теришда рекорд ўрнатган Турсуной Охунова 1960–1970-йилларда пахта териш машинаси рулига ўтирган минглаб ўзбек қизлари учун шундай «машъал» бўлганди. Худди шундай қўлда пахта териб, рекорд ўрнатган Зулайхо Норқулова ҳам «машъал» эди. Уларга Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди.

Ш. Рашидов. 1979 йил.

Совет жамиятининг ҳолатидан келиб чиқиб, 1970 йиллари «машғал»ларга эҳтиёж кескин ошди. Пахтачилик бригадалари, колхозлар бирин-кетин янгидан-янги рекордлар ўрнатиб, гектаридан дастлаб 40, 45, кейин эса 50 ва ҳатто, 60 центнердан пахта териб, «машғал»ларга айланиб борди (1972 йили ҳосилдорлик гектаридан ўртача 28,3 центнер эди).

Москва борган сари пахта етиштириш режасини ошириб борди. Бу режага кўра СССРда пахта етиштириш 2000 йилга келиб 10–11 млн тоннага етиши, шундан 8 млн тоннасини Ўзбекистон етиштириш лозим эди. Агар Ш. Рашидов бу режаларга қарши чикканда, унинг тақдири жуда тез ҳал қилинган бўларди.

Ўзбекистон пахтакорлари биринчи марта 1966 йили 4 млн тонна, 1974 йили 5 млн тоннадан ошириб пахта хомашёси тайёрлади. Орадан тўрт йил ўтиб, 1979 йили республикамиз пахта хирмони 5 млн 500 минг тоннага етди. Бу пайтга келиб улкан хирмоннинг бир қисми қўшиб ёзиш эканлиги республикада ҳеч кимга сир эмасди.

Бу ҳолатдан Москва ҳам хабардор, аммо иккита мақсадни: биринчидан, СССРнинг пахта рекордлари билан бутун дунё олдида ўзини кўз-кўз қилиш, иккинчидан, йилдан йилга очкўз, тўймас бўлиб бораётган ўз бюрократиясини боқишни мақсад қилгани учун кўзини юмарди.

Аслида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг ўсиш суръатлари қўшни республикалар ёки модернизация йўлига кирган Осиёнинг бошқа мамлакатларига нисбатан анча юқори эди. Масалан, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш жадал суръатлар билан ўсиб борди. Унинг ҳажми 1975 йили 1913 йилга нисбатан 61 марта, 1940 йилга нисбатан эса 13 марта ўсди. 1941–1975-йиллари саноатда меҳнат унумдорлиги 3,9 марта ошди.

Аҳоли фаровонлиги ҳам жадал юксалиб борди. Миллий даромад 1975 йили 1960 йилга нисбатан 2,7 марта ўсди. Ижтимо-

ий истеъмол фондларидан аҳоли олган тўлов ва имтиёзлар 1974 йили 1969 йилга нисбатан 4,1 марта, жумладан, маориф бўйича 4,6 марта, соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия бўйича 2,7 мартага ошди¹⁰⁰.

Республика қишлоқ хўжалиги, айниқса, пахтачиликни ривожлантиришнинг асоси ҳисобланган ерларни сунъий суғоришга катта эътибор қаратилди. 1966–1986-йиллари Ўзбекистон сув хўжалигига 17,1 млрд рубль маблағ йўналтирилди. Бу даврда 1,5 млн га янги ерлар ўзлаштирилди, 1,888 млн га ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланди. Ирригация каналларининг умумий узунлиги 197 минг км дан ошиб кетди. Сунъий бунёд этилган 23 та сув ҳавзалари ва уларда тўпланадиган 10 млрд кубометрга яқин сув қурғоқчиликка қарши ишончли қафолат бўлди¹⁰¹.

Аграр соҳани индустлаштириш дастурини амалга оширишда республикадаги қишлоқ хўжалик машинасозлиги корхоналари: Тошкент трактор заводи, «Тошқишлоқмаш», «Ўзбекқишлоқмаш», «Чирчикқишлоқмаш», «Ўзбекпахтамаш», «Тошкимёқишлоқмаш», Тошкент агрегат заводи, Янгийўл қишлоқ хўжалик машиналари эҳтиёт қисмлари заводи кабилар устувор роль ўйнади. Фаол ташкилотчилик ишлари натижасида 1976–1985-йиллари республика қишлоқ хўжалигига 1 млн 678 минг дона тракторлар, 601 минг дона пахта териш машиналари, 11,5 минг дона ғалла ўриш комбайнлари ва қўплаб бошқа техникалар етказиб берилди.

Бу даврда қишлоқ хўжалигини қайта қуроллантириш фақат қишлоқ хўжалик техникалари сонини оширишга қаратилмади. Айни пайтда қишлоқ хўжалик машиналарининг техник кўрсаткичлари ҳам ошди, уларнинг сифати яхшиланди, янги самарадорлиги юқори бўлган машиналар яратилиб, ишлаб чиқаришга жорий этилди. «Чирчикқишлоқмаш» янги КХУ-4 маркали универсал культиваторлар, «Ўзбекқишлоқмаш» СХУ-4 пахта экиш сеялкаларини ишлаб чиқарди. СХУ-4 сеялкалари ишлаб чиқариш унумдорлигининг 30% га ошишини таъминлади. Қишлоқ хўжалик

¹⁰⁰ Қаранг: Акрамов Э. Повышение эффективности использования орошаемых земель // Коммунист Узбекистана. – Ташкент, 1988. – № 12. – С. 3.

¹⁰¹ Қаранг: Обломуродов Н. Аграрная политика Узбекистане (1970–1990 г.г.). – Ташкент: ИПТД «Ўзбекистан», 1993. – С. 70.

техникаларининг бошқа юқори самарали турлари ҳам яратилди. Фақат 1976–1978-йиллари республика кишлок машинасозлик корхоналари томонидан 9 та замонавий машиналар ишлаб чиқариш ўзлаштирилди.

Айтиш лозимки, 1970 йиллар ва 1980 йиллар бошларида Ўзбекистонда кишлок хўжалигини механизациялаш ўзининг энг юқори даражасига етди. Аммо шунга қарамасдан, кишлок хўжалигини тубдан техник қайта курулантириш вазифаси охиригача бажарилмай қолди.

Бунинг сабабларидан бири ишлаб чиқариш режаларини тўлиқ бажармаган кишлок машинасозлик корхоналарининг айби билан республика ўзига ажратилган фондлар бўйича техникаларни тўлиқ олмаслигида эди. Масалан, республика 1976–1982-йиллари 3973 дона трактор, 4988 дона культиватор, 2434 дона қўсак терувчи машиналар ва бошқа қўлаб ажратилган техникаларни ололмади¹⁰².

Республикада пахта етиштиришни – экиш, парваришлаш, йиғиб-териб олиш, ташиш ва охириги маҳсулот даражасига етказиш жараёнини тўлиқ қамраб олган машиналар тизими яратилмади. Оқибатда, бир центнер пахта етиштириш учун Ўзбекистонда АҚШга нисбатан 9 марта қўл меҳнати сарфланарди.

Кишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини комплекс механизациялашни яқунлашга бу соҳани электрофикациялашдаги камчиликлар ҳам салбий таъсир кўрсатди. 1980-йиллар ўрталарига келиб Ўзбекистон ишлаб чиқариш мақсадларига электр энергиясини истеъмол қилиш бўйича мамлакатда 13-ўринда эди.

Кишлоқ хўжалигини комплекс механизациялаштиришда юқори малакали техник кадрларнинг роли муҳимлигини инобатга олиб, бу даврда республикада олий ва ўрта махсус маълумотли инженер-техник кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилди.

Аввало, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1976 йил 9 ноябрдаги «Республика кишлок хўжалигида инженер-техник хизматни яхшилаш чоралари тўғрисида» қарорига мувофиқ олий ва ўрта

¹⁰² Қаранг: Якубов И. Научно-технический прогресс в мелиорации // Коммунист Узбекистана. 1986. № 8.

махсус кишлок хўжалик ўқув юртлари тармоғини кенгайтириш тадбирлари қабул қилинди. Хусусан, 1976 йили Фарғона ва Янги-ерда кишлок хўжалик олий ўқув юртларининг филиаллари очилди. Кейинги йиллари улар кишлок хўжалигига кадрлар тайёрлаш бўйича йирик марказларга айланди.

Шу билан бир каторда республика районларида 6 та совхоз-техникумлар, Сирдарё ва Андижон областларида – Механизация техникумлари, Наманган, Бухоро ва Жиззах областларида – кишлок хўжалик техникумлари ташкил қилинди. Янги ўқув юртлари малакали кадрлар билан тўлдирилди¹⁰³.

Умуман, 1975–1982-йиллари республикада 284 та янги билим юртлари ташкил қилинди. Бу даврда касбий-техник таълим тизимида жами 780 минг малакали ишчилар тайёрланди. Бу олдинги 35 йилдагига нисбатан 60 минг киши кўп. Умуман, республика-мизда 557 та билим юртлари бўлиб, уларда 260 минг, 1975 йилдагига нисбатан икки баробар кўп киши таълим олмоқда эди¹⁰⁴.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Ш. Рашидов СССРда бошланган умумий инкирозга қарамасдан, республикани ривожлантириш йўлида катта ишларни амалга оширди. Аммо бу вақтга келиб пахтачиликда ҳосилдорликни янада ошириш анча мураккаблашди, кенг микёсли кимёлаштиришнинг ҳам салбий томонлари яққол кўзга ташланиб қолди. Тупроққа минерал ўғитлар билан ишлов бериш илмий асосланган нормалар жиддий бузилган ҳолда амалга оширилди, хавфли захарли кимёвий моддаларни қўллаш кенгайди. Айниқса, ўта зарарли бўлган ДДТ Ғарб давлатларида 1970 йили тақиқлангандан кейин ҳам бизда уни қўллаш давом этди. Бундан ташқари, бошқа мамлакатларда уни қўллаш аҳоли жон бошига тахминан 300 граммни ташкил қилган бўлса, бизда бу кўрсаткич 7 – 8 кг гача етди. ДДТ ва бошқа кимёвий

¹⁰³ Қаранг: *Камаритдинова М.С.* Опыт и проблемы перевода сельского хозяйства Узбекистана на индустриальную основу во второй половине 70-х – первой половине 80-х годов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. –Ташкент, 1994. <http://cheloveknauka.com>

¹⁰⁴ Қаранг: *Ш.Р. Рашидов.* Братское сотрудничество народов СССР на этапе зрелого социализма. Издательство ЦК Компартии Узбекистана. – Ташкент, 1983. – С. 32.

моддалар нафақат ердаги воситалар билан, балки авиация ёрдамида ҳам интенсив сепилди ва бунда ҳавода сув ҳавзаларида заҳарли моддаларнинг концентрацияси кишилар соғлиғига зарар етказадиган даражада ошди¹⁰⁵.

Яна битта муаммо бу пахта терими билан боғлиқ эди. Умуман, пахта ҳосили жуда қисқа вақтда териб олинishi сабабли жуда катта сафарбарликни талаб қилади. Буни англаган республика раҳбарияти пахта етиштириш ва уни йиғиб-териб олиш билан боғлиқ жараёнларни механизациялаштиришга доимий эътибор қаратиб келди. Айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин бу ишга жадал киришилди. 1947 йили Тошкент кишлок хўжалик машиналари заводи (Ташсельмаш) дастлабки пахта териш машиналарини тажриба сифатида ишлаб чиқарди. 1950 йили 2 млн 220 минг тонна пахта етиштирилди. Шундан сўнг пахтачиликни механизациялаш ишлари жадаллашди. 1960–1970-йиллари механизаторлар «социалистик мусобақа»нинг илғорларига айланди. Дастлаб сурхондарёлик Абдусаттор Қурбонов тўрт қаторли пахта териш машинасида 550 тонна пахта териб, рекорд ўрнатди. Шундан сўнг бу мусобақа ўта шов-шув ва сиёсий тус олиб, ҳар бир область, район ёки колхоз ўз рекордини ўрнатишга интилди. 1970 йиллари Шоймардон Қудратов (у ҳам Сурхондарёдан) ақл бовар қилмайдиган 800 тоннани битта пахта териш машинасида бир ўзи «териб», А. Қурбоновнинг рекордини янгилади. Ҳайратга тушган жамоатчиликни янада лол қилиш самарқандлик Ҳафиз Полвонов зиммасига тушди. У бир мавсумда битта машинада бир ўзи 1050 тонна пахта «териб», жаҳон рекордини ўрнатди. Агар 1930-йиллардаги ва урушдан кейинги рекордлар кўпчилик одамларни меҳнат шижоатига чорлаган, уларда ўз меҳнатидан завқ ва фахр туйғусини уйғотган бўлса, 1970–1980-йиллардаги рекордлар кўпчиликда, айниқса, пахта теримини бевосита билган кишиларда истеҳзо аралаш уятдан бошқа ҳис уйғотган эмас. Бу, албатта, фақат Ўзбекистонга хос ҳолат эмасди.

¹⁰⁵ Қаранг: *Комиренко П.* Люди, будьте бдительны // *Сельское хозяйство Узбекистана.* – Ташкент, 1990. № 10. – С. 3.

ИНҚИРОЗ

1970-йиллари дунёнинг илғор мамлакатларида юз берган илмий-техник ва цивилизациявий ривожланишнинг янги, пост-индустриал босқичи СССРни четлаб ўтди. Совет раҳбарияти ҳамон ишлаб чиқаришнинг индустриал босқичига ҳос соҳаларни ривожлантирди. Натижада мамлакат чўян, пўлат, кўмир, нефть, газ, трактор ва минерал ўғитлар ишлаб чиқариш бўйича дунёда биринчи ўринга чиқди. Аҳолининг катта қисми моддий неъматларни ишлаб чиқариш соҳаларида банд бўлди. Саноатда – 40%, қурилишда – 60%, қишлоқ хўжалигида – 70% ишчилар қўл меҳнатида банд эди. СССРда электрон ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) сони бир неча ўн мингтадан ошмасди, оммавий компьютерлаш тўғрисида гап ҳам йўқ эди. Ижтимоий-маданий соҳага сарфланадиган маблағлар 1960 йиллардан бошлаб камайиб борди. 1985 йили таълимга ажратилган маблағ 1940 йилги даражадан паст эди.

Агар расмий статистик маълумотларни ҳисобга олсак, СССР 1980-йиллар ўрталарида АҚШ ривожланишининг 1960 йиллар бошлари даражасида бўлиши лозим. Мабодо шундай бўлганда, совет фуқаролари 1960-йиллари Америка стандартлари бўйича аҳоли жон бошига йилига 100 кг дан зиёд гўшт, ҳар бир оилага ўртача 1,5 дона автомобиль, ҳар бир кишига 40 кв.м. фойдали уй-жой ва шу кабиларга эга бўлиши керак эди. Аслида эса ишчи оиласи озиқ-овқатга 1927 йилдагидан кўп маблағ (1927 йили оила даромадининг 43,8% и, 1985 йили – 60% дан ошиғини) сарфларди¹⁰⁶.

Шундай шароитда уй-жой қурилиши, таълим, соғлиқни сақлаш соҳаларига ажратиладиган маблағлар йил сайин камайиб борди. Жамиятда бефарқлик, иложсизлик кайфияти қарор топди. Зиёлиларнинг бир қисмидан ташқари мутлақ кўпчилик аҳоли лоқайд томошабинга айланиб, аҳволнинг яхши томонга ўзгаришидан умидларини узиб бўлганди. Оқибатда аҳолининг бир қисми ичкиликбозликка берилди. 1980-йилларга келиб аҳоли жон бошига алкоголь маҳсулотларини истеъмол қилиш 1950-йил-

¹⁰⁶ Қаранг: М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др. История России с древнейших времен до начало XXI века. – М.: «Дрофа», 2005. – С. 582.

лардагига нисбатан 2,5 баробар ошди. Давлат статистикаси маълумотларига кўра 1960 йиллари совет кишилари ўртача йилига бир кишига 4,6 литр алкоголь истеъмол қиларди. 1970-йилларга келиб бу кўрсаткич 8,44 литрга етиб, кейинги ўн йил ичида муттасил ўсиб борди ва 1980-йиллар бошларига келиб ҳар бир совет кишиси йилига 10,6 литр алкоголь истеъмол қиларди. 1976–1984-йилларни совет тарихидаги энг «маст» йиллар деб аташ мумкин. Ўзбекистонда алкоголь истеъмол қилишнинг энг юқори нуктаси 1985 йил бўлиб, унда 8544 декалитр ароқ-ликёр, 5572 декалитр вино, 330 декалитр коньяк сотилган¹⁰⁷.

Шу йиллари қўлбола алкоголь тайёрлаш ҳам кўпайиб, 1984 йили ҳар бир совет кишиси йилига 13,8 литр қўлбола алкоголь ичарди. 1980 йилларда СССРда 5 миллион расман рўйхатга олинган алкоголиклар бўлиб, шулардан 3 миллиони РСФСРда эди. Ҳақиқатда эса ўн миллионлаб кишилар алкоголизм балосига дучор бўлганди. Йилига 486 минг киши алкоголь сабабли ҳалок бўларди¹⁰⁸. Бундай шароитда ақли заиф, ногирон туғилаётган болаларнинг ҳам сони ошиб борди.

Мамлакатда инкироз чуқурлашган сари турли хил иллатлар кўзга яққол ташланиб қолди. Шундай иллатлардан биттаси бўлган қўшиб ёзиш, кўзбўямачилик аслида совет маъмурий-буйруқбозлик режимининг маҳсули, совет статистикасини партия дерективаларида акс этган режаларга мослаштиришнинг оқибати эди.

Шундай шароитда ишлаб чиқариш унумдорлиги ҳам пасайиб борди. Тадқиқодчиларнинг таъкидлашича, иктисодий муваффақиятсизликларнинг асосий сабаби инсон ресурслари ва интеллектуал имкониятлардан унумли фойдалана олмасликда эди.

Партия раҳбарияти бошқарув корпуси, вазирликлар ва бошқармалар сонини оширишга иктисодий қийинчиликларни бартараф қилишнинг ягона йўли сифатида қаради. 1980-йиллар бошларига келиб мамлакатда 18 млн бошқарувчи, 100 дан зиёд

¹⁰⁷ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1988 г. Статистический ежегодник. Ташкент, «Узбекистан». 1989. – С. 57.

¹⁰⁸ Қаранг: *Горинов М.М., Горский А.А., Данилов А.А. и др. История России с древнейших времен до начало XXI века.* – М.: «Дрофа», 2005. – С. 596.

иттифок ва 800 та республикалар вазирлик ва идоралари бўлиб, уларга ҳар йили 40 млрд рубль маблағ сарфланар эди.

Жаҳондаги иқтисодий ҳолат билан таққослаганда СССРнинг ахволи, айниқса, ачинарли кўринарди. Истеъмол даражаси меҳнат унумдорлиги даражасидан анча паст эди. Истеъмол соҳасидан тежалган маблағ жуда катта ҳарбий-саноат комплексини таъминлашга, самарасиз «аср қурилишлари»га ва байналмилал ёрдамга сарфланди. Айни пайтда, ижтимоий соҳанинг айрим жабҳалари таназзулга юз тутди. 1971 йилдан бошлаб СССРда ўртача умр кўришнинг ўсиши тўхтади ва 1985 йили у 1958 йилдагидан паст эди. Болалар ўлими ҳам ошиб борди. 1980 йиллар бошида СССР аҳолининг ўртача умр кўриши бўйича дунёда 35-ўринда, болалар ўлими даражаси бўйича 50-ўринда эди.

Бу даврда фан ҳам анча зиддиятли ривожланди. Илмий ҳодимларнинг умумий сони ўсди (1970 йили 928 минг, 1985 йили эса 1 млн 491 минг киши илмий фаолият билан банд эди), илмий тадқиқотларни молиялаштириш миқдори ҳам кўпайди (1970 йили миллий даромаднинг 4% и, 1985 йили эса 5% и илмий тадқиқотларга ажратилди). Илмий кадрлар потенциали бўйича совет фани АҚШ фанидан салгина ортда эди. Бу кўрсаткичларга қарамадан, жамиятда умумий маънавий муҳит тушкун ҳолатда қолаверди.

1981 йил 3–5 февралда Тошкентда Ўзбекистон Компартия-сининг XX съезди бўлиб ўтди. Бу Ш. Рашидов ўтказган охириги съезд эди. Бюро таркибида бир катор ўзгаришлар юз берди. Съездда 10-беш йилликнинг охириги йилида (1980 йил) республика эришган сиёсий ва иқтисодий ютуқлар таъкидланди. Бу даврда миллий даромад 15 млрд 857 млн 600 минг рублни ташкил қилди ва бир йилда 6,6% га ўсди; ялпи миллий маҳсулот 6,4% га ошди. Халқ хўжалигига йўналтирилган капитал маблағлар 5 млрд 340 млн рублни ташкил қилди. Шу йили 6 млн 240 минг тонна, жумладан, 357 минг 800 минг тонна ингичка толали пахта хомашёси териб олинди. Ҳосилдорлик ўртача гектаридан 33,2 центнерни ташкил қилди. Аҳолининг реал даромадлари бир йилда жон бошига 3,3% га ўсди¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Рашидов Ш.Р. Отчетный доклад ЦК КП Узбекистана XX съезду Коммунистической партии Узбекистана// «Правда Востока», 4 февраля 1981 г.

Бу даврдаги ўзбек маданиятининг ютуқлари уни иттифокнинг етакчи миллий маданиятлари каторига олиб чиқди. Ўзбек ёзувчи ва шоирлари Мирмуҳсин, Аскад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Иброҳим Раҳим, Саъдулла Кароматов, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров, Эркин Самандар, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқалар иттифок микёсида танилган, кўпчилигининг асарлари чет элларда ҳам нашр қилинаётган эди.

Аслида совет киностудиялари орасида «Мосфильм», «Ленфильм» ва қисман М. Горький номидаги, А. Довженко номидаги, Одесса киностудияларидан ташқари барча киностудиялар дотацияда турарди. Миллий киностудиялар орасида «Ўзбекфильм» ўзини ўзи таъминлашга эришган биринчи киностудиялардан бўлди. 1959 йили Ш. Рашидов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари этиб сайлангандан сўнг бутун ўзбек санъати ривожланишида янги давр бошланди. Бу даврда 1959 йили режиссёр Йўлдош Аъзамовнинг «Мафтунингман», режиссёр Шухрат Аббосовнинг «Маҳаллада дув-дув гап» (1960 йил), «Сен етим эмассан» (1963 йил) фильмлари жуда машҳур бўлди. «Сен етим эмассан» фильмига 23 миллион билет сотилди. Бу ўша даврда жуда машҳур бўлган грузин кинематографларининг «Солдат отаси» фильми эришган кўрсаткичдан (23 млн 800 минг) салгина кам эди. Умуман, ўша йиллари миллий киностудиялар орасида биринчилик учун кураш «Ўзбекфильм» билан «Грузияфильм» ўртасида кетарди. 1960-йилларнинг охирида «Грузияфильм»нинг «Дурангсиз ўйин» детектив фильмини 29 млн 700 минг киши томоша қилган бўлса, «Ўзбекфильм»да суръатга олинган (режиссёр Равиль Ботиров) «26-си отилмасин!» фильмини 32 млн 900 минг киши томоша қилди. Шу йиллари ёш ва иқтидорли режиссёр Элёр Эшмухамедов ўзининг «Нафосат», «Севишганлар» каби иттифок бўйича машҳур бўлган фильмларини суратга олди. Шу тарика 1960 йилларнинг охиридан 1980-йилларнинг бошларигача «Ўзбекфильм» миллий киностудиялар орасида даромад келтириши бўйича етакчи киностудияга айланди. 1970-йиллари суратга олинган «Инкилоб чавандозлари», «Фавқулудда комиссар», «Қора консулнинг ўлими», «Еттинчи ўқ» каби фильмлар иттифок микёсида энг даромадли фильмларга айланди. Фақат юқорида саналган фильмларни СССРнинг 100 млн

дан зиёд аҳолиси томоша килди. 1980 йили кинорежиссёр Латиф Файзиев ҳинд режиссёри Умеш Мехри томонидан «Ўзбекфильм» киностудиясида суратга олинган «Али бобо ва қирқ қарокчи» фильми ўзбек киноси тарихидаги энг даромадли фильм бўлди: уни 52 млн 800 минг киши томоша килди. Шу даврда «Ўзбекфильм» киностудиясида дубляж қилинган фильмлар ҳам республика кино тарихининг олтин фондидан жой олган.

Ботир Зокиров

Бу даврда қўшиқчилик санъати ҳам жадал ривожланди. Анъанавий қўшиқчилик санъати билан бир қаторда, 1950-йилларнинг охири – 1960-йиллардан эстрада қўшиқчилиги ҳам жадал ривожланди. Қўшиқчиликнинг бу янги йўналишига Ботир Зокиров, Эсон Қандов, Стахан Раҳимов, Луиза Зокирова, Эльмира Ўрозбоева каби ёш ижрочилар кириб келди. Ботир Зокиров ўзбек эстрада санъатини дунёга машҳур килди. 1957 йили Москвада талабаларнинг халқаро фестивалида Ботир Зокиров ва синглиси Луиза Зокирова ижро этган «Ўзбекистон – менинг диёрим» қўшиғи юксак мукофот билан тақдирланди. 1959 йили Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати ҳафталигида «машҳур араб композитори Фарид ал-Атрошнинг (Ян Франкель қайта ишлаган) «Араб тангоси» қўшиғи биринчи марта янгради. Янгради-ю, чакмоқ янглиғ Ботир Зокиров номини қўшиқсеварлар калбига олиб кирди»¹¹⁰. «Араб тангоси»ни ўша даврда бутун СССР хиргойи қилиб юрди. Б. Зокиров жаҳоннинг энг машҳур санъат юлдузлари қўшиқ айтишни ўзи учун шараф биладиган Парижнинг «Олимпия» театри сахнасига 1960 йили икки бор кўтарилди. 1970-йиллар бошларида Ўзбекистонда дастлабки вокал-инструментал ансамбли (ВИА) «Ялла» ташкил топди. Бир неча йилдан кейин «Ялла» СССРдаги энг машҳур ВИАлар қаторидан

¹¹⁰ Жўраев А. Юрак бўронлари: роман-эссе. – Тошкент, «O'zbekiston» НМИУ, 2016. 28–29-бетлар.

жой олди. «Ялла» ижросидаги «Уч кудук» кўшиғи «Песня—81» бутуниттифок телевизион кўшиқлар танловида финалга чиқди. Кўшиқ ўз даврининг машхур хит кўшиғига айланган эди.

1970 йиллар охири – 1980 йиллар бошларида Ш. Рашидов фаол иштирок этган халқаро муаммолардан бири Афғонистон можароси бўлди. 1978 йил 27 апрелда Афғонистон ҳарбий-ҳаво кучлари кўмондони полковник Абдул Қодир бошчилигидаги ҳарбийлар Афғонистонда давлат тўнтаришини амалга ошириб, шох Муҳаммад Довудни ҳокимиятдан четлатди, М. Довуд оила аъзолари билан бирга қатл қилинди. Инқилобий кенгаш тузилиб, у ўзини Афғонистондаги олий ҳокимият деб эълон қилди. Кенгашга Нур Муҳаммад Тарақий бошчилик қилди. Бабрак Кармалъ унинг ўринбосари, Ҳафизулло Амин ташқи ишлар вазири ва хавфсизлик хизмати бошлиғи, Абдул Қодир мудофаа вазири бўлди. Афғонистон Халқ Демократик Республикаси деб эълон қилинди.

СССР ва унга иттифоқдош мамлакатларда бу ҳодиса «Савр инқилоби» деб олқишланди. Афғонистоннинг ўз аҳолиси эса бу воқеаларни тўнтариш, ҳокимиятнинг бир қабиладан бошқасига (дурронийлардан гилзойларга) ўтиши, деб қабул қилди. Маъмуриятда даромадли лавозимларни бўлиш бошланди.

Аслида бу пайт кескин бурилишлар яшаш учун афғон жамиятида шароит мавжуд эмасди. Янги ҳукумат ташқи, асосан, СССР ёрдамига умид боғлаб, М. Довуд давридаёқ эълон қилинган ислохотларни жорий қила бошлади. Ер ислоҳоти, қарзларни бекор қилиш, мохорни (калин тўлашни) тақиклаш, аёлларни саводхонликка жалб қилиш каби тадбирлар ҳали ислом ақидалари ва қабилачилик анъаналари кучли бўлган афғон жамияти томонидан қаттиқ қаршиликка учради.

Ҳокимиятга келган гуруҳ ичида ҳам бирлик йўқ эди. 1979 йил сентябрда Ҳ. Амин Н.М. Тарақийни ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олди. У СССРга мурожаат қилиб, ғайриинқилобий ҳаракатларни бостириш учун Афғонистонга совет кўшинларини киритишни сўради. Аммо совет раҳбариятининг бу борадаги йиғилишида Н.М. Тарақийнинг ўлимида айбдор бўлган Ҳ. Аминни ҳам ағдаришга қарор қилинди.

Ҳ. Амин муҳим иҷтимоӣ ислохотларни ўтказиш ўрнига инқилобий сафсатабозлик билан шуғулланди. Бу ҳол жамиятда умумий нафрат уйғотди ва унга қарши кучларни фаоллаштириб юборди. Шундай шароитда Ўзбекистон ҳудудида ташкил қилинган СССР Мудофаа министрлиги Бош Штаби Разведка бош бошқармасининг «мусулмон батальони» 1979 йил декабрда Афғонистонга киритилди. 27 декабрь куни совет қўшинлари иштирокида Ҳ. Амин ўлдирилди ва ҳокимият Б. Кармалга берилди¹¹¹.

Афғонистонга совет қўшинларини киритишга СССР Министрлар Советининг Раиси А.Н. Косигин, СССР Куролли Кучлари Бош штаби раҳбарияти (Н. Огарков, С. Охромеев, В. Варенников) ва Куруқликдаги қўшинлар бош қўмондони армия генерали И. Павловский қатъий қарши чиқишди. Айтишларича, қўшин киритиш тарафдори бўлган ва бунга Л. Брежневни кўндирган шахс СССР КГБнинг раиси Ю. Андропов бўлган.

Афғонистонга қўшин киритиш ҳақида қарор Сиёсий Бюро аъзоларининг тор доирасида қабул қилинди. Республикалар вакиллари, жумладан Ш. Рашидов бу жараёнда иштирок этмади. Улар қарордан хабардор қилинди. Аслида деярли сўнгги 30 йилда Афғонистон раҳбарлари билан доимий мулоқотда бўлган, уларнинг кўпчилигини шахсан таниган Ш. Рашидов билан маслаҳатлашиш на Л. Брежневнинг ва на Ю. Андроповнинг ҳаёлига келмади. Агар Ш. Рашидовнинг 1962 йили Куба ва 1964 йили Ҳиндистон – Покистон муаммоларини ҳал қилишдаги дипломатик тажрибасини инобатга олганда, у билан нафақат маслаҳатлашиш, балки Афғонистон раҳбарлари билан музокараларга фаол жалб қилиш лозим эди. Бундан ташқари, аҳолисининг бир қисмини ўзбеклар ташкил қилган, кишилар ҳаётида ислом динининг таъсири кучли бўлган Афғонистондаги ҳолатни Сиёсий Бюро таркибида Ш. Рашидовдан яхши тушунадиган киши йўқ эди.

Ўзбекистон Афғонистон билан чегарадош бўлгани учун совет қўшинларининг СССРдаги асосий жойлашув ўрни Термиз шаҳри

¹¹¹ Қаранг: Новейшая история стран Азии и Африки. XX век. В трёх частях. Част 3. 1945–2000. – Москва, ВЛАДОС, ИМПЭ им А.С. Грибоедова, 2004. – С. 41.

бўлди. Туркистон ҳарбий округининг 108-ўкчи дивизияси шу ердан понтон кўприklar оркали Афғонистон ҳудудига ўтказилди.

Советларнинг Афғонистон ички ишларига аралашувининг салбий таъсири жуда катта бўлди. Биринчидан, афғонларнинг қаршилиги кескин ўсди, чунки мамлакатда «кофирлар» пайдо бўлди, демак, анъанага кўра, барча афғонлар ўзаро келишмовчиликларни унутиб, умумий душманга қарши бирлашиши лозим эди. Иккинчидан, олиб борилган тадбирлар уруш шароитида зарурий самара бермади, бунинг устига, совет ёрдамига қарамасдан, мамлакатда ҳолат доимий ёмонлашиб борди: нарх-наво ошди, кўплаб оилалар боқувчисини йўқотди ва ўзини таъминлай олмай қолди, мамлакатда илгари ҳеч қачон бўлмаган очлик бошланди.

АХДПнинг ракиби – мужоҳидлар мамлакат ҳудудининг катта қисмини назорат қилиб турарди. 5 млн га яқин Афғонистон ҳудудини тарк этиб қочокка айланган эди. БМТнинг 1982 йили Афғонистон ишларига ташқаридан аралашини чеклашга уриниши ҳеч қандай натижага олиб келмади.

Маълумки, афғон уруши тўққиз йилдан кўп давом этди. Унда 13833 нафар совет аскар ва офицерлари, жумладан, 1066 нафар ўзбекистонлик йигитлар ҳалок бўлди¹¹².

Афғонистонга совет қўшинлари киритилган ўша машъум 1979 йили яна бир фожиа юз берди. Ш. Рашидовнинг сеvimли «Пахтакор» жамоаси эндигина халқаро ареналарда танилаётган, ўйинчилар маҳоратли ўйин кўрсатиб, барчанинг диққатига сазовор бўлган, «Спартак» (Москва), «Динамо» (Киев), «Шахтёр» (Донецк), «Динамо» (Тбилиси), ЦСКА каби ўша даврнинг номдор жамоалар билан тенгма-тенг ўйнаётган бир даврда, 1979 йилнинг 11 август куни соат 13.35 да Украинанинг Днепродзержинск шаҳри яқинида футболчилар учаётган ТУ-134А самолёти бошқа бир самолёт билан тўқнашиб кетиши оқибатида ҳалокатга учради.

Улар Минскнинг «Динамо» жамоаси билан навбатдаги ўйинга учиб кетаётган эдилар.

Бортида 83 киши, шу жумладан, «Пахтакор»нинг 17 нафар футболчиси бўлган самолёт Тошкент – Гурьев – Минск рейси би-

¹¹² Қаранг: Структура потерь в Афганистане. <http://www.rsva-ural.ru/library/mbook.php?id=364>

лан учган. Бортида 95 киши бўлган иккинчи самолёт Челябинск – Воронеж – Кишинёв йўналишида учган. Улар 8400 метр баландликда тўкнашиб кетганлар.

Самолётлардан бирининг экипаж командири булутлар орасидан юкорига чиқиш мақсадида диспетчердан рухсат сўрайди, диспетчер-стажёр эса унга рухсат беради. Иккала самолёт бири-бирига катта тезликда яқинлашиб кела бошлайди. Шу вақт хонага кириб қолган диспетчерлар бошлиғи вазиятни тезда англайди ва ҳалокатнинг олдини олиш мақсадида самолётлардан бирини янада баландроқ кўтарилиши учун буйруқ беради. Буйруқни эса иккала самолёт учувчилари ўрнига эфирга тасодифан кириб қолган учинчи самолёт – ИЛ-62 ҳаво лайнери қабул қилади, диспетчер эса жавобни кимдан олганлигини текшириб ҳам кўрмайди.

Шундай қилиб, Украинанинг Харьков шаҳри аэропорти диспетчерларининг қўпол ва тузатиб бўлмас даҳшатли хатоси оқибатида фожаия рўй беради¹¹³. Бу Ту-134А самолётларининг энг йирик авиаҳалокати эди. «Пахтакор» жамоасининг қарийб барча ҳалок бўлган аъзолари Тошкентдаги Боткин кабристонида дафн этилди. У ерда 1979 йили ҳалок бўлган футболчилар хотирасига ёдгорлик ўрнатилди.

1981 йил 23 февралдан 3 мартгача Москвада КПССнинг XXVI съезди бўлиб ўтди. Унда Ш. Рашидов бошчилигидаги Ўзбекистон Компартиясининг делегатлари ҳам иштирок этди. 24 февраль куни Ш. Рашидов сўзга чиқиб, асосан, ўтган беш йил давомида Ўзбекистон эришган ютуқлар ва олдинда турган улуғ вазифалар тўғрисида гапирди. Бу пайтга келиб съезд ва советларнинг бошқа йиғинларида камчиликлар ва муаммолар тўғрисида гапириш одат бўлмай қолганди. Ш. Рашидов республикадаги камчиликлар ва муаммолар тўғрисида съезд кунлари Л. Брежнев билан суҳбатлашди. Л. Брежнев ҳар доимгидек ёрдам беришни ваъда қилди. Аммо кейинги пайтларда Бош секретарь берган ваъдаларни Марказдаги бошқа раҳбарларнинг бажариши қийинлашиб кетганди. Масалан, аввалги XXV съездда Обь дарёсининг бир қисм сувларини Ўрта Осиёга йўналтириш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. Аммо турли идоралар, россиялик бир қисм зиёли-

¹¹³ Имомхўжаев А. Мафтунингман, футбол! – Т.: «Шарк», 2004. 34-б.

лар қаршилиги туфайли бу қарорни амалга ошириш бўйича ҳеч нарса қилинмади.

Бу лойиҳани амалга ошириш Ўзбекистон учун бир неча стратегик муаммоларнинг ечимини бериши мумкин эди. Хусусан, республика янги инвестициялар оларди, зотан уларнинг ҳажми 1980-йиллар бошларида анча камайиб кетган эди. Шунингдек, минг гектарлаб янги қўрик ерларни ўзлаштириш кишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ошириши, миллионлаб кишиларни иш ва уй-жой билан таъминлаши, энг асосийси, Орол денгизини саклаб қолиши мумкин эди. Бу лойиҳадан бутун мамлакат манфаатдор бўларди: 2320 км узунликдаги каналнинг йиллик рентабеллиги 7 млрд 600 млн рубль деб баҳоланди.

Аммо лойиҳага қарши кучларнинг айтишича, каналнинг серхаражатлиги (умумий харажатлар 32 млрд 800 млн рубль эди) уни амалга оширишни иложсиз қилиб қўяётган эди. Шунингдек, лойиҳада катта экологик хавф ҳам мавжуд деб ҳисобланарди. Лойиҳа тарафдорларининг ҳисоб-китобиغا қараганда, Обь дарёси сувининг жуда кам қисми (лойиҳага кўра 3 – 4% и) ни олиш экология учун жиддий хавф солмасди¹¹⁴.

Бу ҳақда С. Ризаев шундай ёзади: «Нима учун Шароф Рашидов онгли равишда суғориладиган ерлар майдонини кенгайтириш ва сув истеъмолини ошириш йўлидан борди? Биринчидан, у арзийдиган бошқа муқобил йўлини кўрмади. Суғориладиган ерлар халқни боқади, уни қийинчилик йилларида ишончли ҳимоя қилади. Бу халқнинг бойлиги ва кучидир. Иккинчидан, у Сибирнинг Обь ва Енисей дарёлари бир қисм сувини Ўрта Осиёга йўналтириш тўғрисидаги режа амалга оширилади, улар минтақада сув танқислигини бартараф этади, учинчи минг йиллик бошларида, ХХI асрнинг дастлабки ўн йилликларида қурғоқ ерларни ўзлаштириш жараёни тадрижий давом этади, деб ишонарди. Айнан жараённинг тадрижийлиги (минтақага Сибирь дарёлари сувининг келиши икки мингинчи йилларга режалаштирилган эди) унга Орол денгизи эҳтиёжларининг вақтинча кам-

¹¹⁴ Қаранг: Поворот Сибирских рек в Среднюю Азию: как это было (архив). <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1150704120> ва Проект поворота сибирских рек. <http://www.cleandex.ru/articles/2016/01/31/project-sibir>

ситилиши, унинг вақтинча қуришига рози бўлиш имконини берди. Москва буюк қурилишнинг тезлаштирилишига қатъий ваъда берди, ишлар бошланиб кетганди. Тез орада мамлакатда инқироз бошланиши, бу ва шундай кўплаб бошқа қурилишларга мамлакатда пул бўлмаслиги ҳеч кимнинг хаёлига келмасди»¹¹⁵.

Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга йўналтириш ғояси XIX асрнинг ўрталарида Рус географик жамияти аъзолари орасида пайдо бўлган, ўшанда ҳам ўта жозибадор ғоя бўлиб, техник ва иқтисодий жиҳатдан асосланган эди. Энди у батафсил ишлаб чиқилди. Бу лойиҳа устида ишлаганлар уни вақт машинаси деб атади ва унда келажакка кириб бориш мумкин деб ҳисоблади. Ш. Рашидов уларнинг иштиёқини қўллаб-қувватлади ва СССР ҳукуматини лойиҳани амалга оширишни тезлаштиришга ундади.

«ПАХТА ИШИ»

Шундай шароитда 1982 йил 10 ноябрда Л. Брежнев вафот этди. Айтишларича, агар Л. Брежнев 10 ноябрь куни вафот этмаганида, 17 ёки 19 ноябрда КПСС Марказий Комитетининг Пленумида ўз ўрнига номзодни – ўша пайтда Украина Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари бўлган В.В. Шчербицкийнинг номини айтиши лозим эди.

Л. Брежнев ўлиmidан кейин Сиёсий Бюро йиғилишини Ю. Андропов очиб, Бош секретарнинг вафот этганлигини эълон қилди. Бир неча дақиқа барча сукутда қолди. Жимликни К. Черненко бузиб, ким Бош секретарь бўлиши масаласини зудлик билан ҳал қилишни таклиф қилди ва давом этиб:

– Мен КПСС МКнинг Бош секретари этиб Юрий Владимирович Андроповни сайлашни таклиф қиламан, – деди.

Мудофаа министри Д. Устинов ишонч билан:

– Армия Ю. Андроповни қўллайди, – деди.

Шу билан муҳокама бошланмасдан туриб якунланди¹¹⁶.

¹¹⁵ С. Ризаев. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. – Тошкент: «Ёзувчи» – «Нур», 1992. – С. 76.

¹¹⁶ Қаранг: Л.М. Млечин. Юрий Андропов. Последняя надежда режима. <http://www.rulit.me/books> С.165 – 166.

1983 йил 12 ноябрда бўлиб ўтган КПСС Марказий Комитетининг Пленумида Ю.В. Андропов КПСС МКнинг Бош секретари этиб сайланди. 1983 йил 16 июнда у СССР Олий Совети Президиумининг Раиси лавозимини ҳам эгаллади. Ю. Андропов совет жамиятининг инкирози чуқурлашган шароитда ҳокимиятга келди.

Ю.В. Андропов 1914 йил 15 июнда Ставрополь ўлкасининг Нагутская станциясида яхудий ишчиси оиласида туғилди. Унинг отаси Вэле Либерман темир йўл станциясида телеграфчи бўлиб ишларди. У 1919 йили тепкили терлама касалидан вафот этди. Шундан сўнг Юранинг онаси Геня Флекенштейн Маздокга кўчиб келиб, 1921 йили Андропуло фамилияли грек миллатига мансуб машинист ёрдамчисига турмушга чиқади. У Юрани асраб олди, унга «Андропов» деган русча фамилия берди. Ю.В. Андропов ота-онасининг миллатига, ўзининг ёрқин ифодаланган семитча юз тузилишига қарамасдан, яхудий келиб чиқишини бир умр жуда қаттиқ сир тутишга, яшириб юришга мажбур бўлди. Зотан, Совет Иттифокида расмий мафкуранинг байналмилалчилик ташвиқотига қарамасдан, славянлардан бошқа, айниқса, яхудий миллатига мансуб кишининг амал поғонаси бўйлаб кўтарилиши анча мураккаб, КГБ раиси ёки Совет давлати раҳбари бўлишнинг деярли иложи йўқ эди¹¹⁷.

Россияда большевиклар ҳокимиятга келгандан бошлаб то совет тузуми қулагунча СССРда ҳокимият алмашинуви тор доирадаги раҳбарият аъзоларининг турли гуруҳлари ўртасидаги кураш оқибатида амалга оширилар эди. Ҳокимиятга келган шахс ишни қачонлардир унга қарши бўлган раҳбарларни жазолаш ва ёрдам берганларни тақдирлашдан бошларди. Ю. Андропов ҳам бундан истисно эмас. Унинг ҳокимиятга келиши, асосан, Сиёсий Бюронинг кекса аъзолари – К. Черненко, А. Громико, Д. Устинов, Н. Тихонов иштирокида ҳал қилинган эди. Бунга айниқса, А. Громико катта ҳисса қўшди. Ю. Андропов ҳокимиятга келгандан сўнг миннатдорлик юзасидан А. Громикога СССР Олий Совети Президиумининг Раиси бўлишни таклиф қилади, аммо

¹¹⁷ Эргашев Ш., Бобоматов Т. XX аср: тақдирларда акс этган тарих. – Т.: «O'zbekiston» НМИУ, 2016, 30-б.

А. Громико бу таклифни рад этади. Айтишларича, ўта тажрибали дипломат бўлган А. Громико бу лавозим яқин орада Ю. Андроповнинг ўзига керак бўлишини яхши тушунган. Ю. Андропов эса уни барибир тақдирлаш мақсадида унинг ташқи ишлар министри лавозимига СССР Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари лавозимини ҳам қўшиб берди.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари этиб сайланган Ю. Андропов ўз рақибларини жазолашни Л. Брежнев вафотидан анча олдин бошлаган эди. У КГБнинг раиси пайтида Л. Брежневнинг дўсти ва М. Горбачёвнинг рақиби бўлган Краснодар ўлка партия комитетининг биринчи секретари С. Медуновга яқин кишилар устидан жиноят иши қўзғатган эди. Тергов натижасида Краснодар ўлкасида шундай жиноятлар очилдики, агар улар ўша пайти охирига етказилганда, Ўзбекистондаги «пахта иши»га нисбатан кўп марта каттароқ шов-шувга сабаб бўларди. Аммо масала 1981 йили КПСС Марказий Комитети секретариатида муҳокама қилинганда, бу иш тўғрисида ахборот берган СССР Бош прокурорининг муовини, тергов бошкармасининг бошлиғи, юқори малакали ва ўта қатъиятли юрист В.В. Найденов партия раҳбар ходимларини обрўсизлантиришда айблани ва лавозимидан озод қилинди.

Ю. Андропов томонидан марказда амалга оширилган энг катта ўзгаришлар куч ишлатар тизимларда бўлди. Л. Брежневнинг яна бир яқин дўсти ва Ю. Андроповнинг ашаддий рақиби СССР Ички ишлар министри Н. Шчёлоков ишдан олиниб, унинг ўрнига В. Федорчук тайинланди. Ю. Андропов КГБнинг раиси бўлган даврда ички ишлар министрлиги устидан назорат ўрнатишга кўп ҳаракат қилган эди. Аммо қуролли кучлар устида «контрразведка назорати» ўрнатиш ҳуқуқига эга бўлган КГБнинг Ички ишлар тизими устидан ҳам шундай назоратни ўрнатиши жамиятда 1937 йилги ҳолатни такрорлаши мумкин, деб ҳисоблаган раҳбарлар бунга қарши чиқишди. Бу хавотирланиш анча асосли эди, зеро СССР тарқалиб кетгандан сўнг бу хавотирнинг тўғрилиги бир қатор мустақил республикаларда ўз тасдиғини топди.

Н. Шчёлоковга қарши материалларнинг бир қисми кўпчиликда шубҳа уйғотарди. Масалан, қудратли министрға қарши кўрсатма берганлардан бири Ўзбекистон ССР Ички ишлар министри

стри Х. Яхёев кейинчалик судда ўз кўрсатмаларидан воз кечди. Тахмин қилинишича, министрни бадном қилишга топширик олган КГБ терговчилари кўрсатмаларнинг бир қисмини одамларни кўркитиш, қийнаш ва бошқа мажбурлаш йўллари орқали олган бўлиши мумкин эди¹¹⁸.

Аммо Н. Шчёлоковни мутлако айбсиз жазоланганлар қаторига қўшиб бўлмайди. Мана унга хос бўлган оддий воқеа. 1980 йилги Москва Олимпиадаси олдидан немисларнинг «Мерседес-Бенц» компанияси СССР Ички ишлар министрлигига ёзги Олимпиада ўйинлари кунлари йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш учун уч дона янги автомобиль совға қилди. Немис машиналарининг юқори сифатига ишонч ҳосил қилган министр совет милицияси учун кўплаб «мерседеслар» сотиб олади, деб ўйлаган эди.

Н. Шчёлоков бошқача иш тутди. У «мерседеслар»нинг бирини ўзига, иккинчисини эса кизининг номига ўтказиш учун ҳукуматнинг рухсатини олди. Учинчи машина ўғли Игорга насиб қилди. Хотинига эса янги BMW совға қилишди.

Н. Шчёлоковнинг устидан жиноят иши очилиб, унинг уй-жойи, дала ҳовлиси тинтув қилинганда, у ерлардан СССРнинг турли музейларига тегишли бўлган ва ички ишлар раҳбар ходимлари томонидан турли йўллар билан ўзлаштирилиб, Н. Шчёловга совға қилинган ноёб картиналар ва бошқа қимматбаҳо музей экспонатлари топилди.

Н. Шчёлоковнинг ўрнига СССР Ички ишлар министри этиб тайинланган В. Федорчук КГБда Ю. Андроповнинг муовинларидан бири, 1982 йилдан КГБ раиси бўлиб, ички ишларни шчёловчилардан «тозалаш» билан шуғулланди. У ички ишлар раҳбариятидан қарийб 90 минг кишини ишдан ҳайдади. Улар ичида ўз ишининг ҳақиқий мутахассислари, фидойилари ҳам кўп эди. Ю. Андроповдан кейин ҳокимиятга келган М. Горбачёв В. Федорчукни ишдан бўшатди, аммо бу Ички ишлар вазирлигидаги аҳволнинг тикланишига олиб келмади. Ички ишларга В. Федорчук даврида етказилган зарарни кўпчилик 1980-йиллар охири –

¹¹⁸ Қаранг: Л.М. Млечин. Юрий Андропов. Последняя надежда режима. <http://www.rulit.me/books> С. 184.

1990-йиллардаги жиноятчиликнинг кескин ўсиши сабабларидан бири деб ҳисоблайди.

Қизиғи шундаки, марказдаги шундай ҳолатни жуда яхши билган Ю. Андропов, кейин эса М. Горбачёв даврида ҳам марказий матбуотда факат Ўзбекистондаги жиноятлар, «пахта иши» зўр бериб кораланди. Марказда очилган ҳар қандай жиноятни Ўзбекистон билан боғлашга ҳаракат қилинди.

Айни пайтда, Марказнинг ўзи билан боғлиқ ишлар зўр бериб ҳимоя қилинди. Масалан, Краснодар ўлкасидаги аҳвол тўғрисида «Советская Россия» газетасида мақола босилганда, Марказий Комитетнинг мафкура бўйича секретари М. Зимянин бошчилигида бутун партия раҳбарияти С. Медуновни ҳимоя қилди. «Советская Россия» газетасининг бош муҳаррири Ф. Ненашев чақиртирилиб, унга газетадаги мақола Марказий Комитетнинг позициясига мос эмаслиги «тушунтирилди». Аммо С. Медуновдан фарқли равишда бирорта жинояти тасдиқланмаган Ш. Рашидов устидан марказий матбуотда бўхтонлар ёғдирилганда на Марказий Комитет, на унинг бирорта секретари уни ҳимоя қилмади.

Жуда катта жиноятлари аниқланган С. Медунов эса факат партия билетидан айрилди, қамалмади. Ҳатто, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонини ҳам сақлаб қолди. У 1999 йили вафот этди.

Н. Шчёлочков эса Л. Брежнев вафот этгандан сўнг армия генерали ва Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонларидан, барча орден ва медалларидан маҳрум қилинди, партия сафидан ҳайдалиб, устидан жиноят иши очилди. У 1984 йил 13 декабрь куни дала ховлисида ўзини отиб ўлдирди.

Хулоса шуки, ҳокимиятга келган Ю. Андропов шу тизимнинг, мавжуд муҳитнинг маҳсули эди. У бошқаришда каттиқўллик, авторитар, буйруқбозлик усулларидан фойдаланди. У раҳбарлик қилган 15 ой ичида 18 нафар иттифок вазирлари, 37 нафар иттифокдош республикалар, ўлка ва область партия комитетларининг биринчи секретарлари ишдан бўшатилади. Ю. Андропов Л. Брежнев даври ишга келган амалдорларнинг кўпчилигини ўз одамлари билан алмаштирди. Г. Алиев, Н. Рижков, Н. Тихонов шу даврда Сиёсий Бюро аъзолигига сайланди.

Ю. Андропов ҳокимиятга келгандан сўнг ўша пайтда КПСС МКнинг кишлоқ хўжалик бўйича секретари бўлган М. Горбачёв ҳам саросимага тушиб қолди. У ўзининг ютуқларини намойиш қилишга уринди. Ш. Рашидовга қўнғирок қилиб, ундан пахта-ни кўпайтиришни талаб қилди. Ш. Рашидов бизда ёмғир аралаш қор ёғди, ҳаммаси музлаб қолди, агар ҳозир пахтани териб ол-сак ҳаммаси ҳўл бўлади, уни ярим йил қуритишимиз керак, деб жавоб берди. М. Горбачёв эса, барибир, кўп топширинглар дея буйруқ берди, деб эслайди ўша даврда М. Горбачёвнинг ёрдам-чиси бўлган В. Болдин¹¹⁹.

Бир қисм тарихчилар Ю. Андропов даврида бошланган ислохотлар совет тузумини ўзгартириши, уни кейинчалик М. Горбачёв даврида юз берган ҳалокатдан сақлаб қолиши мум-кин деб ҳисобласалар-да, аслида дастлабки ўзгаришлар Н. Хруш-чёв ва, айниқса, Л. Брежнев даврида урф бўлган ўзига яқин ки-шиларни очик қўллаб-қувватлаш, ёкмайдиганларини ишдан бўшатишдан иборат бўлди. Аммо Ю. Андропов партия элитаси билан ўйнашиш яхшиликка олиб келмаслигини ҳам яхши билар-ди. Унинг ўзи 1964 йили Н. Хрущёвга қарши фитнада иштирок этган ва шу сабабли элита манфаатларига путур етказиш учун ҳар қандай уриниш охир-оқибатда уни бошлаган кишининг «соғлиги ёмонлашганлиги сабабли» истеъфога чиқишига олиб келишини яхши тушунарди. Бу даврда КПССнинг бутун партиявий тизими биринчи хатодаёқ ўз етакчисини ғажиб ташлашга тайёр турган бўрилар тўдасини эслатарди.

Ю. Андропов партиявий-сиёсий курашни партия ва давлат аппаратидаги коррупцияни тергов қилиш бўйича жиной ишга айлантиришга қарор қилди. Бунинг учун унда ҳужжатлар би-лан тасдиқланган етарлича асос бор эди. Биринчи навбатда, у ўзининг ашаддий душманлари, юқорида айтилган М. Шчёло-ков ва С. Медуновни йўқ қилди. Сиёсий Бюрода уларни ҳеч қим ҳимоя қилмади, чунки иккаласи ҳам Л. Брежнев даврида ўз лаво-зимларини суиистеъмол қилишлари ва ўзларининг сурбетларча ҳулқ-атвори билан ном чиқарган эди.

¹¹⁹ Каранг: «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе». <http://www.kommersant.ru/doc/264501>

Бу дастлабки муваффакиятдан сўнг Ю. Андропов партия номенклатураси ва унинг Кремль қалъасини миллий республикалардан бирида шов-шувли жиноят иши қўзғатиш ва шу орқали партия марказий аппаратиغا чиқиш билан махв этишга қарор қилади. Сиёсий Бюронинг айрим аъзолари билан маслаҳатлашиб, шундай операция ўтказиш учун Ўзбекистон танланди. Аслида, бундай шов-шувли операцияни ўтказиш учун Болтиқбўйи республикаларидан ташқари истаганини танлаш мумкин эди. Аммо Ўзбекистоннинг танланиши тасодиф эмас. Ю. Андропов билан Ш. Рашидов бир-бирини унчалик хуш кўрмасдилар. Ўзбекистонда Ю. Андроповнинг ўз «кулоклари» бўлиб, улар республикадаги ҳолат тўғрисида унга ахборот бериб турарди. Унда Хоразм, Бухоро, Қорақалпоғистон, Қашқадарё область партия комитетларининг биринчи секретарлари М. Худойбергенов, А. Каримов, К. Камолов, Р. Ғойиповларнинг ҳашаматли уй-жойлари суратларигача бор эди.

1981 йил майда Ўзбекистон КГБнинг раиси генерал Левон Мелкумов СССР КГБ коллегия йиғилишида сўзга чиқиб, республикада бир нечта жиноят ишлари очилганлиги тўғрисида ахборот берди. Мажлисни олиб бораётган Ю. Андропов йиғилишда иштирок этаётган СССР Бош прокурори А. Рекунков билан маслаҳатлашиб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети розилиги билан бу ерга бир гуруҳ прокурорларни жўнатди. Гуруҳга кейинчалик Ўзбекистон Бош прокурори бўлган А. Бутурлин бошчилик қилди. Хуллас, Ю. Андропов Ўзбекистондаги ҳолатни яхши биларди. Аммо унга Москвадаги олий партия ва давлат амалдорларини коррупцияда, ўз лавозимини суиистеъмол қилишда айблаш учун етарли бўлган аниқ ва ишончли далиллар керак эди. Ўзбекистон шундай далилларни бериши мумкин, зеро у бошқа Ўрта Осиё республикаларига нисбатан бой, шу сабабли суиистеъмол ва коррупция даражаси ҳам бу ерда юқори, деб ҳисобланарди.

Айни пайтда, бошқача фикрлар ҳам мавжуд эди. Кўпчилик учун Ўзбекистон ҳар доим исёнкор ўлка ҳисобланган. Бу ерда ривожланган миллий маданият, қадимий тарих ва туркийлик тушунчаси билан уйғунлашган миллий онг ҳисси кучли эди. Ислом динига қарши кураш ҳам большевиклар кутган натижага олиб

келмади. Юқорида айтилганидек, у сиёсий ҳаётдан сиқиб чиқарилгандан сўнг маиший ҳаёт даражасида кишиларнинг яшаш тарзини белгилаб берди ва миллий анъаналарни сақлаб қолди. У аслида миллат маънавий оламининг хазинасига айланди. Большевиклар «босмачилик» деб атаган ҳаракат бостирилгандан сўнг Ўзбекистон Москванинг қатъий назоратида бўлди. Мунтазам равишда раҳбар кадрлар алмаштирилиб борилди. Ҳар ўн – ўн беш йилда «халқ душманлари»ни жазолаш, пантуркистлар ва миллатчиларни бартараф қилиш, жададчилик қолдиқларини аниқлаш бўйича катта шов-шувли жараёнлар ўтказилди. 1930 йили «қосимовчилик» ва бошқа жараёнлар ташкил қилинди, 1938 йили эса ўнг-троцкийчилик блокига алоқадорликда айбланиб, Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг раиси Файзулла Хўжаев ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Акмал Икромов отишга ҳукм қилинди. 1947 йилги пахта йиғим-терими натижалари бўйича 235 киши жиноий жавобгарликка тортилди, яна уч йилдан кейин эса бир гуруҳ ёзувчилар миллатчиликда айбланди. Шу сабабли Ўзбекистонда коррупция ҳолларини текширишга қарор қилиниши тарихни яхши билган кишиларни ажаблантирмади, бу «миллатчиликка» қарши курашдаги навбатдаги сиёсий акция сифатида қабул қилинди.

1980-йиллардаги «пахта иши» матбуотда батафсил ёритилган, кейинчалик ҳам бу мавзу бўйича рост ва ёлғон гаплар кўп ёзилган. Аммо ҳозиргача ягона, ҳеч бўлмаганда бир-бирига яқин қарашлар мавжуд эмас. Бир қатор тадқиқотчилар бу ишни кўпиртириб, Ш. Рашидов давридаги Ўзбекистонни қора бўёқларда тасвирлаб, фақат шу ерда кўшиб ёзиш, коррупция авж олганлигига барчани ишонтирмоқчи бўлса, бошқа томон «пахта иши» умуман бўлмаган, бу Марказ томонидан уюштирилган, ўйлаб топилган юз фоиз тўқилган иш дейишади. Хуллас, қарашлар мутлақо қарама-қарши.

Ш. Рашидов республикалар раҳбарлари орасида Н. Хрущёв давридан буён ишлаб келаётган, Л. Брежнев даврида катта обрўга эга бўлган ва режим ўрнатган чегаралар доирасида ўз республикасини мустақил бошқарган раҳбарлардан бири эди. Албатта, Ю. Андропов КГБнинг раиси бўлган давридаёқ Ш. Рашидов

Шароф Рашидов оила аъзолари даврасида.

тўғрисида тўлиқ ахборот тўплаган, республикадаги ҳолатдан ҳам хабардор эди.

1983 йил февралда КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси Ўзбекистон пахтачилигидаги суиистеъмол ҳолатларини текшириш тўғрисида қарор қабул қилди ва СССР Прокуратурасига тергов комиссиясини тузиш топширилди. 1983 йил апрель ойи бошларида шундай комиссия тузилди, унга СССР Бош прокуратураси алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчиси Т. Гдлян ва Н. Иванов бошчилик қилди.

Ю. Андропов буйруғи билан Тошкентга келган тергов гуруҳи 1983 йил 26 апрелда Бухорога келди. Маҳаллий раҳбарлар бундай текширувлардан унчалик ҳам кўркмасди. Улар Ш. Рашидовнинг Москва олдидagi юксак обрўсига ишонарди. Илгари ҳам КПСС Марказий Комитетининг инспекторлари, бош прокуратура терговчилари, иттифок микёсидаги ревизорлар ва ҳоказолар келарди, текширарди, охир-оқибат шоҳона ов ва обкомнинг дала ҳовлисидаги шоҳона зиёфат, катта совғалар ва тантанали кузатиш билан яқунланарди.

Аммо бу сафар ҳаммаси бошқача бўлди. 27 апрель куни бир минг рубль пора билан ўз кабинетида Бухоро область ОБХСС (Ички ишлар бошқармасининг социалистик мулкни талон-то-рож қилишга қарши кураш бўлими) бошлиғи А. Музаффаров қўлга олинди. Москвадан келган терговчиларга тинтув қилиш учун маҳаллий прокурор санкцияси лозим эмасди. Уларда Сиёсий Бюро қарори ва СССР Бош прокурори томонидан берилган санкция бор эди. А. Музаффаровнинг уйида тинтув ўтказилди. Ҳаммаси шунчалар тез юз бердики, оиласида тинтув қилинишини ҳеч ким кутмагани. Ҳеч нарсани яширишга улгуришмади. Тинтув пайтида оқ пошшо давридаги олтин тангалар ва заргарлик буюмлари, жами оддий меҳнатқашнинг ақлига сиғмайдиган 1,5 млн рублга тенг қимматбаҳо буюмлар ва сейфдан 1 млн 131 минг 183 рубль пул топилди. А. Музаффаров Тошкентга олиб келиниб КГБ камокхонасида сакланди.

Шу кунлари яна 20 та манзил бўйича тинтувлар ўтказилди. Тинтувларнинг натижалари барчани ҳайратга солди. Фақат Бухоро область савдо бошқармаси бошлиғи Ш. Қудратовдан 500 минг рубль нақд пул, чор Россиясининг олти минг дона тилла тангалари, жами 4 млн рублга тенг бойлик топилди. Кейин унинг кўрсатмаси бўйича бошқа шахслар қамалди. Қўлга олинганлардан ҳаммаси бўлиб 15 млн рублдан ошиқ пул ва қимматбаҳо буюмлар олинди. Бу ўша даврда 23 млн АҚШ доллариға тенг эди. Бу жараёнда иштирок этган, кейинчалик Ўзбекистон ССР Бош прокурорининг муовини бўлиб ишлаган О. Гайдановнинг ёзишича, битта жиноят иши бўйича шундай катта сумманинг олинishi бутун СССР тарихида учрамаган экан. Аммо тергов гуруҳининг энг катта муваффақияти топилган ҳужжатлар бўлиб, улар амалда бутун СССРни қамраб олган коррупция ва ўғирлик ҳақида маълумот берарди.

1983 йил июнда А. Музаффаровнинг кўрсатмаси бўйича Бухоро область ички ишлар бошқармаси бошлиғи М. Дўстов қамокка олинди. У эса, ўз навбатида, лавозимни эгаллаш учун Ўзбекистон ССР Ички ишлар министри К. Эргашевга ва Бухоро область партия комитетининг биринчи секретари А. Каримовга пора берганлиги тўғрисида кўрсатма берди.

Бу даврда СССР Бош прокуратураси алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчилари Т. Гдлян ва Н. Иванов Ш. Рашидовни обрӯсизлантирувчи фактларни излаётган, айтишларича бу уларнинг асосий вазифасига кирган эди. Аммо тўғридан-тўғри Ш. Рашидовнинг айбдорлигини исботловчи далиллар топилмади.

1983 йил майда КПСС Марказий Комитети ва СССР ҳукумати Тошкентда пахтачилик бўйича Бутуниттифоқ кенгашини ўтказишга қарор қилди. Бу кенгашда иштирок этган Н. Мухитдиновнинг эслашича, Ш. Рашидовнинг кайфияти яхши бўлмаган. У кенгашда Ўзбекистон шаънига айтилган танқидий фикрларни бир ёклама, асосланмаган деб ҳисоблайди.

Н. Мухитдинов Ш. Рашидовдан Ўзбекистон ҳақида марказий матбуотда берилаётган материаллар тўғрими, деб сўраганда у:

– Бундай миқёс ва шаклларда – йўқ. Айрим жойларда қўшиб ёзиш, пахта сифатини пасайтириш бор, шунингдек, порахўрлик фактлари ҳам очилди. Аммо буларнинг ҳаммаси, қайтариб айтман, марказий матбуотда тасвирланган миқёсда эмас, деб жавоб беради¹²⁰.

Аслида қўшиб ёзишни ўзбеклар кашф этган эмас. Бу совет режали иктисодининг ва ютуқларни бўрттириб кўрсатишга, камчиликларни хаспўшлашга қаратилган коммунистик ташвиқотнинг маҳсули эди. Қўшиб ёзиш аслида совет иктисодиётининг биринчи беш йиллик даврида қўлланилган бўлиб, Л. Брежнев ҳукмронлигининг сўнгги йилларида айниқса авж олди. Ўзбекистонда қўшиб ёзиш, қўпчиликнинг тан олишича, асосан, 1980-йилларнинг бошларига келиб авж олган. Ш. Рашидов вафот этгандан кейин унинг даврида Ўзбекистон эришган муваффақиятларнинг аҳамиятини пасайтириш мақсадида аслида бутун СССРга хос бўлган (бу соҳада Ўзбекистон мутлақо олдинда эмасди) қўшиб ёзиш республикамизда, иттифоқ матбуотида янада кўпиртирилди.

Албатта, Ўзбекистонда ҳам бутун СССРда бўлгани сингари қўшиб ёзишлар, кўзбўямачилиklar, порахўрлик каби иллатлар бор ва буни Ш. Рашидов яхши биларди. Ҳар йили пахтани териб

¹²⁰ Қаранг: *Ф.Раззаков. Коррупция в политбюро: Дело «красного узбека»*. <http://www.fedy-diary.ru> – С. 655 – 656.

олиш жараёни билан боғлиқ бир қанча ишлар Ўзбекистон судларида кўриб чиқилар, колхоз раисларидан тортиб пахта заводларининг директорларигача жавобгарликка тортилар эди. Ҳар йили ўтказиладиган партия йиғинларида бу иллатлар Ш. Рашидов ва бошқа раҳбарлар томонидан каттик танкид остига олинарди.

1983 йил июлда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Пленумидан олдин республика раҳбариятида бир қатор ўзгаришлар юз берди. Ўзбекистон Компартияси МКнинг 2-секретари Л. Греков ўрнига Т. Осетров сайланди. Қаторасига 27 йил Ўзбекистон ССР Молия министри бўлиб ишлаган Вали Муродхўжаев ўрнига Ислоҳ Каримов тайинланди. Шу йил 30 июнда Ўзбекистон ССР Ички ишлар министри Қ. Эргашев ҳам вазифасидан озод этилганди.

Пленумда Ш. Рашидов одатдагидай нутқ сўзлади. У республика партия ташкилоти олдида турган вазифалар тўғрисида гапирди. Узок йиллик сиёсий фаолият унга ўз ички кечинмаларини, ҳис-ҳаяжонларини ташқарига чиқармасликни ўргатган эди. Бу даврда Ш. Рашидов, ҳатто «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» трилогиясининг учинчи китоби устида ҳам ишлаётган эди. Бирок, уни тугатиш Ш. Рашидовга насиб этмади.

Ш. Рашидов 1983 йил сентябрда Москвага чақирилди. У билан Ю. Андропов номидан КПСС Марказий Комитетининг бўлим мудири Е. Лигачёв суҳбатлашди. Ўзбекистондан келган шикоят хатларини кўрсатди. Хуллас, лавозимидан кетиш ҳақида ўйлаб кўришига ишора қилди.

Шу даврда Ш. Рашидовга босим ўтказиш мақсадида Москванинг марказий матбуотида Ўзбекистон ҳақида танкидий мақолалар сони кескин кўпайди. Республиканинг ўзида эса марказдан келган терговчилар томонидан камоқка олишлар сони ортиб борди.

1983 йил сентябрда Тошкентнинг 2000 йиллиги тантанали нишонланди. Кўплаб, жумладан, чет эллик меҳмонлар қабул қилинди. Барча тадбирларга Ш. Рашидовнинг ўзи бошчилик қилди. 9 сентябрь куни Халқлар дўстлиги (ҳозирги Истиқлол) саройида тантанали йиғилиш бўлди. Унда Ш. Рашидов Тошкент шаҳри байроғига Ленин орденини қадаб қўйди. У нутқ сўзлаб,

тошкентликларни табриклади, хатто КПСС МКнинг Бош секретари Ю. Андропов ҳам табрик телеграммасини жўнатди. Аммо бу ташқи парда эканлигини, республикани жиддий синовлар кутаётганини Ш. Рашидов яхши тушунарди. Байрам дастурларидан кейин Ш. Рашидов расмий ташриф билан Эфиопияга учиб кетди. Бу унинг чет давлатга қилган сўнгги сафари бўлди. Эфиопиядан қайтиб, Ш. Рашидов одатдаги иш жараёнини давом эттирди. Ўзбекистон Компартияси МК Бюро йиғилишини ўтказди, Тошкент, Фарғона, Сирдарё, Жиззах, Навоий областлари партия комитетларининг пленумларида нутқ сўзлади.

27 сентябрь куни Москвадан Вьетнамга сафар билан кетаётган СССР Министрлар Совети Раисининг биринчи муовини Г. Алиев Тошкентда тўхтаб ўтди. Делегация аъзолари билан учрашган Ш. Рашидовнинг кайфияти яхши эмасди. Бу ҳақда делегация аъзоси бўлган Н. Рижков шундай эслайди: «Менда шундай тасаввур пайдо бўлдики, Ш. Рашидов қандайдир эзилган, ҳар доимгидай эмас, чунки у, одатда, жуда хушчақчақ, дадил киши бўлган, ҳозир эса қандайдир хомуш кўринди. Ш. Рашидов мутлақо хаёли паришон эди. Ҳатто, турли ноз-неъматларга бой дастурхон устида ўтирганимизда ҳам, одатда, жуда илтифотли бўлган Ш. Рашидов жуда бефарқ эди. Мен шунда уни касал бўлса керак, деб ўйладим»¹²¹.

Г. Алиев КГБ бўйича Ю. Андроповнинг яқин кишиларидан бири, аини пайтда, Ш. Рашидов билан ҳам яхши муносабатда эди. Шу сабабли, айрим тадқиқотчилар Г. Алиев Москвада Ш. Рашидовга қарши тайёрланаётган фитна ҳақида уни огоҳлантирган бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди¹²².

1983 йил 29 октябрда Хоразм области 300 минг тонна «оқ олтин» топшириб, давлатга пахта топшириш режасини бажарди. 30 октябрь куни Ш. Рашидов Хоразм пахтакорларининг ғалабаси ҳақида Москвага ахборот берди. Аммо Ю. Андропов табриклаш ўрнига текшириб кўришини айтди. Ш. Рашидов шу куни Хоразмдан Қорақалпоғистонга йўл олди. У ерда ҳам пахта йиғим-

¹²¹ Ф. Раззаков. Коррупция в политбюро: Дело «красного узбека». <http://www.fedy-diary.ru> – С. 672.

¹²² Қаранг: СИФ: Хлопковое дело. 2-часть. <http://uzn-sovesti.narod.ru/index141.html>

терими билан танишмоқчи эди. Йўлда 30 октябрь кеч соат 19.00 га яқин Ш. Рашидовнинг соғлиғи ёмонлашди. Унинг даволовчи врачлари Борис Наумов Ш. Рашидов навбатдаги миокард инфарктини ўтказгани ва шунинг оқибатида юрак фаолиятида кескин бузилиш юз берганлигини қайд қилди. Ш. Рашидовни саклаб қолишнинг иложи бўлмади. У 31 октябрь куни эрталаб соат 5.00 га яқин Қорақалпоғистон АССРда вафот этди.

Кутилмаганда юз берган бу фожиа республика раҳбариятида кўпчилиكنи шошириб қўйди. Бу кунни С. Ризаев шундай эслайди: «Ш. Рашидов вафот этган куни МК Бюро аъзолари мархумни кўмиш жараёнини ташкил қилиш ва унинг ўрнига келадиган номзод ҳақидаги масалаларни муҳокама қилиш учун Бюронинг мажлислар залида йиғилишди. Ш. Рашидовни, унинг республика олдидаги катта хизматларини ҳисобга олиб, қабристонга эмас, Тошкентнинг марказига кўмиш лозимлиги ҳақида фикрлар айтилди. Кимдир уни шаҳар ижроия комитети биноси қаршисидаги болалар боғига кўмишни таклиф қилди, Бюро аъзолари кўмиш учун жой танлашга, ҳатто у ерга боришди ҳам. Аммо бу ерда улар иккиланиб қолишди, яна бир марта ўйлаб кўришга қарор қилинди. Ва Бюро аъзолари бир неча машинада МК биносига қайтаётганда, биринчи машина В.И. Ленин номидаги музей филиали ва В.И. Ленин номидаги майдон қаршисидаги кичик хиёбонда тўхтади. Бу мархум Ш. Рашидовни кўмиш учун энг маъқул жой эканлиги тўғрисида шу ернинг ўзида қарор қилинди.

Ўзбекистон Компартияси МК биринчи секретари лавозимига номзодларни муҳокама қилишда Бюро аъзолари икки кишини – Н.Ж. Худойбердиев ва О.У. Салимовни айтишди... Бюрода Ш. Рашидовдан кейинги иккинчи шахс сўзсиз Министрлар Советининг Раиси Н. Худойбердиев эди (эслатиб ўтамиз, у энг аввал Бюро таркибига кирганлардан бири: унга 1962–1964-йиллар ва 1971 йилдан аъзо эди). Ким Бюро йиғилишларида иштирок этган бўлса, биринчи секретарь қатнашмаганда йиғилишни олиб борган иккинчи секретарнинг майда танбехларига у баъзан кескин қарши чиққанини эслаб қолган, кўрган эди. Бу айсбергнинг фақат кўриниб турган томони, Министрлар Советининг Раиси таъсирга эга, қучли шахс эканлигини ҳамма биларди. У Москванинг одам-

ларига бу ерда одобсизларча хўжайинлик қилишларига йўл қўймаган бўларди, шекилли. Бу эса масалани ҳал қилди...

Ўзбекистон Компартияси МКнинг иккинчи секретари Т. Осетровни телефонга чақиришди, Москвадан қўнғироқ қилишганди. У узоқ вақт келмади. Қайтгач, у Москва Ш. Рашидовни сафдошлари ёнига қўмишни тавсия этгани, биринчи секретарь лавозимига эса И. Усмонхўжаевни сайлашни таклиф қилгани ҳақида ахборот берди.

Агар биринчи таклиф Бюро аъзолари томонидан маслаҳат сифатида қабул қилинган бўлса, иккинчиси эса кўрсатма бўлиб, у кейинчалик Марказий Комитет пленумида амалга оширилди»¹²³.

Ш. Рашидов билан видолашув унинг ташаббуси билан бунёд этилган Тошкентдаги мухташам Халқлар дўстлиги саройида ўтказилди (Халқлар дўстлиги саройи меъморий мажмуаси учун қурилиш ғоясининг муаллифи ва ижодий раҳбари сифатида унга 1994 йил (вафотидан сўнг) Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти берилди). Аҳолининг катта қисми, талабалар пахта теримида бўлишига қарамасдан, Ш. Рашидов билан видолашиш учун ўн минглаб кишилар келди. Мотам маросимида дафн комиссиясининг раиси И.Б. Усмонхўжаев нутқ сўзлади: «Садокатли коммунист-ленинчи, улкан қалб ва сахий юракли инсон Шароф Рашидович Рашидов энди орамизда йўқ. Аммо унинг шарафли ишлари, ёрқин киёфаси – доимо биз билан», деди.

Мотам маросимида қўшни республикалар раҳбарлари, Москвадан келган вакиллар ҳам иштирок этди. Эртаси куни Ш. Рашидовнинг номини абадийлаштириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Аммо Ш. Рашидовнинг ўлими республикада чорак аср давомида шаклланган ўзига хос мувозанатнинг бузилишига олиб келди.

Республикада янги келган раҳбарият билан Москва ўртасида бир-бирини «тушуниш» узокка бормади. КПСС МК Сиёсий Бюросида брежневчилар билан андроповчилар ўртасидаги жанг ҳам Ю. Андроповнинг оғир касаллиги туфайли сусайиб қолган эди. Унинг тарафдорлари брежневчилар устида тўлиқ ғалабага

¹²³ С. Ризаев. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. – Тошкент: «Ёзувчи» – «Нур», 1992. – С. 196–197.

эриша олмади. Шу сабабли 1984 йил 9 февралда Ю. Андропов вафот этгандан сўнг ҳокимиятга келган 72 ёшли К. Черненко касалманд киши бўлиб, унинг сайланиши катта хато, брежневчиларнинг қиска муддатли «ғалабаси», тугаб бораётган СССРнинг рамзи бўлди.

Аммо бу билан Ўзбекистондаги текширувлар яқун топмади. 1984 йил бошларида расман «пахта иши»нинг ўзини тергов қилиш бошланди: КГБнинг Москва ва Москва области бўйича бошқармаси Россия ҳудудида бир нечта Ўзбекистон пахта тозалаш бирлашмалари ва пахта заводлари директорларини қамоққа олди. Шундан сўнг бу иш бўйича тергов СССР Бош прокуратураси алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчиси В.И. Колинченкога топширилди. Т. Гдлян расман бу ишга алоқадор эмасди.

1984 йил апрелда К. Черненко Бухоро область партия комитетининг биринчи секретари А. Каримовни қамоққа олишга рухсат берди. Айни пайтда, пахта ва уни қўшиб ёзиш билан боғлиқ мақолалар, журналистларнинг Ўзбекистон раҳбарларини «фош этувчи» фельетонлари марказий матбуотда кўпайиб борди. Бундан илҳом олган республика матбуотида ҳам Ш. Рашидов даврига тош отишлар бошланиб кетди.

Бу давр ҳақида Ш. Рашидовнинг укаси, профессор Асил Рашидов шундай ёзади: «Ҳеч бир раҳбар «СССР» аталмиш баҳайбат аждар комидан ўзбек халқининг туз-насибасини унингчалик тортиб ололмаган. Мен яқин ўтмиш ҳақида куйиниб гапирдим. Акамнинг юрак-бағрини лола каби доғлаган нарсаси бошқа барча иллатлар билан бирга, оқ пахта атрофида тўқилган қора қурум бўлди. Илоҳим, ўтмиш зинҳор қайтиб келмасин.

Дунёда яхши одамлар ҳам кўп. Тўғриси айтганда, акамнинг ғанимлари кичкина одамлар эмас эди. Ана шундай қалтис бир вазиятда Шароф Рашидовга унинг ҳаёт эканлигида қандай муносабатда бўлган бўлсалар, вафотидан сўнг ҳам ўзларининг тўғри, ҳолис фикрларида собит бўлиб қолдилар. «Об-хаво»га қараб турланмадилар. Булар...»¹²⁴

¹²⁴ С. Умиров, Б. Дўстқораев. Зиёбахш умр саҳифалари (Асил Рашидов портретига қизгилар). Тошкент, 2006. 14-бет.

Республикада пахтани қўшиб ёзиш, мансабни суиистеъмол қилиш билан боғлиқ жиноятлар бўйича бир қатор раҳбарлар, жумладан, Жиззах пахта тайёрлаш саноати бирлашмаси директори Шодиев ва бошқалар қамолқа олинди.

1984 йил 23 июнда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми бўлиб ўтди. Пленумда И. Усмонхўжаев нутқ сўзлади. Унинг нутқида Ш. Рашидовнинг номи тилга олинмаган бўлса-да, республика раҳбарияти кескин танқид остига олинди. Пленумда КПСС Марказий Комитети секретари Е. Лигачёв иштирок этди ва нутқ сўзлади. Пленумдаги умумий муҳит Ш. Рашидов даврини тўлиқ қоралашга, чорак аср давомида амалга оширилган ишларнинг фақат салбий жиҳатларини унинг номи билан боғлашга йўналтирилди.

Пленумдан кейин ҳолат қандай ривожланганини С. Ризаев шундай тасвирлайди: «Нутқнинг мазмуни баҳоларнинг кескинлиги ва республикада партия ва давлат тартибларининг қўпол бузилишига йўл қўйиб берганлиги учун танқид қилинган раҳбарлар лавозимларининг юқорилиги ўқувчиларни ҳайратга солди. Қўшиб ёзиш, кўзбўямачилик, айрим партия, совет, хўжалик ходимларининг ўз лавозимини суиистеъмол қилиши фактлари келтирилди. Қабул қилинган қарор ҳам республика матбуотида эълон қилинди. Кейин бир-икки ой ичида, МКнинг партиявий-ташкилий ишлар бўлимида тузилган график бўйича область, шаҳар ва район партия комитетларининг пленумлари бўлди. Мазмунига кўра улар ҳаммаси шунга қаратилдики, кадрлар ишининг услуб ва методлари танқид қилинди. Шиор: «Салбий ҳолатлар ҳақида кўп фактлар, айбдорларнинг кўпроқ фамилияси келтирилсин». Бу маърузачилар ва юқори партия ташкилотларидан уларнинг маслаҳатчилари зиммасига юклатилди. Пленумларни кўрсатилган танқидий руҳда ўтказиш учун қўмаклашиш мақсадида ҳар бир область, шаҳар, районга МК аъзолари, МК аппарати ходимлари борди»¹²⁵.

1986 йил январда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартиясининг XXI съезди Ш. Рашидов сафдошларининг барчасини Ўзбекистон

¹²⁵ С. Ризаев. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. – Тошкент, «Ёзувчи» – «Нур», 1992. – С. 168–169.

Компартияси МК Бюроси таркибидан чиқарди. Ундан бир ой кейин бўлиб ўтган КПССнинг XXVII съезди Л. Брежнев даврига «турғунлик» деган тамғани босди.

1986 йил 7 июнда «Совет Ўзбекистони» газетасида КПСС Марказий Комитетининг «Ш. Рашидов хотирасини абадийлаштириш билан боғлиқ қарорларни бекор қилиш тўғрисида» қарори эълон қилинди. Қарорда Ўзбекистон ҳукуматига республиканинг марҳум раҳбари хотирасини сақлаш бўйича илгари қабул қилинган барча қарорларни бекор қилиш топширилди. Ш. Рашидов дафн қилинган жойдан унинг жасади олиниб, Тошкент шаҳридаги Чигатой қабристонига қайта дафн этилиши лозим эди.

Ш. Рашидовни қайта кўмиш билан боғлиқ барча тадбирларни қонун доирасида расмийлаштириш Ўзбекистон ССР Бош прокурори А. Бутурлин касаллиги сабабли унинг муовини, тергов бўлимининг бошлиғи О. Гайдановга топширилди. Қайта кўмиш ишларига Ўзбекистон Компартияси МКнинг иккинчи секретари В. Анишчев, КГБ раиси В. Головин, О. Гайданов, Ички ишлар министрининг биринчи муовини А. Дидоренко ва Ўрта Осиё ҳарбий округининг қўмондони В. Лобов бошчилик қилишди. Бу жараёнда бевосита иштирок этган О. Гайданов шундай эслайди:

«Мусулмон мамлакатда мусулмон кишини, айникса, Ш. Рашидовдек катта обрўга эга бўлган шахснинг жасадини қазиб олиш оғир ишлигини биз тушунардик. Биз бунга халқ қандай муносабатда бўлишини ва у қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ҳам ҳис қилардик. Шу сабабли Тошкентни кўшинлар билан ўраб олдик, электр энергиясини ўчирдик, шаҳарда телефон алоқасини ҳам тўлиқ уздик. Рашидов дафн қилинган майдон кўшинлар билан ўраб олинди, кўшиндан ичкарида КГБ ходимлари турарди.

Ҳаммасини қонун бўйича амалга ошириш лозим, унга биноан эксгумацияга қандай асос бўлишидан катъи назар, у фақат қариндошларининг розилиги билан амалга оширилиши мумкин. Ш. Рашидовнинг рафикаси Хурсанд Ғафуровна ҳаёт эди... Бизга унинг ёзма розилиги керак эди».

Барча ҳужжатлар тайёрлангандан сўнг жасадни қазиб олиш учун Хурсанд Ғафуровнанинг розилигини олиш лозим эди. Бу ишнинг барча тарихий оқибатларини тушунган О. Гайданов республика раҳбарларидан кимдир у билан бирга боришини талаб

килади. Шундан сўнг Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси Ғ. Қодировни чақиртириб, О. Гайданов билан бирга боришни топширишади. Ғ. Қодиров аввалига рози бўлмайди, кейин унинг вазифаси факат О. Гайдановнинг ортида туриш эканлиги, улар билан бирга автомат билан куролланган аскарлар бўлишини тушунтиргандан сўнг у рози бўлади.

«Биз жўнаб кетдик. Мен ўшанда биринчи марта Ш. Рашидовнинг Герман Лопатин кўчасидаги хонадонида бўлдим. У ерда ИИБ биноси жойлашган, орқасида эса Ш. Рашидов яшаган уй турибди. Табиийки, бу худуд аллақачон ўраб олинган, барча техника билан таъминланган эди. Кеч соат тўккиз ярим. Бизга ҳаммаси тинч деб ахборот беришди. Бораяпмиз. Қандайдир офицер эшик кўнғироғини босди. Эшикни очишди. Ш. Рашидовнинг рафикаси уйда ёлғиз экан. Мен ҳозир, шунча йил ўтгандан кейин бунинг нақадар ифлос ва оғир иш эканлигини тушунаман. Ўшанда эса – мен энди қирқ ёшга киргандим. Жуда катта, чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган ёш йигит эдим».

Ўзини таништирган О. Гайданов ташрифнинг мақсадини тушунтиргандан сўнг Хурсанд Ғафуровна уларни ичкарига таклиф қилади.

«Айтгунча, мен жуда ажабландим. Мен жуда кўп буюк одамларнинг уйида бўлганман. Ш. Рашидовнинг уйи қанчалар камтарлиги мени ажаблантирди. Бу мени жуда хайратга солди», – дея ўз таассуротини ёзади О. Гайданов.

Шундан сўнг Хурсанд Ғафуровнага танишиш учун КПСС МК Сиёсий Бюроси ва СССР Министрлар Советининг «Ш. Рашидов хотирасини абадийлаштириш билан боғлиқ қарорларни бекор қилиш тўғрисида»ги қарорини беришади. Қарор билан танишган Хурсанд Ғафуровнанинг соғлиғи ёмонлашиб қолади, кейин тезда етиб келган кизлари О. Гайдановга зарур бўлган ҳужжатга имзо чекади¹²⁶.

Аслида, Асил Рашидовнинг ёзишича, у ва Саҳобиддин Рашидов акаси Шароф Рашидовнинг жасадини Жиззахга, ота-бо-

¹²⁶ Қаранг: О. Гайданов. О перезахоронении Шарафа Рашидова, «хлопковом деле» и Исламе Каримове <http://www.fergananews.com/articles/8996> (Бу воқеа Ғ. Қодиров талқинида бошқача баён қилинган).

болари ёнига дафн этилишини сўраб Ўзбекистоннинг ўша пайтдаги раҳбарларига бир неча бор мурожаат қилишган. Аммо улар Ш. Рашидовни Тошкентдаги коммунистлар мазорига (Чигатой қабристони) дафн этиш Москва билан келишилганлигини айтган.

Шароф Рашидовнинг жасадини кўчириш жараёнида иштирок этган А. Рашидов уни шундай эслайди:

«Қўйингки, 1987 йил 25 февралдан 26 февралга ўтар кечаси, соат 2 лардан кейин эл-халқни ухлатиб, тумонот одамлар қатнашувида (булар нукул формадаги қуроолланган аскарлару миршаблар эди) ишни бошладилар. Жуда ваҳимали манзаранинг гувоҳи бўлдим. Ёпирай! Наҳотки, бу ерга тўпланган, тиштирноғига қуроолланган минглаб девдай навкарлар қабрда тинчгина ётган бир мўмин инсон, раҳматли акамдан шунчалар кўрқишса! Йўқ, навкарларда не айб! Булар ҳаммаси ўша даврдаги ўз соясидан кўрккан нобакор, аламзада бир тўда сотқин амалпарастларнинг кирдикори эди.

Махсус эксперт орқали кўзни қамаштирувчи сон-саноксиз барқ (прожекторлар) нурида турли-туман, техника ёрдамида қабрни очишга тутиндилар. Мен ва жиянларим пайдо бўлишимиз билан, гўё йўқотган нарсасини топиб олган одамдек зудлик билан чакира-чукур суратга ола бошладилар... Эртасига «Тошкент окшоми» рўзномасининг 27 февраль сонидида гўё «қариндошларининг аризасига мувофиқ Ш. Рашидовнинг хоки Фаробий кўчасидаги қабристонга қайта дафн этилди», деган мазмунда чумчуқнинг тилидай хабарнома босилиб чиқди»¹²⁷.

Эртаси кунги жараёнларни А. Қаҳҳоров шундай эслайди: «Ўзбекистоннинг янги раҳбарлари, республика марҳум етакчисининг кечаги сафдошлари Москванинг истагини бажариб, ўз устозининг қабрини шошилишч очишди ва жасадини шаҳар марказидан четга кўчиришди.

Эрталаб одамлар шаҳар марказидаги шинам хиёбондаги камтаргина қабр ўрнида текисланган майдончани, унинг атрофида юрган икки милиционерни ва росмона кийимидаги бир неча кишини кўрдилар. Шаҳар аҳолиси ҳеч нарсани тушунмай қолди: кечагина бу ерда гуллар ва «Шароф Рашидов (1917–1983)» деган

¹²⁷ А. Рашидов. Акам ҳақида. – Тошкент, «Фан», 1992. 18-б.

ёзувли мармар тахта бор эди. Тўпланганларга тарқалиш таклиф қилинди. Ўта ғазабланганлар «профилактика» учун суҳбатга олиб кетилиб, шахси аниқланди, кейин уларга «қариндошларининг истаги муносабати билан» қайта кўмиш тўғрисида шахар ижроия комитетининг қарори босилган «Тошкент ҳақиқати» газетасини кўрсатишди.

Бу навбатдаги бўхтон ва ҳақорат, умумхалқ мухаббатини қозонган инсон хотирасини таҳқирлаш эди. Бу фақат Шароф Рашидович икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлгани ва ўнта Ленин ордени билан мукофотлангани учун эмас, аввало, халқ уни ўзининг жасур етакчиси деб билгани учун ҳам шундай эди. У ҳаётлигида халқнинг улкан меҳрини қозонган, оддий кишилар учун ишонч ва умид рамзига айланган, Ўзбекистоннинг фахри ва шарафи бўлганди.

Мен бу турли-туман, ҳеч нарсани тушунмаётган оломон орасида республиканинг қурилиш министри Фёдор Григорьевич Потуремскийни учратдим. Биз у билан илгари бирга ишлагандик ва яхши муносабатда эдик. Ҳар доим дадил ва тўғриси айтилган, уруш даврида белорус партизани бўлган бу киши атрофдаги одамларга бир гапни баланд овозда бир неча бор такрорлади: «Эҳтимол мени ҳозир кимдир тасвирга олаётгандир, мен уларга тупурдим. Мен Шароф Рашидовични ҳурмат қилганман ва уруш катнашчиси сифатида унинг хотирасини доим ёдимда сақлайман. Биз у билан уруш катнашчиларимиз ва бизнинг кўз ўнгимизда қилинаётган бу иш – хоинлик. Мен биламан – бу «анцлар»нинг ифлос иши»¹²⁸, – деди. (шу даврда Москвадан Ўзбекистонга раҳбар лавозимларга жўнатилганларни бу ерда «анцлар» деб аташган).

Афсуски, тўғриси айтиувчи бундай мардлар кўп эмасди. Ш. Рашидов вафотидан сўнг унинг номидан фойдаланувчилар, ўзларини жазодан сақлаб қолиш учун унга қарши кўрсатма берувчилар анчагина бўлди. Улар орасида Ш. Рашидовнинг кечаги сафдошлари, шогирдлари, область партия комитетларининг секретарлари, министрлар, Ўзбекистон Компартияси Марказий

¹²⁸ Қаранг: А. Каххаров. Предатели, «Анцы», лицемеры-марионетки. http://world.lib.ru/img/a/abrol_k/predanclicmar/

Комитетининг секретарлари бор эди. Ш. Рашидов вафот этгандан сўнг уни кўқларга кўтариб мактаган ҳам, сал ўтиб, Москвадан буйруқ келгандан сўнг ерга уриб танқид қилганлар ҳам, хатто мустақиллик даврида ҳам сиёсий муҳитга қараб фикрини ўзгартириб турганлар ҳам унинг ёнида бўлганлар, тириклигида унга тасаннолар айтганлар эди. Ш. Рашидов даврида яшган оддий халқ, ўзининг яхши-ёмон кунларини шу давр билан боғлаган одамлар эса Ш. Рашидовга муносабатини ўзгартирмади, уни доим миннатдорлик билан эслади. Шу сабабли бу даврдаги маънавий инкироз ҳақида гапирилганда бу, аввало, сиёсий элитанинг маънавий инкирози эди. Чунки Ш. Рашидовнинг атрофида бўлганлар, унинг ташвишларига ҳар кунни шерик бўлганлар Ш. Рашидовдан сўнг шу куннинг манфаати билан иш кўрди, таърих олдида, авлодлар олдида жавобгарликни ҳис қилмадилар.

А. Қаҳҳоров ўша даврдаги муҳитни шундай эслайди: «Одамларда ёввойи ҳислар уйғонди, жозиба жуда кучли эди, зеро ўтмишни қоралашга, унга тамға босишга кодир бўлган ҳар бир киши рағбатлантирилаётган эди. Кўплар шу даврда кўтарилиб, ҳокимият чўққисига эришди, аммо унда узоқ тура олмади. Қандайдир ёлғончилар мусобақаси ташкил қилингандай эди. Оммавий ахборот воситаларида «рашидовчилик» деган тамға пайдо бўлди. Амал учун виждонсизлик қиладиган ва оламда йўқ бўхтонни айта оладиган шунчалар кўп одам топилади, деб ҳеч қачон ўйламагандим. Хоинлар тахмин қилинганидан анча кўп бўлиб чикди. Одамлардаги садоқатдан хоинликкача бўлган ўзгаришнинг осонлиги ва тезлиги мени ҳайратга соларди.

Буларнинг ҳаммаси жиннихона беморлари ва уларнинг бош гипнозчиси ҳақидаги туркум латифаларнинг туғилишига сабаб бўлди. «Муштум» сатирик журнали уруш ветерани ва шоир Зоҳиджон Обидовнинг кечагина шерга тилёғламалик қилиб юрган, бугун эса, у вафот этгандан сўнг, ҳаммаси йигилиб уни ёмонлаётган иккиюзламачи айёр тулки, ўлаксахўр шоқол ва бошқа ҳайвонлар тўғрисидаги «Арслоннинг ўлими»¹²⁹ номли масалини чоп этишга журъат қилди. Ўқувчи бу ҳайвонлар тимсолида

¹²⁹ Қаранг: *Обидов З. Арслоннинг ўлими.* // «Муштум», 1984 йил июль. №13. 6-б.

хукумат раҳбарларини осонгина англади. «Анцлар»га бўйсунган янги тартиб раҳбарлари ҳам ўзларини таниб олди.

Ошкоралик ва қайта қуришни эълон қилган сохта демократларнинг жавоби жуда тез бўлди: журналнинг бош муҳаррири Иброҳим Раҳим шу куниёқ ишдан олинди. Газета дўконлари ва алоқа бўлимларидан журналнинг деярли барча сони йигиштириб олинди, аммо масал огиздан-оғизга ўтиб, тарқалиб кетган эди.

Айни пайтда жазо машинаси тезлашишда давом этди. Район, шаҳар ва область партия комитетлари ўз ҳудудларида лавозимидан олинган ва партиядан ўчирилиб, жинойи жавобгарликка тортилган раҳбарлар сони ҳақида маълумотлар берарди. Ким кўпроқ раҳбарни ишдан олиб, партиядан ўчириши ва турмага қамashi бўйича мусобақа кетаётган эди...

Аммо айримлар жуда юзсиз бўлиб чиқди. Улардан бирини танирдим, у мен билан мулоқот қилганида ҳар доим Шароф Рашидовични мактарди. У Фанлар академиясида амалнинг чўккисига эришди. Аммо бу ҳам кам кўринди, у Ўзбекистон Олий Совети Президиумига раис бўлишни хоҳлади. Шу даврда олдинги раҳбарни ёмонлаш амал чўккисига эришишнинг энг яхши йўли эканлигини билгани учун у фақат тухмат билан чекланмади, балки Орол денгизининг қуришига Шароф Рашидович айбдорлиги тўғрисида матбуотда мақола ҳам эълон қилди.

Яхшиям ҳаётимнинг оғир дамларида, ёлғончилар матбуот, радио, телевидениеда Шароф Рашидовичнинг муқаддас номи қоралаётганда, мен академиклар Обид Содиков, Иброҳим Ҳамробоев, Ҳосил Боймуҳамедов, Кузьма Иванович Лапкин, Обид Ақромхўжаев ва кўплаб бошқа машҳур кишилар билан мулоқот қилиш имкониятига эга бўлдим. Уларнинг барчаси Шароф Рашидович Рашидов шахсига иззат ва ҳурмат кўрсатишда яқдил эдилар»¹³⁰.

Афсуски кўпчиликда, айникса, республиканинг янги раҳбариятида марҳумлар руҳига ҳурмат кўрсатиш масаласида ҳам, республикага Марказдан жўнатилган «анцлар»га муносабат

¹³⁰ А. Каххаров. Предатели, «Аицы», лицемеры-марионетки...http://world.lib.ru/img/a/abrol_k/predanclimcar/

масаласида ҳам шундай яқдиллик йўқ эди. 1987 йил 17 январда Тошкентда бўлиб ўтган жамиятшуносларнинг республика йиғилишида нутқ сўзлаган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари И. Усмонхўжаев: «Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросининг таклифига биноан РСФСРнинг марказий областларидан, Украина, Белоруссия ва бошқа республикалардан яхши ишлаб чиқариш тажрибасига, зарурий сиёсий ва байналмилал сифатларга эга бўлган ходимларни доимий ишлаш учун Ўзбекистон ССРга йўллаш тажрибаси давом эттирилади»¹³¹, – деди ва Ўзбекистонга Марказдан «десантчилар»нинг келиши давом эттирилди.

Ш. Рашидовнинг ўлими республикада чорак аср давомида шаклланган ўзига хос мувозанатнинг бузилишига олиб келди. Янги келган раҳбарлар ҳам Марказ томонидан уюштирилган катта сиёсий ўйиннинг иродасиз иштирокчилари, пировардида эса унинг қурбонларига айланди. Текшир-текширлар авжига чиқиб, «пахта иши» бўйича ҳақиқатан жиноят қилган, давлат мулкини ўзлаштирган, халқ ҳисобидан катта-катта бойлик орттирган бир гуруҳ кўзбўямачи раҳбарлар билан бир қаторда, бор-йўғи ижрочи бўлиб, ўйлаб-ўйламасдан қўшиб ёзишларга, демакки, жиноятларга ўзлари билмаган ҳолда шерик бўлиб қолган кичик бўғин раҳбарларидан ҳам қанчаси жабр кўрди. Жазо машинаси тезлик олгандан сўнг уни тўхтатишнинг иложи бўлмади, оқибатда айрим бегуноҳ кишилар, касбига содиқ айбсиз раҳбарлар ҳам жабр кўрди.

«Пахта иши» бўйича тергов 1989 йилгача давом этди. Ўзбекистонда 20 минг коммунист партия сафларидан ўчирилди, 800 та жиноят иши очилди. Республика ва вилоятлар микёсидаги раҳбар ходимлардан 62 киши қамалди. Улар орасида 12 нафар область партия комитетларининг, 6 нафар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретарлари, жумладан, Марказий Комитетнинг биринчи секретари, Ўзбекистон ССР Олий Совет Президиумининг Раиси, Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси ва бир нечта министрлар бор эди. Жами 4,5 мингга яқин киши жинойий жавобгарликка тортилди. Жум-

¹³¹ «Коммунист Ўзбекистана». 1987. № 3. – С. 59.

ладан, Ўзбекистон ССР пахта тозалаш саноати собик министри В. Усмонов, Бухоро область ички ишлар бошқармаси социалистик мулкни талон-торож қилишга қарши кураш бўлими бошлиғи А. Музаффаров ўлим жазосига ҳукм қилинди. СССР Ички ишлар министрининг муовини, Л. Брежневнинг куёви Ю. Чурбанов, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари И. Усмонхўжаев, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг собик секретарлари Т. Осетров, О. Салимов, Е. Айтмуратов ва Р. Абдуллаева, область партия комитетининг биринчи секретарлари: Тошкент – М. Мусохонов, Самарқанд – Н. Ражабов, Қорақалпоғистон – Қ. Камолов, Бухоро – Абдувоҳид Каримов ва унинг ўрнига сайланган И. Жабборов, Сурхондарё – Абдуҳолик Каримов, Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг собик раиси Н. Худойбердиев, Поп агросаноат бирлашмасининг директори А. Одилов, Ўзбекистон Ички ишлар министрлиги генераллари Ҳ. Яҳёев, Норов, Норбўтаев, Жамолов, Сатторов, Собиров, полковник Бегельман ва бошқалар ҳибсга олиниб, уларнинг кўпчилиги турли муддатларга озодликдан маҳрум қилинди. Бу жиноят иши бўйича жалб қилинган айрим шахслар, жумладан, Қ. Эргашев, Г. Давидов, Р. Ғойипов ўз жонига қасд қилишди. Уларнинг бир қисми кейинчалик айбсиз деб топилди.

Ш. Рашидовнинг қариндошларига ҳам шу даврда оғир бўлди. «Ок пахта»нинг «қора меҳнати»да тобланган жуда кўп одамлар урилди, сурилди, камалди, отилди. Афсус ва надоматлар бўлсинки, улар орасида, аксарият, емаган сомсага пул тўлаб дегандай, бегуноҳ қурбон бўлиб кетганлар, обрўсизланган, бола-чақаси дайдиб, рўзғори тўкилган ва соғлиғидан ажраб, бир умрга майиб-мажруҳ бўлиб қолганлар ҳам кам эмас. Тухмат балосига йўлиқиб, номусига чидаёлмай ўз жонига қасд қилганлар қанча. Худо раҳмат қилсин, уларни. Барча жабрдийда оилаларга чин инсоний ҳамдардлик билдирамиз. Турган гап, барчамиз учун мусибатли бўлган ўша оғир йилларда энг кўп жабр кўрган оилалар қаторидан биз ҳам узокда турмадик. Орадан ўтган ўн йил ичида биз, «рашидовчилар», юз йилга қаридик»¹³², деб ёзади Асил Рашидов.

¹³² А.Рашидов. Акам ҳақида. – Тошкент: «Фан», 1992. 3-б.

Айбланувчи сифатида жалб қилинган И. Усмонхўжаев КПСС МК Сиёсий Бюросининг айрим аъзолари – Е. Лигачёв, В. Гришин, Г. Романов, М. Соломенцев ва КПСС МК аъзоси И. Капитоновнинг коррупцияга алоқадорлиги тўғрисида кўрсатма берди. «Пахта иши» бўлиб бошланган жиноят иши оқибатда ўзининг хақикий номини олди ва «Кремль иши»га айланиб борди. Матбуотда СССР раҳбариятининг кўзга кўринган вакиллари, КПСС МК Сиёсий Бюро аъзолари коррупцияда айбланган мақолалар пайдо бўлиб, мамлакатда катта шов-шувга олиб келди.

Бу жараёнда ўзларини қаҳрамонлар, коррупцияга қарши курашувчилар деб эълон қилган Т. Гдлян ва Н. Иванов 1989 йил мартда СССР халқ депутати этиб сайланди. Айнан шу даврда «Правда», «Известия» каби марказий газеталарда Т. Гдлян бошчилигидаги тергов гуруҳининг Ўзбекистондаги фаолиятини танқид остига олган мақолалар пайдо бўлди.

1989 йил 24 мартда КПСС МК Партия назорати комитетининг раиси Б. Пуго бошчилигида махсус комиссия тузилди. Унга Ўзбекистон ССРдаги коррупцияга оид ишларни тергов қилиш жараёнида қонунчиликнинг бузилиш ҳолларини текшириш ва КПСС МКга ахборот бериш топширилди. СССР Олий Совети Президиуми ҳузурида ҳам шундай комиссия тузилди. Иккала комиссия ҳам Т. Гдлян гуруҳи Ўзбекистондаги тергов жараёнида қонунчиликни қўпол бузиш ҳолларига йўл қўйган, деган хулосага келди.

1989 йил апрелда СССР Олий Суди Пленуми «Т. Гдлян бошчилигидаги СССР Бош прокуратураси терговчилар гуруҳи томонидан тергов жараёнида йўл қўйилган қонунчиликни бузиш ҳоллари тўғрисида» хусусий ажрим чиқарди.

1989 йил майда СССР Бош прокуратураси Т. Гдлян ва Н. Ивановни Ўзбекистондаги тергов жараёнида қонунчиликни бузишда айблади ва уларга қарши жиноят иши кўзгади. Бу пайтга келиб улар СССР халқ депутати этиб сайланганлиги учун СССР Бош прокурори СССР халқ депутатларининг I съездига Т. Гдлян ва Н. Ивановни жиноий жавобгарликка тортиш учун розилик сўраб тақдимнома жўнатди. Съезд комиссия тузишга қарор қилди.

Т. Гдлян 1990 йил февралда КПСС сафидан чиқарилди, шу йил апрелда СССР прокуратураси сафидан ҳам ҳайдалди. Аммо

СССР Халқ депутатлари съезди уларга қарши жиноят иши очишга розилик бермади. Бу пайтга келиб СССР тугаб бораётган, «пахта иши»дан жиддийроқ жиноятлар очилган, булардан ҳам муҳимроқ жараёнлар бошланиб кетган эди.

1991 йил декабрда СССР тарқалиб кетди. Бу XX асрнинг энг муҳим воқеаларидан бири бўлиб, бутун дунёда жуда катта геосиёсий ўзгаришларга олиб келди. Бу воқеанинг сабаблари тўғрисида сиёсатшунослар, тарихчилар ва бу даврда яшаган оддий кишилар ҳамон баҳс юритишмоқда. Сўнгги пайтларда унинг ҳам коррупция билан боғлиқ томонлари очилди. Аслида коррупция фақат Ўзбекистонга ёки СССРга хос иллат эмасди. Ушбу коррупция жараёнларининг табиати ҳақида 1970 йиллари СССРдан чиқиб кетган таниқли файласуф, совет тузуми тарихи бўйича катта мутахассис А. Зиновьев шундай ёзганди: «Горбачёвнинг қайта қуриши инқирознинг реаллигини кўрсатди, уни яқинлаштирди. Ўшанда СССРда ислохот тўғрисида кўп гапирилди. Мен эса ҳеч қандай ислохот керак эмас, деб қичқирдим! Шундай ҳолат вужудга келдики, унда ҳар қандай ислохот фалокатга олиб келарди.

СССРдаги давлат аппаратини коррупцияда айблашди, аммо бу ҳилдаги коррупциялашиш тизими Ғарбда ундан юқори эди... Инқироз етилиб келди, аммо совет олий раҳбарияти ва интеллектуал элита унинг табиатини тушунмади, қандай тадбирлар қўллаш кераклигини билмади. Шунингдек, «совуқ уруш» кетаётган эди ва Ғарб совет жамиятига жуда катта таъсир кўрсатиб, мафкуравий инқирозни етилтирди. Оқибатда мамлакат раҳбариятининг юқори қатлами, элита айниди, тубанлашди»¹³³. Бу фикр маълум маънода «пахта иши»нинг ҳам табиатини тушунишга кўмаклашади.

1991 йил декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов «пахта иши» бўйича жиноий жавобгарликка тортилган ва жазони республика ҳудудида ўтаётган барча маҳкумларни афв этди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг республика матбуотида, илмий ва ўқув адабиётларида «пахта иши» кўп ёритилган. Бу иш бўйича жиноий жавобгарликка тортилган ва Ўзбе-

¹³³ Каранг: *Ф. Раззаков*. Коррупция в политбюро: Дело «красного узбека». <http://www.fedy-diary.ru> – С. 700 – 701.

кистон Республикаси Президенти И. Каримов томонидан афв этилиб, озодликка чиққанлар ҳам, айниқса, мустақилликнинг дастлабки йилларида ўз хотираларини баён қилишди. Оммавий ахборот воситаларида, кўпчилик оммавий ва ўқув адабиётларида ҳозирга келиб «пахта иши» мутлақо бўлмаган, у шўролар даврида Марказ томонидан ўйлаб чиқилган уйдирма, деган фикр устувор бўлиб шаклланди. Аммо бу борада ҳали барча саволлар ўз жавобини топган эмас.

Аслида миллатнинг буюк устози ва тарбиячиси – бу тарих. Ҳаққоний тарих, ҳатто, унинг айрим саҳифалари ўта аччиқ бўлсада, у миллий онгнинг юксалишига, миллатнинг жипслашувига хизмат қилади, ватанпарварлик ва Ватанга садоқат ҳисларини шакллантиради. Тарихни сохталаштириш, ҳақиқатни бузиб кўрсатиш, фактлар ва воқеаларга субъектив баҳо бериш уни сиёсий манфаатлар қуролига айлантиради ва миллатнинг маънавий ривожига зарар етказди.

«Пахта иши» яқин тарихимизнинг шундай аччиқ саҳифалардан бири. Уни ўрганиш, ҳақиқий сабабларини очиб бериш, хатолардан хулоса чиқариш жамиятимизда уни такрорламаслик учун замин яратади. Чунки «пахта иши» – бу Москванинг талаби ошгани учун пахтани кўшиб ёзиш, кўзбўямачилик қилиш, бунинг ортидан катта бойликка эришиш каби шунчаки одатдаги жиноят эмасди. Бу аслида бутун совет жамияти маънавий инқирозининг маҳсули ва инъикоси эди.

Ш. Рашидов ўқиган Жиззах шаҳридаги 10-мактабда унга бағишланган фотолавҳа.

Аммо бундай хулоса «пахта иши» бўйича айбланиб, жинояти исботланган раҳбарларни маънавий жавобгарликдан холос этмайди. Уларнинг аксарияти жамиятда етилиб келаётган инқироз ҳолатидан фойдаланиб, амални, халқ ишончини суиистеъмол қилди, бойлик ва нафс ортидан қувди, оқибатда халқдан ажралиб қолди, тубанлашди. Улар ўз қилмишлари билан ўзбек халқига, ҳалол ва заҳматкаш ўзбек деҳқони номига иснод келтирди. Аслида «пахта иши»дан ҳақиқий жабр кўрган ҳам, унда тухматга қолган ҳам заҳматкаш ўзбек деҳқони эди, ўзининг ношуд раҳбарларини кечирган ҳам шу бағри кенг ўзбек халқи бўлди.

Мустақиллик йилларида «пахта иши» бўйича айбланган раҳбарларни халқ кўз ўнгиде оқлаш учун оммавий ахборот воситаларида, ҳатто илмий ишларда ҳам анча ҳаракат қилинди. Уларнинг кўпчилиги қаҳрамонлар, айбсиз жазоланган жабрдийдалар сифатида тасвирланди. «Пахта иши» совет даврининг сўнгги қатағони деб аталиб, бу иш бўйича жазоланганлар 1930-йилларда қатағон қилинганлар билан тенглаштирилди. Айрим тадқиқотларда улар мустақиллик учун курашувчилар ва шунинг учун ноҳақ жазоланганлар сифатида тасвирланди. Масалан, докторлик диссертацияларидан бирида шундай ёзилади: «Собик СССРнинг олий сиёсий раҳбарияти чекланмаган ҳокимиятни сақлашга интилиб, мавжуд маъмурий-буйруқбозлик режимини ўзгартириш ва Ўзбекистоннинг миллий мустақиллигини ўрнатиш эҳтиёжини англаган республика раҳбариятининг муҳолифат кайфиятидаги қисмини бадном қилишга уринди. 80-йилларнинг ўрталарида республикада қонунсизлик ва қатағонларнинг янги босқичи бошланди. Ўзларининг тўлиқ ноқобиллиги ва мағлубиятини ҳис қилган унинг идеологлари, Ўзбекистонни террор ва зўравонлик майдонига айлантириб, кўп марта синалган «мурватларни сиқиш» йўлидан борди»¹³⁴.

Шу ўринда эслатиб ўтмоқчимиз: қатағон (репрессия) лотинча *repressio* – бостирмоқ сўзидан олинган бўлиб, давлат ҳокимияти томонидан ўз сиёсий муҳолифларига қарши қўлланилган жазо

¹³⁴ Абдуллаев А.Н. Хлопковая монокультура в Узбекистане и ее последствия. (1917–1991 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. uzhistory.uz.

чораси шундай аталади. «Пахта иши» бўйича жазоланганлардан ҳеч ким совет сиёсий тузумига қарши, юқоридаги мисолда айтилганидек, Ўзбекистон мустақиллиги учун курашганлиги маълум эмас. Уларни «катагон қилинганлар» деб аташ, 1930-йиллари миллатимиз озодлиги учун ҳалок бўлганларга тенглаштириш, аслида ўта ноўрин қиёслашдир.

«Пахта иши» даврида бир қисм раҳбарлар бошидан кечирган кўрқинч ва ҳўрланиш ҳисси улар хотирасида абадий муҳрланиб қолди ва кўпчилик ҳолларда оддий иқтисодий жиноятларга ҳам сиёсий тус берилишига, уларнинг совет империяси томонидан миллатга, унинг етакчиларига қарши катагон сифатида талқин қилинишига олиб келди. Элитанинг бир қисми уларга етказилган руҳий жароҳатни умуммиллий фожиа қилиб, ўзларини эса империя зўравонлигининг қурбони ва миллий тикланишнинг қаҳрамони қилиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Натижада «пахта иши» бўйича ҳақиқий жиноят қилиб, жавобгарликка тортилган раҳбарлар чеккан азоб ўзбек халқининг азоби, улар шармандалиги миллат ор-номуси ва ғурурининг топталиши сифатида талқин қилинди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида ҳам бу муаммога сиёсий тус берилиши унинг тарихчи олимлар томонидан беғараз, объектив тадқиқ этилиш имкониятини чеклади.

ХУЛОСА

Ш. Рашидов совет мустабид тузумида улғайди, унга хизмат қилди. Аслида ватанда, замонда яшаб, шу замоннинг воқеаларига дахлдор бўлмасликнинг иложи йўқ. Фақат ҳар бир киши ўзи эгаллаган мавқеига қараб кўпроқ ёки камрок дахлдор бўлади, унинг жавобгарлик даражаси ҳам шу билан ўлчанади. Шароф Рашидов эса узоқ вақт жуда катта мавқега эга бўлган шахс эди. У тўққиз йил Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумига, салкам йигирма беш йил Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига раҳбарлик қилди. Ш. Рашидов ўзининг 66 йиллик умрининг ярмидан кўпини бевосита республикани бошқаришга, уни ривожлантиришга, халқ фаровонлигини оширишга сарфлади.

Ш. Рашидов ёзувчи сифатида ҳам ўз даврини, шу давр муаммолари, қувонч ва ташвишларини ёритишга ҳаракат қилди. У социалистик реализм бутун маданият учун ягона тўғри усулга айланган советлар даврининг ёзувчиси эди. Бу ҳақда таниқли олим Ғайбулла Саломов шундай ёзган эди: «Шароф Рашидов шунчаки, қатордаги бир адиб эмас. У, ўзи хоҳлайдими-хоҳламайдими, адабиётдаги сиёсатдон ва сиёсатдаги адиб эди.

Адиб сифатида икки Рашидовни яққол кўриш мумкин. Бири – содик «рисолабоп» ёзувчи. Унинг «Ғолиблар», «Бўрондан кучли» романлари, «Дил амри» қиссаси ва, айниқса, мақола ҳамда нутқлари ўткир фирқавий рух билан суғорилган. Бу билан мен мазкур асарларга наҳ урмоқчи, уларнинг ўз даври учун қимматини заррача пасайтирмоқчи эмасман. Унутмайликки, кўпчилик йирик ўзбек ёзувчиларининг асарлари ҳам «замон сенга боқмаса

Жиззах шаҳридаги 10-мактаб ҳовлисида Ш. Рашидовга ўрнатилган бюст.

Сирдарё вилоят
Пахтабод кўрғонида
Шароф Рашидовга
ўрнатилган ҳайкал.

сен замонга боқ» қабилида замонавий килиб яратилган»¹³⁵.

Ш. Рашидовнинг халқни, ватанни чексиз севиб ардоқлаши, мудом эл-юрт ташвишида юрганлиги, шу йўлда курашишни ҳар нарсадан устун қўйганлиги, шу боис катта-кичикнинг чуқур ҳурмати кезонганидан фахрланган укаси А. Рашидов, у кишининг фаолиятида нуксонлар ҳам бўлганмиди, — дея савол қўйиб, — «Бейб парвардигор, дейишади. Тўғри, ҳар бир инсонда, у киши ким бўлиши, қайси лавозимда ишлашидан қатъи назар, ўзига хос хато-камчиликлар бўлиши турган гап. Қатрада қуёш акс этганидек, республика ҳаётида, ҳатто, собиқ иттифоқ ҳаётида юз бераётган мураккаб ўзгаришлар Ш. Рашидов нигоҳида қанчалик ўз ифодасини топган бўлмасин, барибир, икки кўз ҳаммасини кўра олмади. Кўра олмас эди ҳам... Қолаверса, у одамларга ҳаддан ташқари ишонар эди. Акамнинг фаолиятида ҳам муайян нуксон ва қусурлар содир бўлганлиги маълум. Улар ҳақида матбуот саҳифаларида ошириб-тошириб гапиришди, анжуманларда оғиз қўпиртиришди ҳам»¹³⁶, — деб жавоб беради.

Бошқа бир ўринда: «Бу мулоҳазаларим билан акамни ҳар қандай соғлом танқиддан бутунлай холи қилмоқчи эмасман, хусусан, бир қанча асарларида фирқанинг етакчилик ролини, бир халқнинг оғаларча беғараз ёрдамини ортик даражада бўрттириб, баралла айтгани бор гап», — дейди.

1992 йил Ш. Рашидов таваллудининг 75 йиллигига бағишланган тантанада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов сўзга чиқиб, жумладан, шундай деди:

«Шароф Рашидов бизга ва келажак авлодларга катта мерос қолдирди. Бу мероснинг моҳияти — Шароф Рашидовнинг табиа-

¹³⁵ Шароф Рашидов. Эрк истар кўнгил. — Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992. 124-б.

¹³⁶ А. Рашидов. Акам ҳақида. — Тошкент: «Фан», 1992. 8–9-б.

тан камтар, ҳалол, покиза ва ажойиб инсоний ғазилатларга эга бўлган раҳбар сифатидаги ибратидир.

Ҳар бир инсон ўз ички дунёқараши, табиати, тарбияси, фикрлаш даражасида яшайди ва фаолият кўрсатади, ҳаётда ўзига хос из қолдиради. Бу маънода Шароф аканинг маънавияти, тафаккури ва кўп киррали, самарали амалиётнинг уйғунлиги ҳаммамизга ибратдир.

Биз Шароф Рашидов фаришта эди демоқчи эмасмиз. Беайб – парвардигор, дейдилар. У кишининг фаолиятида хато ва камчиликлар ҳам бўлган. Лекин шахсан бир нарсасга ишончим қомил: Шароф Рашидов улкан давлат арбоби сифатида нимаики иш қилган бўлса, энг аввало, Ўзбекистонни ўйлаган, ўз халқининг истикболини ўйлаган.

Рашидов – ўзбек номини улуғлаш учун унинг энг юксак ғазилатларини намоеън қилишга жонини фидо этган инсондир. Шу туфайли халқимиз юрагидан муносиб жой олган ва унинг меҳрига сазовор бўлган»¹³⁷. 1992 йили шу танатаналарда иштирок этиш учун Ўзбекистонга кўплаб меҳмонлар, қўшни республикалардан Ш. Рашидовнинг сафдошлари, улар қаторида Қозоғистон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ биринчи секретари

Тошкентда Ш. Рашидовга ўрнатилган ҳайкал.

¹³⁷ И. Қаримов. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, «Ўзбекистон» НМИУ, 1996. 95–96-б.

Шароф Рашидов ва Хурсанд
Рашидованинг қабрлари.
Тошкентдаги Чигатой
қабристони.

ри Д.А. Кунаев ҳам келади. Айтишларича, Д. Кунаев Тошкент метро-сида сайр қилиб, Халқлар дўстлиги (ҳозирги Истиклол) бекатидан Мустақиллик майдони бекатигача келади ва Ш. Рашидов дастлаб дафн этилган Ўзбекистон тарихи давлат музейи қаршисидаги майдонни зиёрат қилиб, кўпчиликнинг қалбидан чуқур ўрин олган гапни айтади: «Ш. Рашидов ўлган эмас, Тошкентда шундай биноларни қурган инсон ҳеч қачон ўлмайди!».

Бу Шароф Рашидовни жуда яхши билган ва ҳурмат қилган кишининг

дилдан айтилган гапи эди.

Ш. Рашидов турмуш ўртоғи Хурсанд Ғафуровна билан тўрт қиз ва бир ўғилни тарбиялаб вояга етказди. Уларнинг барчаси жамиятда ўз ўрнини топган, машҳур отасига муносиб инсонлар бўлиб етишди. Аслида бу ҳам Шароф Рашидовнинг катта хизмати ва бахти, зотан ота-оналарнинг шон-шавкати кўкларга кўтарувчилар ҳам, афсуски баъзан уларни тириклигида ташвишга солиб, вафотидан кейин номига доғ туширувчилар ҳам фарзандлардир. Шароф Рашидовнинг фарзандлари ҳақида Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. Каримов шундай деган эди: «Мансабдор шахслар фарзандларининг тарбиясизлиги ҳақида ҳар хил гап юради. Бу гапларнинг кўпчилиги ҳақиқат бўлади. Аммо, биз, Шароф аканинг оиласи ва фарзандлари ҳақида бирор оғиз ёмон гап эшитганимиз йўқ. Уларга оталарининг қони ва жони билан ўтган камтарлик ва камсуқумлик хислатлари учун раҳмат айтиш керак, деб ўйлайман.

Бундай деяётганимнинг боиси шуки: Шароф ака таваллудининг 75 йиллигини нишонлаш тўғрисида қарор чиққандан кейин етти ёт бегона кимсалар ҳам у киши ҳақида мақолалар ёзиб, ўзларини Рашидовга дахлдор қилиб кўрсатишга улгурди. Аммо у кишининг фарзандлари, ўғил ва қизларидан бирортаси, мен ўша

одамнинг фарзандиман, ёки бўлмаса, отамизнинг номи ноҳақ топталган эди, деб мақтангани ёки таъна қилгани йўқ.

Ахир, бу инсонлар оталари билан ҳар қанча фахр этишса ёки оталарининг қадрига етмагани учун одамлардан ҳар қанча гина қилишса арзирди. Аммо бундай қилишмади. Шу тариқа ўзларининг майда-чуйда гаплардан устун эканликларини яна бир марта кўрсатишди»¹³⁸.

Дарҳақиқат, Ш. Рашидовнинг ўғил ва қизлари оталарига муносиб фарзандлар бўлиб етишди. Кизи Сайёра Шарофова Рашидова 1965 йили М. Ломоносов номидаги Москва Давлат университетининг кимё факультетини битирган. Ўзбекистон Фанлар академияси Кимё институтида аспирантурани тугатиб, ушбу институтда фаолият олиб борди. У 1981 йилдан шу институтга директор этиб тайинланди.

С.Ш. Рашидова – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги. У 1995 йилдан 2015 йилгача Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) бўлиб фаолият юритди.

Ўғли – Илҳом Шарофович Рашидов СССР Давлат хавфсизлик комитети олий мактабини битириб, шу соҳада хизмат қилган.

Қизлари Гулнора, Севара ва Динора ҳам жамиятда ўз ўрнини топган инсонлар.

Шароф Рашидов фожиаси бир шахснинг қисмати эмас, балки давр фожиаси эканлигини, бир талай амал бандалари марҳумга тош отар экан, бу тиғи парронлар бошқа бировларга эмас, охиروкибатда маломат қилинаётган ўз одамларимизга, ўз-ўзимизга бориб тегишини куюниб қайд этган А. Рашидов «мана шу давр фожиасида акамнинг иштироки қанча» деган саволни қўяди ва «бу дардли саволларга жавоб бериш мушкул. Энг буюк ҳакам – вақт. Худди шу вақт ҳамма нарсани ўз жойига қўяди. Вақт шафқат билмайди», – деган хулосага келади¹³⁹.

Дарҳақиқат, ҳаммасини ўз ўрнига қўювчи олий ҳакам бу – вақт. Шу вақт масофасидан ортга боқиб, бугун, Шароф Рашидов

¹³⁸ И. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 1996. 95-б.

¹³⁹ С. Умиров, Б. Дустқораев. Зиёбахш умр саҳифалари (Асил Рашидов портретига чизгилар). Тошкент, 2006. 10–11-б.

таваллудининг 100 йиллиги арафасида инсоф ва ишонч билан айтиш мумкинки, Шароф Рашидович ўз халқига, замонасига, ўзи ишонган ғояларга ҳалол хизмат қилган, ўз умрини ҳалол ва покиза яшаб ўтган ўзбек халқининг XX асрдаги улуғ фарзандларидан бири эди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдуллаев А.Н. Хлопковая монокультура в Узбекистане и ее последствия. (1917 – 1991 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. uzhistory.uz.
2. Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917 – 1918 годы. – Ташкент, «Adabiyot uchqunlari», 2016.
3. Адиб Халид. Становление Узбекистана. Таджики как остаточная категория // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии / Отв. ред. Ш.С. Камолиддин. Saarbrücken: LAP, 2016.
4. Акрамов Э. Повышение эффективности использования орошаемых земель // «Коммунист Узбекистана». – Ташкент, 1988.
5. Алимова Д.А. История Узбекистана начала XX века в контексте Евразийских процессов. <http://www.eurasiyahub.org>
6. Арапов А. («Революция в центре Азии» номли эълон қилинмаган кўлёмзадан) <http://memoryoffuture.blogspot.co.uk>
7. Белова Н.А. Заработная плата советских учителей в 1920–1960-е гг. // Ярославский педагогический вестник – 2011 – №1 – Том 1 (Гуманитарные науки).
8. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. – М.: «Наука», 1990.
9. Борисова О. «Знать прошлое, чтобы не повторилось в будущем...» <https://psmb.ru/a/znat-proshloe-chtoby-ne-povtorilos-v-budushchem.html>
10. Воҳидов Э. Инсон. – Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2015.
11. Газиев Р. Деятели Узбекистана. Воспоминание. <http://www.proza.ru/2012/03/10/1673>

12. Гайданов О. О перезахоронении Шарафа Рашидова, «хлопковом деле» и Исламе Каримове <http://www.fergananews.com/articles/8996>

13. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-годы. – М. Политиздат. 1989.

14. Горинов М.М., Горский А.А., Данилов А.А. и др. История России с древнейших времен до начала XXI века. – М., «Дрофа», 2005.

15. Дусенбаев А., Воеводина Н. Экономическая история России. <http://oldru.com/ecohistory/menu.htm>

16. Жураев А. Юрак бўронлари: роман-эссе. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2016.

17. Имомхўжаев А. Мафтунингман, футбол! – Т.: «Шарк», 2004.

18. Камаритдинова М.С. Опыт и проблемы перевода сельского хозяйства Узбекистана на индустриальную основу во второй половине 70-х – первой половине 80-х годов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 1994.

19. Кара-Мурза С.Г. «Советская цивилизация» (том II). От великой победы до наших дней. http://www.kara-murza.ru/books/sc_b/sc_b_content.htm

20. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мафкура. – Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 1996.

21. Каххаров А. 1000 тонн золота Рашидова Ш.Р. <http://world.lib.ru>

22. Каххаров А. Предатели, «Анцы», лицемеры-марионетки... http://world.lib.ru/img/a/abrol_k/predanclimar/

23. Кожин В.В. Правда сталинских репрессий. – М.: ООО «Издательство Алгоритм», 2013.

24. Комиренко П. Люди, будьте бдительны // «Сельское хозяйство Узбекистана». – Ташкент, 1990. – № 10.

25. Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. <http://royallib.com>

26. Мамедов М. Иригация Средней Азии. – М. 1969.
27. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажатимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.
28. Млечин Л.М. Юрий Андропов. Последняя надежда режима. <http://www.rulit.me/books>
29. Мунчаев Ш.М. и др. Отечественная история. – М., 1994.
30. Неру Дж. Открытие Индии. <https://unotices.com/book.php?id=151655&page=73>
31. Обломуратов Н. Аграрная политика в Узбекистане (1970–1990 гг.). – Ташкент: «Узбекистан», 1993.
32. Раззаков Ф. Коррупция в политбюро: Дело «красного узбека». <http://www.fedy-diary.ru>
33. Раджапова Р.Я. Создание и работа политорганов в войсках Туркеспублики и Туркфронта (1918–1920). – Ташкент, 1967.
34. Раджабов К. Теоретико – методологическая основа изучения истории вооружённого движения в Туркестане в 1918–1935 гг. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://ia-centr.ru/expert/747/>
35. Ражабов Қ. Бухорога кизил армия босқини ва унга қарши кураш. – Тошкент: «Маънавият», 2002.
36. Ражабов Қ. Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари. – Тошкент: «Yangi nashr», 2015.
37. Рашидов А. Акам ҳақида. Тошкент, «Фан», 1992.
38. Рашидов А. Халқимизнинг кутби замони //«Janob». 2016 й. № 9.
39. Рашидов Ш.Р. Братское сотрудничество народов СССР на этапе зрелого социализма. Издательство ЦК Компартии Узбекистана. Ташкент – 1983.
40. Рашидов Ш.Р. Отчетный доклад ЦК КП Узбекистана XX съезду Коммунистической партии Узбекистана// «Правда Востока», 4 февраля 1981 г.
41. Рашидов Ш. Эрк истар кўнгил. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992.

42. *Ризаев С. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету.* – Тошкент, «Ёзувчи» – «Нур», 1992.
43. *Саидова Г. Ш. Жизнь эвакуированных детей в Узбекистане в годы Второй мировой войны // Молодой ученый.* – 2013. – №12. <http://moluch.ru/archive/59/8352/>
44. *Стендаль. Жизнь Наполеона.* <http://www.booksreader.org>
45. *Умиров С., Дустқораяев Б. Зиёбахш умр саҳифалари (Асил Рашидов портретига чизгилар).* – Тошкент, 2006.
46. *Фортунатов В.В. История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров.* – СПб.: Питер, 2012.
47. *Хидаятов Г.А. Дипломатия XX века.* – М., 2011.
48. *Эргашев Ш., Бобоматов Т. XX аср: тақдирларда акс этган тарих.* – Т.: «O‘zbekiston» НМИУ, 2016.
49. *Эргашев Ш. Жаҳон тарихи. Янги давр. II қисм. (1800 – 1918 йиллар).* – Т.: «O‘zbekiston» НМИУ, 2015.
50. *Эргашев Ш. Жаҳон тарихи. III қисм. Энг янги давр (1918 – 1945).* – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2017.
51. *Якубов И. Научно-технический прогресс в мелиорации // Коммунист Узбекистана. 1986. № 8.*
52. *Ўринбоев Б., Рашидов А., Ҳайдаров Ҳ. Асрга тенгдош мактаб (тарихий педагогик очерк).* Тошкент: «Ўқитувчи», 1983.
53. Враги народа или герои – М.С. Горбачев, А.Н. Яковлев, Б.Н. Ельцин и Э.А. Шеварднадзе? <http://forum-msk.org/pda/material/society/9833394.html>
54. «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе». <http://www.kommersant.ru/doc/264501>
55. Землетрясение в Ташкенте (Узбекистан) в 1966 году. <http://katastroffi.narod.ru/zemletryaseniya/z-tashkent66.html>
56. Испытания термоядерной бомбы в СССР 30 октября 1961 года. <https://ria.ru/spravka/20161030/1480199084.html>
57. Катастрофа Ил-18 под Самаркандом. <https://ru.wikipedia.org>
58. *Кунаев Д.И. и проблемы изменения границ Казахстана.* <http://articlekz.com>

59. «Коммунист Узбекистана». 1987. № 3.
60. Народное образование в СССР. <http://www.detskiysad.ru>
61. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век. В трёх частях. Часть 3. 1945 – 2000. – Москва, ВЛАДОС, ИМПЭ им А.С. Грибоедова, 2004.
62. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1988 г. Статистический ежегодник. Ташкент: «Узбекистан». 1989.
63. О Казахско-узбекской государственной границе <http://kazorta.org>
64. Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, издательство «Узбекистан», 1974.
65. О чём мечтал Шараф Рашидов? <http://nuz.uz/moi-uzbekistancy/19324-o-chem-mechtal-sharaf-rashidov.html>
66. Поворот Сибирских рек в Среднюю Азию: как это было (архив). <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1150704120>
67. Узбекская Советская Социалистическая Республика <http://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/113/685.htm>
68. Узбекская письменность. <https://ru.wikipedia.org>
69. Узбекистан в годы войны (1941–1945). <http://geroiuzb.narod.ru/65.htm>
70. Цифры потерь Красной Армии в годы советско-германской войны 1941–1945 гг. <http://maxpark.com/community/4375/content/2656748>
71. <http://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/113/685.htm>
72. Правительственный вестник. 1990, № 7.
73. Реабилитация: как это было март 1953 – февраль 1956 гг. <http://www.pmem.ru/index.php?id=154>
74. Речь *Ф. Ходжаева* на XVII съезде ВКП(б). http://www.hrono.ru/vkpb_17/19_5.html
75. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. Составитель *А.И. Шахназаровъ*. – С-Петербургъ. Типография В.Ө. Киршбаума, 1908.
76. СиФ: Хлопковое дело в Узбекистане. Как это было (история). Часть 1-я. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1210739760>

77. СиФ: Хлопковое дело в Узбекистане... Часть 2-я. <http://uzn-sovesti.narod.ru/index141.html>

78. Структура потерь в Афганистане. <http://www.rsva-ural.ru/library/mbook.php?id=364>

79. Ташкентское землетрясение. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

80. Трудовой подвиг Узбекистана в годы Второй мировой войны. http://testhistory.ru/history.php?id=his_6_14

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	5
Мустамлакачилик	14
Совет ҳокимияти ва миллий маданият	23
Юксалиш	43
Ўзбекистон раҳбари	79
«Турғунлик» ва таракқиёт	108
Инкироз	145
«Пахта иши»	155
Хулоса	185
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	191

Ижтимоий-сиёсий нашр

ШУҲРАТ ЭРГАШЕВ

ЭРК ИСТАР КҮНГИЛ

*Атоқли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов
таваллудининг 100 йиллигига бағишланади*

Мухаррир	И. Аҳмедов
Рассом-дизайнер	Ҳ. Қутлуқов
Техник муҳаррир	Б. Каримов
Кичик муҳаррир	Г. Ералиева
Мусаххих	С. Салоҳутдинова
Компьютерда саҳифаловчи	Ф. Ботирова

Нашриёт лицензияси А1 № 158, 14.08.2009.
Босишга 2017 йил 25 апрелда рухсат этилди. Бичими 60x90^{1/16}.
Офсет қоғози. «Times New Roman» гарнитурасида босилди.
Шартли босма табағи 12,5. Нашр табағи 11,13.
Адади 3000. Буюртма № 17-402.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

УЎК 94(575.1)

КБК 63.3(5Ў)

Эргашев, Шухрат

Эрк истар кўнгил [Матн]: Атокли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов таваллудининг 100 йиллигига бағишланади/Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси. Тарих институти. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2017. – 200 б.

ISBN 978-9943-25-400-8

Ушбу китоб якин ўтмишимиз, халқимиз тарихининг мураккаб даври, унда Шароф Рашидовнинг тутган ўрни, иштироки ва роли ҳақида. Китобда, шунингдек, XX асрда Ўзбекистонда юз берган муҳим сиёсий жараёнлар, уларнинг иштирокчилари, бу жараёнларнинг натижалари ҳақида қисқача хикоя қилинади. Ш. Рашидов ва унинг замондошлари тақдирида бевосита ақс этган советларга қарши қуролли ҳаракат, «маданий инқилоб», «илиқлик», «турғунлик», «пахта иши» каби ҳодисаларга ҳам янгича ёндашиш ва баҳо беришга ҳаракат қилинган.

Китоб тарихчи олимлар, магистрантлар, талабалар, Ватанимиз тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК 94(575.1)

КБК 63.3(5Ў)